

Cihannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

CİLT / VOLUME IV

SAYI / ISSUE 1

Temmuz / July 2018

İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

Cibanniüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

P-ISSN: 2149-0678 / E-ISSN: 2148-8843

Sahibi/Owner

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi adına
Prof.Dr. Turan GÖKÇE

Editör / Editor

Prof.Dr. Cahit TELCİ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Editor

Dr. Beycan HOCAOĞLU, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç.Dr. Yahya ARAZ, *Dokuz Eylül Üniversitesi*
Dr. Elisabetta BENIGNI, *Università degli Studi di Torino*
Dr. Zaur GASIMOV, *Orient Institut Istanbul*
Prof.Dr. Vehbi GÜNAY, *Ege Üniversitesi*
Assoc.Prof. Barbara S. KINSEY, *University of Central Florida*
Dr. İrfan KOKDAŞ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*
Doç.Dr. Özer KÜPELİ, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*
Assoc.Prof. Kent F. SCHULL, *Binghamton University*
Assoc.Prof. Nabil AL-TIKRITI, *University of Mary Washington*
Dr. Haydar YALÇIN, *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi*

Yayın Türü / Publication Type

Hakemli Süreli Yayın / Peer-reviewed Periodicals

Yazışma Adresi / Corresponding Address

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Balatçık-Çiğli/İzmir

Tel: +90(232) 329 35 35-8508

Faks: +90(232) 329 35 19

e-posta: ikccihannuma@gmail.com

Web: <http://dergipark.gov.tr/cihannuma>

Basımevi / Publishing House

Meta Basım Matbaacılık Hizmetleri 87 sk. No:4/A Bornova/İzmir

Basım Tarihi / Publication Date

Temmuz / July 2018

Cibanniüma yılda iki sayı yayımlanan hakemli bir dergidir / *Cibanniüma* is a peer-reviewed journal published twice a year

Yazıların yayın hakkı İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi'ne aittir / © Izmir Katip Celebi University

Tarandığımız ve Dizinlendiğimiz İndeksler / Abstracted and Indexed in:

European Reference Index for the Humanities (ErihPlus), Central and Eastern European Online Library (CEEOL), Directory of Open Access Journal (DOAJ), Biefeld Academic Search Engine (BASE), Open Academic Journal Index (OAJI), TR Dizin

Cibanniüma
TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof.Dr. Muhsin AKBAŞ	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Kemal BEYDİLLİ	<i>29 Mayıs Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Ömür CEYLAN	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Mevlüt ÇELEBİ	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Şenol ÇELİK	<i>Balıkesir Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Mehmet ERSAN	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. Ersin GÜLSOY	<i>Uludağ Üniversitesi, Türkiye</i>
Prof.Dr. İlhan KAYAN	<i>Ege Üniversitesi (Emekli), Türkiye</i>
Prof.Dr. Leandro Rodriguez MEDINA	<i>Universidad de las Américas Puebla, İspanya</i>
Prof.Dr. Ertuğ ÖNER	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Mikail ACIPINAR	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Fatma AKKUŞ YİĞİT	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Ersel ÇAĞLITÜTÜNCÜGİL	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Erkan KONYAR	<i>İstanbul Üniversitesi, Türkiye</i>
Assoc.Prof. Shelley Elizabeth ROSE	<i>Cleveland State University, ABD</i>
Doç.Dr. Yahya Kemal TAŞTAN	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Abdullah TEMİZKAN	<i>Ege Üniversitesi, Türkiye</i>
Doç.Dr. Anıl YILMAZ	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Assist.Prof. Maria BARAMOVA	<i>Sofya Üniversitesi, Bulgaristan</i>
Dr. Öğr. Üyesi Nejdet BİLGİ	<i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye</i>
Dr. Öğr. Üyesi Cengiz ÇAKALOĞLU	<i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye</i>
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet ERTOY	<i>İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Türkiye</i>
Assist.Prof. David GUTMAN	<i>Manhattanville College, ABD</i>
Dr. Öğr. Üyesi Can NACAR	<i>Koç Üniversitesi, Türkiye</i>
Dr. Kalliopi AMYGDALOU	<i>ELLAMEP, Hellenic Foundation for European & Foreign Policy, Yunanistan</i>
Dr. İlker KÜLBİLGE	<i>Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Türkiye</i>
Dr. Marinos SARIYANNIS	<i>FORTH, Institute for Mediterranean Studies, Yunanistan</i>

Cihannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

Cilt / Volume: IV

Sayı / Issue: 1

Temmuz / July 2018

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

Anıl Yılmaz

Some Remarks on the Term Balbal of Ancient Turks / Gök Türklerin
Balbal Terimi Üzerine Bazı Notlar 1

Özer Küpeli

Tire Voyvodası Yeğen Mehmed Ağa ve Muhallefatı /
The Estate Inventory of Voivoda of Tire Yegen Mehmed Agha 19

Nejdet Bilgi

II. Meşrutiyet'in İlk Yıllarında İzmir Basınında Bodrum (1908-1910) /
Bodrum in Press of İzmir during the First Years of the Second
Constitutional Era (1908-1910) 35

Sevtaç Gölgesiz Karaca

Birinci Haçlı Seferi'nin Türk-Haçlı İlişkileriyle İlgili Batılı Kaynakları /
The Western Narrative Sources for the First Crusade Relevant
to the Turkish-Crusader Relations 61

Didem Yavuz Velipaşaoğlu

Weaving for War & Peace: Education of the Children in the Hereke
Factory Campus (1912-1918) / Savaşta ve Barışta Dokuma: Hereke
Fabrikası'nda Çocukların Eğitimi (1912-1918) 93

BELGELER / DOCUMENTS

İsmet Sarıbal

Pertevniyal Valide Sultan'ın El Konulan Hazinesine Dair Tutulan Bir
Defterin Analizi 131

ÇEVİRİLER / TRANSLATION

Rudi Matthee (Çev. / Trans. İlker Külbilge)

1600-1700 Yıllarında Araplar, Türkler ve İranlılar Arasında Basra Şehri 155

Mercan Nigeşi (Çev. / Trans. Reza Khalily)

Yasa ve Moğol Döneminde İran'ın Hukuk Düzeni Üzerindeki Etkisi 195

YAYIN TANITIMI / BOOK REVIEWS

Yasin Özdemir

François Georgeon, Nicolas Vatin ve Gilles Veinstein (edt.), *Dictionnaire de l'Empire Ottoman*, Paris: Éditions Fayard, 2015, 1352 shf.,

ISBN: 9782213626819 212

SOME REMARKS ON THE TERM *BALBAL* OF ANCIENT TURKS

Anıl Yılmaz*

Abstract

Two important concept related to burial customs, evolved in the belief of Turkic tribes in Early Medieval Ages. The first is inhumation that anyone dies in the steppe as anywhere else in the world, have to bury somehow. The second is their cultic (memorial) sites; the structures built as an act of recalling in honor of those who have died.

Archaeological and historical sources confirm that these cultic constructions were built mainly for representatives of the aristocrats. There are two different type of cultic sites in the steppe: The ones built for Kaghans (and their family members) are more complicated than the ones built for the Beghs (Lord, head of the tribe). Those built for the Beghs (and their families) are more common in the Steppe. A statue was placed in the east section of a square area made of slab stones and has a single stone line extending through east. Each stone in this line is called *balbal*. Different views exist among the researchers regarding the purpose of these stones, although many of them agree that each stone symbolizes the enemy killed by the buried in his lifetime.

Despite this, there are uncertainties regarding the purpose and functions of these line of stone. In this article, our inquiry focus on this confusion about the meaning of the concept and propose the probable function according to historical, archaeological and social data overlooked by researchers.

Keywords: Balbal, non-anthropomorphic stele, Turkic Khaganate, cultic site, Eurasian nomads

Gök Türklerin Balbal Terimi Üzerine Bazı Notlar

Öz

Erken Ortaçağ'da, Türklerin gömü adetleri arasında iki farklı gelenek gelişti: İlki, dünyanın herhangi başka bir yerinde olduğu gibi, ölen birisinin kendi kültür ve geleneklerine göre toprak altındaki ebedi istirahatgâhına bırakılmasıdır. Diğerisi ise, ölümlerin ardından onları anabilmek için geliştirilen kült (ritüel/hatıra) alanları.

Arkeolojik ve tarihi kaynaklar göstermektedir ki, bu kült alanları politik gücü ellerinde tutan Beyler (ve aileleri) için yapılmaktaydı. Stepte bu tarzda yapılmış

---

* Assoc.Prof., *İzmir Katip Celebi University, Faculty of Humanities & Social Sciences, Department of Turcic-Islamic Archaeology*, 35620, Balatçık, Çiğli-İzmir / Turkey, anil.yilmaz@ikc.edu.tr

kült alanlarının iki farklı mimarisi vardır: Birinci tipe giren alanlar Kağan ve Kağan soylu kişiler için planlanırken, Boyların başındaki Beyler için planlanmış olanlar daha basit bir mimari içerirler. Blok taşlardan kare/dikdörtgen yapılmış bu kült alanlarının doğu kısmına, bir heykel ve yine doğuya doğru uzanan tek sıra taşlardan oluşan bir hat planlanmaktaydı. *Balbal* ismi verilen bu taşların ne anlama geldiği yönünde akademisyenler arasında bir görüş birliği var gibidir. Aralarında farklı düşünceler olsa da çoğu, yazılı kaynaklara dayanarak bu taşların ölen düşmanlar olduğu yönünde bir fikir ileri sürerler.

Arkeolojik ve yazılı kaynaklar karşılaştırıldığında, kabaca yontularak ya da tamamen uzun formlu taşlardan seçilen bu stellerin, farklı bir anlam taşıdığı da iddia edilebilir. Makale, bu kaynaklar arasındaki farklılıkları inceleyerek, araştırmacıların pek de dikkate almadığı arkeolojik, tarihi ve sosyolojik kavramları karşılaştırarak balbal kavramı hakkında farklı bir görüş ileri sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Balbal, baba, Gök Türk kağanlığı, kült alanı, Avrasya göçerleri

Introduction

Turkish Khaganate emerging in mid-6th century AD. has ruled over the northern steppes of Asia for almost two hundred years. This formation is not limited only to political unity, at the same time similar artistic pattern spread all over the steppe. One of the unique practice perform by ancient Turks is their funeral ceremony. And this ceremony involves two different concepts: Kurgans, are the burial places; and the cultic sites are the place for recalling the deceased. We can presume that both concept built for the Aristocratic class of the society. The bigger your cultic site is, you get the higher status in the society.

Illustration 1: Reconstruction of Kül Tigin's memorial. Only altar [behind the bark] and the balbal line [in front of the entrance] cannot be seen (after Nowgorodova 1981).

Evidently, ancient Turks built complex cultic sites after the death of their Kaghans. This complex has been formed of a combination of a few multi-purpose

structure. We can talk about an evolutionary process of architectural development of the structures but the most advanced ones have a building called bark, contains paintings and the sculpture of the deceased; sculptures of the guests; “bengü tash” remarks of the works and words of the deceased and the altar where animals are sacrificed (ill. 1).¹

Beghs took the second place in the social hierarchy, have more humble cultic sites. Those cultic sites are planned as square (or rectangular) and have a statue on the eastern side of the structure.

Either planned as a complex or a plain cultic site, there is a single line extending to the east made of roughly curved stones each of which is called balbal (ill. 2). After Chinese chronicles revealed, it is presumed that these stones symbolize the number of enemies slaughter by Gök Türk Beghs during his lifetime.

Illustration 2: Cultic site of a Gök Türk Begh's Sogoo Gol, Mongolia. Balbal extending 92 m. (Photo Gary Tepfer and the Mongolian Altai Inventory of Oregon University)

As convert to Islam, Turks had to abandon some traditional performs such as making human sculptures. Another forgotten concept, and the subject of this article is ‘balbal’.²

Analyzing

There is a sufficient information about Gök Türk traditions and way of life in Chinese annals³ and they all repeat almost same expression as follows:

- ¹ Lumir Jisl, “Kül-Tegin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları”, *Belleten*, XXVII/107, (Temmuz 1963), pp. 387-410.
- ² Subject of the article, is the essence of my doctorate thesis: Anıl Yılmaz, *Türk Dünyasında Balbalların Dağılımı*, Doctorate Thesis (Unpublished) in Istanbul University, Institute of Graduate Studies in Social Sciences, İstanbul 2003.
- ³ Chou Shu by Ling-hu Te-feng in 629, Sui Shu by Wei Cheng in 636, Pei Shih by Li Yen-shou in 659, T'ung Tien by Tu Yu in 801 and T's'e-Fu Yüan-Kui written by a commission headed by Wang Ch'in-Jo and Yang I in 1005-1013 (Ahmet Taşağıl, *Göktürkler*, Ankara 1995, 2, 3, 98, 112).

After buried the ashes they built a mast, over the tomb. They construct a room over the tomb and inside this room there were the illustrations of the scenes in which the wars he had joined before he died. If he killed one enemy one stone erected before the tomb. Sometimes the number of these stones reach hundreds even thousands.⁴

In the chronicle of Ibn Fazlan⁵ (in 921) and missionary Rubrouck⁶ (in the middle of 13th century) express; Türks erect statues over their tombs and kill people in order to be a company to deceased in afterlife.

It should be pointed out that different cultures from different places (Chinese, Europeans and Arabs) repeat almost the same statement in different times (7th and 10th-13th centuries) about Nomads:

They erect as many stones as (or wooden) the number of people they have slain in battle in order to help them in the afterlife.

If there is no connection between those sources how would they express same expression after hundred years of interval? Furthermore an eminent merchant Marco Polo⁷ from the end of 13th century expresses for another nomadic tribe from Mongolia perform the same practice about slaying people. So combining these informations most of the researchers agreed on, balbal symbolizes dead enemy to serve their master in afterlife.

Moreover, such information also found in Gök Türk stelae seem like to prove the idea:⁸

a. Kül Tigin stele Eastern face 16th line / Bilge Kaghan stele Eastern face 13th line:

... q(a)n(i)m : q(a)γ(a)nqa : b(a)šl(a)yu : b(a)z q(a)γ(a)n(i)γ : b(a)lb(a)l : tikm(i)š ...

... *instead of my father the kaghan we raised up baz kaghan was the first balbal...*

⁴ Liu Mai Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, (Trans. Ersel Kayaoğlu – Deniz Banoğlu), İstanbul 2011, p. 64; N. Y. Bichurin (Otets Iakinf), *Sobraniye Svedeniy o Narodab Obitaşnih v Sredney Azji v Drevneya Vremena*, Çast I, Otdeleneye 2, Sankpeterburg 1851, p. 271.

⁵ *If he happens to have slain a man, and to have been of great valor, they carve effigies out of wood according to the number of men he has slain, place them on his grave and say: "These are the slaves who will serve him in paradise."* (Ibn Fazlan, *Seyabatname*, Trans.: Ramazan Şeşen, İstanbul 1995, p. 40)

⁶ *The Comans build a great tomb over their dead, and erect the image with his face towards the east, holding a drinking cup in his hand, at the height of his navel.* (Manuel Komroff, "The Journal of Friar William of Rubruck, A Frenchmen of the order of the minor Friars to the east parts of the World, in the years 1253 to 1255", *Contemporaries of Marco Polo*, USA 1928, p. 73.

⁷ *When they are carrying the body of any Emperor to be buried with the others, the convoy that goes with the body doth put to the sword all whom they fall in with on the road, saying : 'Go and wait upon your Lord in the other World'.* (N. Brooks, *The Story of Marco Polo*, New York 1898, p. 86.)

⁸ For transliterations and contributions, I like to thank my dear colleague Doç.Dr. Rysbek Alimov.

⁹ E.D. Ross & V. Thomsen, "The Orkhon Inscription: Being a translation of Professor Vilhelm Thomsen's final Danish Rendering", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, Vol. 5, No. 4, (1930) , p. 866.; According to Talat Tekin, Baz Kaghan is 'dependent hakan' and erected by Kapgan for Iterish who starts 2nd Gök Türk Kaghate (Talat Tekin, *Orhun Yazıtları*, Ankara 1998, p. 13).

b. Kül Tigin stele Eastern face 25th line:

... b(a)šl(a)yu : qırq(ı)z q(a)γ(a)n(ı)γ : b(a)lb(a)l : tikd(ı)m ...

... as the first one i had the kirghiz kaghan raised to be balbal...¹⁰

c. Bilge Kaghan stele, Southern face 7-8th lines:

... (a)lp (e)rin : öl(ü)r(ü)p : b(a)lb(a)l : qılu : b(e)rt(ı)m : (e)l(ı)g y(a)š(ı)ma : t(a)t(a)bı : bod(u)n : ... .. : qu s(e)ñün : b(a)š(a)du : tört tüm(e)n : sü k(e)lti : töñk(e)r : t(a)γda : t(e)g(ı)p : tokid(ı)m : üç tüm(e)n süg : [öl(ü)rt]t(ü)m : ...

... i have slaughter their (atabı) brave men and have them balbal when I am fifty tatabı people left kitais¹¹ ... .. küg sängün came at the head of an army of 40.000 men i met him at the mountain tünğär and defeated him and beved down 3000 men ...¹²

d. Bilge Kaghan stele, Southern face 9th line:

... ul(u)γ : oγ(u)m : (a)γr(ı)p : yoq bolča : k^uuy : s(e)ñün(ü)g : b(a)lb(a)l : tike : birt(ı)m : ...

... after my eldest son had died of sickness i had küg sängün¹³ set up as balbal ...¹⁴

e. Ongin stele 3rd line:

... (a)lp : (e)r(i)n : b(a)lb(a)l : q(ı)sdi : türk bod(u)n : (a)tı y(o)q boldu : b(a)rm(ı)š : (e)rti :

... he made his brave men balbal the name of turk people was almost lost.¹⁵

... their warriors, and thrust balbals (commemorating their slaughter) in the ground the name türkü was on the way to complete disappearance.¹⁶

... they made their brave men balbal the name of turkish people almost totally disappeared.¹⁷

On the first stone in balbal line:

the balbal of ishbara tarkan¹⁸

There are also readings about balbal in Yenisei inscriptions. It should be noted that, recent readings sometimes offer a new idea about statement but sometimes completely eliminate the previous readings. One of them is Yenisei 32 (Uybat III):

f. Yenisei 32 (Uybat III) 10th line of the script:

... b(e)d(i)zin : üç(ü)n : türk : q(a)n b(a)lb(a)lı ...

¹⁰ Ross & Thomsen, "The Orkhon Inscription ...", p. 866.

¹¹ Talat Tekin, *Orhun Yazıtları*, p. 53; Ross and Thomsen prefer not to read the broken part of the stele.

¹² Ross & Thomsen, "The Orkhon Inscription ...", p. 866.

¹³ New readings prefer Kü not Küg: Talat Tekin, *Orhun Yazıtları*, p. 53.

¹⁴ Ross & Thomsen, "The Orkhon Inscription ...", p. 866.

¹⁵ Hüseyin N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 1994, p. 128.

¹⁶ Gerard Clauson, "The Ongin Inscription", *Journal of the Royal Asiatic Journal*, (October 1957), p. 188.

¹⁷ Talat Tekin, *Orhun Türkçesi* Grameri, İstanbul 2003, p. 224.

¹⁸ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, p. 130.

... the balbals of turk kaghan for his statue ...¹⁹

Kormushin edited completely different statement and no similarity with the previous one;

... i entered the combat commending thirty (guard) soldiers ... leave ....²⁰

Even in Yenisei 34 and Yenisei 36 no clear reading of term balbal.

g. Yenisei 34 (Uybat V) script,

č(ï)t : y(a)b : n(e)ŋ : y(e)rde q(a)š(u)q taš : b(a)lb(a)li

there is a stone balbal of kasuk at the border where inherited to others²¹

h. Yenisei 36 (Tuba II) script 3rd line,

... id(i)l y(e)r(i)me : b(e)ŋgü b(a)l[b(a)li] ...

... my idil (?) place stone of inscription, balbal ...²²

i. Yenisei 51 script 4th line,

... uzy(a)r (?) nä (?) (a)ltü (ä)r b(a)lb(a)r(i)m ...

.. ozgar what (?) ... six balbal of the enemy (I've killed)...²³

As seen from the Turkish texts above, balbal is connected to someone passed away but no clear definition about it meaning. We have already mentioned how this concept explained in Chinese annals and the chronicles of the Missionaries. Both resources tell that: Statues are erected before deceased's tomb and stones (balbals) are put up according to number of people were killed.

One of the most important problems about those records is that they do not coincide with archaeological evidences. So far we do not come across to any Gök Türk kurgan with erected stones forming a line or spread randomly around it. Nevertheless no one was allowed to attend the burial ceremony (to kurgan) of a Türk Kaghan except the closest relatives and the shaman (or shamans) who is leading the

¹⁹ S. Ye. Malov, *Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov*, Moskva-Leningrad 1952, p. 62, 63; Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, p. 554-555.

²⁰ We prefer following Kormushin's reading. İgor V. Kormuşin, *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları Metinler ve İncelemeler*, Trans.: Rysbek Alimov, Ankara 2017, p. 123.

²¹ Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, p. 557.

There is an alternative transcription (and translation):

Bit(i)g bu öng y(e)rde kaş (e)r k(a)ş(i)g? taş b(o)l(mış) ? y (b?) ? y?

this script is the bravery border stone on the east.

Kyzlasov, L. R., Kyzlasov, I. L., "Srednevekovaja pograničnaja nadpis's nizovjev Uyбата (Hakasija)", *Sovjetskaja Tjurkologija*, Issue 1, Baku 1976, p. 60.

²² Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, p. 580; Sema B. F. Özönder, "Yenisey Kitabeleri ve Yer-Sular", *Journal of Turkish Studies*, Vol. 22, 1998, p. 180.

²³ Kormuşin, *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları*, p. 292-293 (text in the article is translated into English by the researcher)

ceremony. Chinese and other attendants welcome only to yog-ash ceremony which held after burial in order to complete the ritual.²⁴

Discussion

As we interpret the Turkish texts:

7th line of southern face of Bilge Kaghan inscription, there is such a statement: 'The brave men of ..... were killed and made balbal' whereas the following line says, 'I attacked the army of General Ku and killed 30.000 soldiers' rather than making balbal!²⁵ Again on the same inscription southern face line 9: we see that General Ku was erected as a balbal for the son of Bilge who died because of disease. In Bilge Eastern face, 27th and 28th line; Kyrgyz Kaghan and Türgish Kaghan (along with Yabgu and Shad) were killed not made balbal. At the same time, the privilege of having balbal is not related with how many soldiers slaughter in the battle.

From dialectical point of view, this concept has also some problems within self.

1. The case of General Ku: Ku was erected as balbal by Bilge for his son. In this case, Ku do not serve to one who killed himself but somebody else's. In another words, Bilge sacrifices his right over Ku and transfer it to 'his beloved son'. Furthermore, it is not clear in the script if General was killed or not!

2. Baz Kaghan case is also similar to Ku's. From Kül Tigin stele, we understand that Baz Kaghan was made balbal by Kappan Kaghan to his elder brother. We know that the sons of Ilterish got power after their uncle Kappan's death. If Baz slaughtered by Ilterish then he had to serve to Ilterish nevertheless he killed by Kappan and have him served to Ilterish. Even it is not clear Baz by whom

---

²⁴ Burial tradition follows completely different pattern: Kurgan of an important person such as Kaghan, Tigin or Shad, were expected to be full of richness. In order to prevent tomb raiding, the burial ceremony has to be done in great secrecy. Therefor foreigners could attend only to yog-ash ceremony which took place quite after the burial. Most probably, Chinese annals were dependent on the information gathered from their Embassy committees who welcome to the yog-ash ceremony. Of course Rubrouck or Marco Polo should not have been invited to any burial ceremonies either, these merchants had compiled what they have seen in cultic sites or heard from other colloquies yet they are not different places (kurgan and cultic site) in Christian culture. Therefor it might be misleading us to consider as a pure fact what we are reading from Chinese or Christian sources. Here we should also consider: the cultic sites of Kül Tigin and Bilge Kaghan were constructed by Chinese masons and this was clearly mentioned on the parts of the monuments and in Chinese annals (Mau Tsai, *Çin Kaynaklarına ...*, pp. 250-250, 317-318) Therefor it is fair for Chinese masters to consider these complexes as a burial monument. Also in their culture burial and ritual places are not far from each other as it is in Qianling. Kyzlasov mentioned the confusion of cultic sites and kurgan in Chinese annals too (Leonid R. Kyzlasov, "O naznacheniï drevnetjurskikh kamennykh izvajaniï izobrajayushikh ljudej", *Sovjetskaja Arkeologija*, Issue 2, (1964), pp. 31).

²⁵ Same expression 'warriors were killed did not became balbal', can also be observed in Yenisei writings (Kormuşin, *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları*, p. 140 (E-98), 192 (E-42), 196 (E-49) ...).

erected as balbal, but it is clear that Baz have been balbal for Ilterish for some time later his death.

3. Another case could be considered for Kyrgyz Kaghan as well. Kagan ordered his nephews (Bilge and Kül) to campaign against Kırğız and in the battle, Kyrgyz Kaghan was slaughtered by brothers. Consequently, the Kyrgyz Kaghan should have been Bilge's or Kül Tigin's balbal. But this was not the case and the brothers transfer their rights for their uncle.

As we understand from the examples, these people whom became balbal, do not serve to their slayer!

There is another problematic status within the concept. Conqueror Kaghans, campaign against enemy before their army. Kagan beheaded by another nomadic tribe. Also Tigin's (as Kül and Bilge) charged in the battles by their uncle purposely in hope of failure. So dying one of those bloody battles was highly probable. In this case, would these extraordinary men who conquer countries, won numerous of battles became a balbal of an ordinary soldier, and serve him afterlife!? If interpretation was right, Gök Türks are using the men they killed in the war and use them as a servant in afterlife, why the same shouldn't have been the case for themselves as well?

There is a family logo (damga) on many stones of the balbal line in Bilge Kaghan and Kül Tigin cultic sites.²⁶ On the first stone of the balbal line in Bilge Kaghan's cultic site, we see the statement of 'Tölis Shad balbal'²⁷. Shad, is a high rank title given the one who were in charge to govern left or right side of the Kaghanate.²⁸ By following the traditional judgement we should interpret this statement as follows: Tölis Shad was assigned by Bilge to govern east side of the Kaghanate. But after a while he became a rebel and was killed in the battle and became Bilge's balbal to serve him afterlife! But we do not have any evidence showing such a civil war in the chronicles. Most probably it is better interpreting this statement as Kljachtornyj offers: 'the balbal given by Tölis Shad'.²⁹ Because Shad

8

---

²⁶ Lumir Jisl, *Balbals, Steinbabas und andere steinfiguren als ausserungen der religiösen vorstellungen der Ost-Türken*, Prag 1970, p. 26-28.

²⁷ Sergei G. Kljashtornyj, "L'interprétation du mot bediz dans les inscriptions runiques", *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh*, Ed.: Kaldy Nagy, (Budapest 1976), p. 54; Sergei G. Kljashtornyj, "'bediz' kelimesinin runik yazıtlardaki yorumu", (Trans.: Mehmet Zeren), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, (2002-2003), Sayı 38, İstanbul, 2003, s.156.

There is an alternative translation as, *the name of türiük stone* (in: Wilhelm Radloff, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, S. Peterburg 1895, p. 374; Jisl, *Balbals, steinbabas*, ... p. 20; Cengiz Alyılmaz, "Moğolistan'daki Türk anıtları projesi 2000 yılı çalışmaları ışığında bazı tespitler", *Göktürk Devleti'nin 1450. Kuruluş Yıldönümü Sempozyum Bildirileri*, Ankara 2001, p. 68.)

²⁸ Abdülkadir Donuk, *İdari-Askeri Üman ve Terimler*, İstanbul 1988, p. 33-35; Lumir Jisl, *Balbals, Steinbabas*, p. 25; Rene Giraud, *Gök Türk İmparatorluğu*, Trans.: İsmail Mangaltepe, İstanbul 1999, p. 112-113; Sergei G. Klyashornyj, T.I. Sultanov, "Gosudarstva i Narody Jevraziyskikh Stepey", *Drevnost' i Srednevekovije, Peterburgskoje Vostokovedenje*, Sank-Petersburg 2000, p. 114.

²⁹ Kljashtornyj, "L'interprétation du mot bediz ...", p. 54.

remained loyal to Bilge that logo on the stone proves it. If Shad was a rebel, there wouldn't be a family logo on the stone and his title would be called back and no title would be given to him anywhere on the stone. If we take into consideration of alternative translation (name of T'ürük stone) it is again understood that balbal is a matter of gift rather than obligation of being slay.

Under these circumstances the translation in Bilge Kaghan stele should be 'the balbal given (most probably gifted) by Kyrgyz Kaghan' instead of 'balbal of Kyrgyz Kaghan'. In Ongin script translation should be 'the balbal gifted by Ishbara Tarhan', instead of 'the balbal of Ishbara Tarhan'. And in Kul Tigin stele 'the balbal gifted by Baz Kaghan' instead of 'the balbal of Baz Kaghan'.

As we already mentioned above, after considering the archaeological data and reanalyzing the scripts pushed us for a new proposition for balbal concept.

Funerals are always considered as the political event throughout the history of mankind. As it is today even hostile countries feel necessity to participate in the funeral of an opponent leader passed away. The condolence today is the flower but when we back more than a millennium ago we presume that among Turks it was the 'balbal' lying in front of the cultic site.

The Tribes, Countries or Kingdoms invited to yog-ash ceremony have given privilege to deliver a prestigious present: according to our thesis this present should be such an erected stone (balbal) which symbolize one of their strongest and popular living warrior to serve Kaghan during the journey to pastures of heaven!

Then how it would be?

Throughout the Medieval Ages, connections between Turks and the Chinese was more than just political but also cultural. This can be follow on many aspects. And one of them is their funeral ceremony.³⁰ Chinese archaeological items might help us to formulate why there is such a stone line lying eastward in front of Turkic cultic sites.

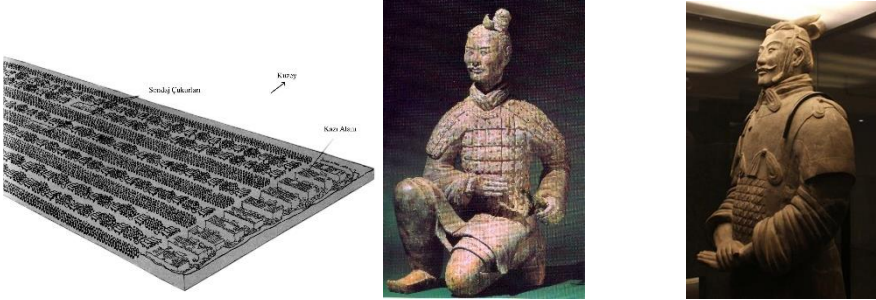
Comparing the cultic sites of two countries, Chinese rituals seem to be more sophisticated. As it is well known, Huang Ti the first emperor of united China after a long interval, buried with his terracotta army with one to one scale of real human to serve him afterlife. This was more humanitarian form of bloody tradition shaped in Shang era. Shang used to sacrifice soldiers to escort their emperors' afterlife.³¹ Chou, Chin and Han dynasties replaced this bloody tradition by terracotta soldiers. Especially sculptures belong to Chin dynasty, unique even for Chinese culture (ill. 2).³²

---

³⁰ Nejat Diyarbekirli, "The origins of cultural relations between the Chinese and Turks", *The Symposium on Oriental Aesthetics and Arts-National Museum of History 02-04 December 1998*, Taipei 1999.

³¹ J. Rawson, *Ancient China*, London 1980, p. 47.

³² Audrey Topping, "China's incredible find", *National Geographic*, Vol. 153, (1978), p. 448-449.

Illustration 2: Military order of terra cotta army of Chin Huang Ti [after Topping 1978], soldier and a commander.

Tang dynasty, contemporary to Gök Türks, adopted similar burial method. Qianling memorial site hosting some important Tang royal tombs, have enormous similarities with Gök Türk complexes built for the Kaghans. High ranked state officers and guards (ill. 3a, b) and the neighbor ambassadors have been showing their respect hundreds of years on the way (shéndào) to Emperor tombs (ill. 3c). Even the stele in front of the entrance with its dragon hood (ill. 3d) is just the same with the one in Kül Tigin and Bilge Kaghan’s cultic sites.³³

This order in the burial complexes also followed by the Songs successor to Tang dynasty.³⁴

10

Illustration 3a, b, c, d: Tang dynasty (618-907) tomb site located in Qian, China. (Diyarbakirli archive)

³³ Diyarbakirli, “The origins of ...”, p. 76.

³⁴ A. F. Howard - L. Song - W. Hung - Y. Hong, *Chinese Sculpture*, New York 2006, pp. 183, 184, 188.

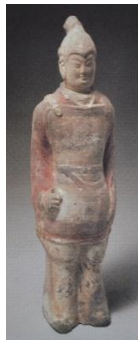

Advantages of urban life cannot be compared to nomadic life style. So craftsmanship of Chinese, is beyond the Nomads whom had to move twice between seasons. Furthermore we are aware that Chinese were invited to build some of the Turks memorials.³⁵ It is clear that the interaction goes long before this invitation hereupon some practices about burial customs of both parties definitely look alike. Contrary to Chinese, Turks bury their dead somewhere far from memorial site but the house (bark) hosting statue of dead lodge at the center of this site. Right before house, high ranked Turks were lined up on opposite sides of the shéndào (spirit way). Stele, just like statues, placed in the middle of the road, states the bold and divine works of the deceased (Ill. 1).

What differs between two cultural practices, are the guardians! The guardians in Qianling, as it is tradition in Chinese history, chosen from supernatural animals and infantries because of Chinese combat procedure (Ill. 4).³⁶ For this reason there must be guards in the cultic cites of Turks with a similar point of view.

Whereas the war strategy of Turks developed on the cavalry battle, that's why they have to replace somewhere around cultic site the cavalry sculptures to guard and company to Kaghan. But they cannot effort such a craftsmanship. So they put a line of stone to symbolize the concept. In other word, each of stone (balbal) in this line must be a symbolic image of the cavalry.

This being extended in a single line is because of a necessity. In battles, in time of attack or retrieve, the cavalries must form their position in a line. During the war, to identify the mounted-squads, each of them must know whom to follow, when to attack and where to stop without any hesitation. So each squad have to line up before battle field and wait their turn to attack. When it is time to attack to enemy, each unit from 10 to 20 cavalries, assault after another and loosen their arrows. It is important to shoot the arrows simultaneously because only continuing rain of arrows had a devastating effect over the enemy.

³⁵ Mau Tsai, *Çin Kaynaklarına ...*, p. 317.

³⁶ M.E. Lewis, "Writings on warfare found in ancient Chinese tombs", *Sino - Platonic Papers*, No 158, (2005), p. 8. Up to Tang dynasty, guards always chosen from infantry. But after Buddhism some spiritual beings have also be seen as guards in tombs.

Illustration 4: Terracotta guards from different tombs and periods of China.

- 4a. Guard carrying spear and shield from Yangjiawan. h. 48 cm. Western Han (206 BC.-24 AD.).
4b. Archer with quiver from tomb of Ruru princess, Cixian. h. 28.5. Eastern Wei dynasty (535-550).
4c. Guard discovered at Luoyang, h. 86.7 cm. Tang dynasty (618-907).
4d. Celestial guardian King, Lokapala, discovered at Zhongpucun, h. 49 cm. Tang dynasty (618-907).
4e. Mythical tomb guardian from Provincial Museum of Henan, h. 91 cm. Tang dynasty (618-907).
[all pictures after D. Elisseff, *China Treasures and Splendors, The Chinese Archaeological Overseas Exhibition in Montreal*, May 18 - October 19 - 1986, Montreal 1986, ill.45, 75, 93, 87, 86]

Also in nature, animals such as horses or goats living among herd are instinctively tend to make a line (ill. 5). So Turk's domesticated horses unless their cavalry directs them, should get in to line instinctively. That's why each horseman loosen bit to stretch the bow, horses should follow the one in front. So when these units move swiftly after another around the enemy, loosen again and again their arrows at the same time with sudden maneuvers, they not only make a big casualty but also ruin the enemies' moral resistance.

Illustration 5: Wild horses, running in a row.
(Captured from various documentary on YouTube)

So participants of the ceremony probably would see in front of the cultic sites; not a single line of stone as we see it today, but a mirage of a cavalry (ill. 6).

Conclusion

After all of these discussion, our suggestion for balbal is: each of those stone is a symbolic cavalry escorting their Kaghan (or Shad or Beghs, etc.) through the journey to the steppes of heaven. Just like the guardians in Qianling complex, lining stones are the Turkic ceremonial form of the steppe version. The longer the balbal line, aside from the fact it shows how prestigious life the deceased had, is not only impressive over the participants of yog-ash ceremony but also the more crowded soldier company to Kaghan in afterlife.

Balbal lines are seen only in Mongolia and south Siberia. Surveys done in Ukraine, southern Russia³⁷ and southern Kazakhstan³⁸ refers no line of stones. During the survey done with Prof. Tabaldiev³⁹ in 2000 and from 2005 to 2007 in almost all Kyrgyzstan we came across no such a line of stones. Today numbers must have changed but one of the Kızlasov' article written in 1964, refers 42 cultic sites in Tuva and only 19 of them have balbal line.⁴⁰ Likewise we can follow such a variability from the paper of contemporary academicians.⁴¹

We are well aware that executive class of Western Turks (On Ok) descended from Ashina tribe. Naturally some of the cultic sites around Tengri Mountains should belong to great Yabghus like Istemi. And if their keens around Altai have balbal line before their cultic sites, we have to encounter a balbal line at least some members of On Ok's royal family's cultic site. But as we mentioned above the latest archaeological reports give no information about it.

So this behavior among Turks seems like not traditional but regional even personal.

We should review balbal concept sociologically as well. In the steppe, leaving the tribes vagabond which don't have a common purpose definitely create unrest among the society. Starting from Bumin Kaghan including Ilterish and Kapgan, Gök Türk rulers have foreseen this possibility and determined a common purpose: Plunder of their rich neighbor, China. So all they need was a warrior not a herdsman. From this point of view killing enemies in a battle might be considered as a bravery and the one can also feel proud of that.

Of course being brave in the battle must have praised in ancestor cult. But in fact real bravery is far from slaughtering enemies! Instead it is taking responsibility of the whole battle or making decision for the benefit of the society. As we already

---

³⁷ S. A. Pletneva, "Polovetskije kamennyje izvajanija", *Arkeologija SSSR. Svod Arkeologičeskikh Istočnikov*, Vypusk E4-02, Moskva 1974.

³⁸ Ayman Dosymbajeva, *Zapadnyj Tjurkskij Kaganat. Kulturnoje nasledie Kazakhskich stepej*, Almaty 2006.

³⁹ Kubat Sh. Tabatdiev, Professor in Manas University, Department of History, Bishkek - Kyrgyzstan.

⁴⁰ Leonid R. Kyzlasov, "O naznachenii drevnetjurskikh...", p. 30.

⁴¹ Yuliy S. Hudyakov, "Drevnetjurskiye pominalnye pamyatniki na territorii Mongolii", *Drevnije Kul'tury Mongolii*, Ed. Vasiljevskij R.S., Novosibirsk, 1985, p. 183, ill: 1, 3, 8; Vladimir D. Kubarev, *Kamennyje izvajanija Altaja. Gorno-Altajsk 1997*, pp. 11, 13.

expressed above; killing enemies such as Chinese or Avar even Arab and making them a servant should not be considered in the same level by killing their people such as Turgish, On Ok or Oghuz which from their own blood.⁴² So it is the bravery sublimated in the text of Turks, not slaughter a man as mentioned in Chinese annals.

‘Ancestor cult’ has an important place and praises the person to be a model to next generation. To be chosen to the guarding team of Kaghan must have a privileged status among the Tribes under control of the Turks. Most probably each soldier was chosen for this position after proving his bravery and talent in the battle fields also their loyalty is questioned.

If as we suggested in this article, balbals are the symbols of the warriors escorting to Kaghan, then this assignment full of honor will be a model for the juvenescence. If they can useful enough in the battles in this life, then they might be chosen for an honorable position which they might be serving to their Kaghan in afterlife. And this will lead them to a position approved and appreciated by the society.

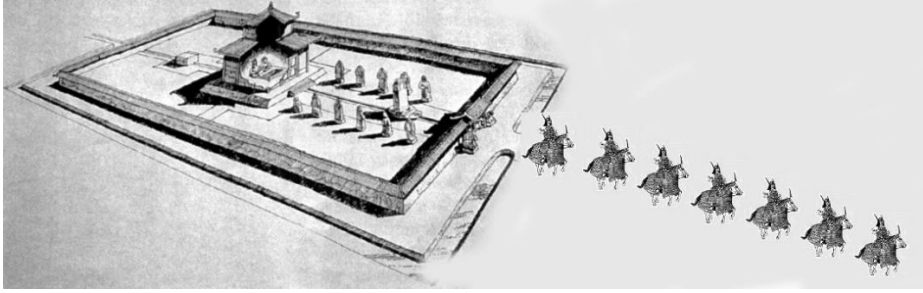

Illustration 6: Kül Tigin's memorial site

(Restitution after Nejat Diyarbekirli, “İslam öncesi Türk ve Çin mezar anlayışı arasındaki bağlantılar”, *Uluslararası 3. Türk Kültürü Kongresi Bildirileri 25-29 Eylül 1993*, Ankara 1999, ill. 10-11 and Eleonora Nowgorodova, *Alt Kunst der Mongolei*, Leipzig 1980, p. 215.)

Up to date, balbal as a word was reviewed mostly by the etymologists. Clauson, in his dictionary the word was described as the ‘slaughtered enemies’.⁴³ Whereas Jisl expresses, ‘this concept cannot be explained only with the written sources’ much before in 1970.⁴⁴ Kızlasov differentiates the words balbal and statue (as in Russian, *izvayaniya*) but he also agrees with Clauson’s conclusion.⁴⁵ Giraud, like many other academicians, uses the balbal and statue (*bediz, kamennaya baba*) by

⁴² Kül Tigin East: 18-23.

⁴³ Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, p. 333.

⁴⁴ Jisl, *Balbals, steinbabas ...*, p. 7-8.

⁴⁵ Leonid R. Kyzlasov, “O znachenii termina balbal drevnetjurkskikh nadpisej”. *Tyurkologičeskiy Sbornik. K 60-letiju Akademika A. N. Kononova*, Ed.: Kljashtornyj, Sergei G., Moskva 1966, p. 208; Anıl Yılmaz, “Baba mı, balbal mı yoksa bediz mi?”, *Modern Türklük Araştırmaları*, Vol. II, No. 4, (2005), p. 211.

completely mixing to each other.⁴⁶ Kubarev offers totally new idea: according to him, those stones are not representing dead foes but merely stones to tie the horses of the Beghs who joined to yog-ash ceremony (ill. 7).⁴⁷ New researchers also asking the meaning of this concept.⁴⁸ Tekin suggests that this word derived from barmal/barimal which mean is ‘statue’ in Mongolian.⁴⁹ Ölmez in his article, addresses Tekin and Doerfer which the word was adapted from Mongolian to Turkish.⁵⁰

Illustration 7: Contemporary visitors and way of binding their horses.
(photo Vladimir Dimitriyevich Kubarev⁵¹)

Again if we come back to our hypothesis, Baz Kaghan’s by being the first balbal mentioned in Kül Tigin and Bilge Kaghan’s inscriptions, was given a privilege to put (erect) the first stone (balbal) in the line. So he must have chosen one of the bravest men in his tribe and symbolically made him one of the cavaliers accompanying Ilterish during his journey to afterlife. So if we are able to find the cultic site of Ilterish, most probably the first balbal in the line will give us the family logo of Baz or the name of his tribe.

As a result; balbal term, should not be interpreted as used in traditional method. When we combine written, archaeological and sociological values yes, ‘balbal concept’ contains the idea of serving to person whom they were erected for

⁴⁶ Giraud, *Gök Türk İmparatorluğu*, p. 181.

⁴⁷ Kubarev, *Kamennyje izvajanija ...*, pp. 21-25.

⁴⁸ Lucie Smahelova, Kül-Tegin monument. Turkic Khaganate and research of the First Czechoslovak- Mongolian expedition in Khöshöö Tsaidam 1958, Karlova 2014, p. 20.

⁴⁹ Talat Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara 2003, p. 61.

⁵⁰ Mehmet Ölmez, “Eski Türk yazıtlarında yabancı ögeler (2)”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, No. 7, (1997), p. 177.

⁵¹ Photo is good opportunity to commemorate unique researcher, colleague Kubarev [hopefully he is in peace along with ancient Turks].

but this fact is more than an obligation because of being killed in a battle; on the contrary it must be a voluntarily completed task. Each and every balbal stone must symbolizing a single cavalry and must have been gifted by the loyal tribes to Kaghan (or distinguish brave Beghs) to serve and protect him in afterlife.

‘Uncivilized barbarian nomads’ created in the ‘fears of agrarian communities’ does not match with the archaeological facts. Almost in all monuments except the ‘battles for the unity’ and ‘continuity of the nation’, reconciliation were dictated as a main philosophy.⁵² That is why being proud of the enemies they slaughtered does not seem to be a realistic.

Bibliography

Primary Sources

- Bichurin N. Y. (Otets Iakin), *Sobraniye Svedeniy o Narodab Obitanişih v Sredney Azii v Drevneya Vremena*, Çast I, Otdeleneye 2, Sankpeterburg 1851.
- Brooks N., *The Story of Marco Polo*, The Century Co., New York 1898.
- Clauson, Gerard, “The Ongin Inscription”, *Journal of the Royal Asiatic Journal*, (October 1957), pp. 177-192; Plate V-VI.
- _____, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Clarendon Press, Oxford 1972.
- Ibn Fazlan, *Seyahatname*, (Trans.) Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1995.
- Komroff Manuel, “The Journal of Friar William of Rubruck, A Frenchmen of the order of the minor Friars to the east parts of the World, in the years 1253 to 1255”, *Contemporaries of Marco Polo*, Liveright Publishing, USA 1928.
- Kormuşin, İgor V., *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları Metinler ve İncelemeler*, Trans.: Rysbek Alimov, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- Malov S. Ye., *Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov*, Moskva-Leningrad 1952 (MEPT).
- Orkun, Hüseyin N., *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
- Radloff, Wilhelm. *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, S. Peterburg 1895.
- Ross E.D. - Thomsen V., “The Orkhon Inscription: Being a translation of Professor Vilhelm Thomsen’s final Danish Rendering”, *Bulletin of the School of Oriental Studies*, Vol. 5, No. 4, pp. 861-876, 1930.
- Taşagıl, Ahmet, *Göktürkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- Tekin, Talat, *Orhun Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998.
- _____, *Orhun Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- Tsai, Liu Mau, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, (Trans.: Ersel Kayaoglu – Deniz Banoğlu), Selenge Yayınları, İstanbul 2011.

⁵² Bilge Kaghan Eastern: 4, 16, 22, 33 ...; Kül Tigin Southern: 3, Eastern 29.

Modern Sources

- Alyılmaz, Cengiz, “Moğolistan’daki Türk anıtları projesi 2000 yılı çalışmaları ışığında bazı tespitler”, *Göktürk Devleti’nin 1450. Kuruluş Yüldönümü Sempozyum Bildirileri*, Yeni Avrasya Yayınları, Ankara 2001, pp. 67-75.
- Diyarbakirli, Nejat, “Orhun’dan geliyorum”, *Türk Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, (1979), No. 198-199: 1-64
- _____, “İslam öncesi Türk ve Çin mezar anlayışı arasındaki bağlantılar”, *Uluslararası 3. Türk Kültürü Kongresi Bildirileri 25-29 Eylül 1993*, Ankara 1999, pp. 791-805, 34 illustrations.
- _____, “The origins of cultural relations between the Chinese and Turks”, *The Symposium on Oriental Aesthetics and Arts-National Museum of History 02-04 December 1998*, (Taipei 1999), pp. 60-83.
- Donuk, Abdülkadir, *İdari-Askeri Ünvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988.
- Dosymbajeva, Ayman, *Zapadnyi Tjurkskij Kaganat. Kul’turnoje nasledie Kazakhskih stepy*, Tjurkskoye Naslediye, Almatı 2006.
- Elisseeff, D., *China Treasures and Splendors, The Chinese Archaeological Overseas Exhibition in Montreal*, May 18 - October 19 - 1986, (Elisseeff is the writer of the texts of the Catalogue), Arthaud, Montreal 1986.
- Giraud, Rene, *Gök Türk İmparatorluğu*, (Trans.: İsmail Mangaltepe), Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999.
- Howard A. F. - Song L. - Hung W. - Hong Y., *Chinese Sculpture*, Yale University and Foreign Languages Press, New York 2006.
- Hudyakov, Yuliy S., “Drevnetyurkskiye pominalniye pamyatniki na territorii Mongolii”, *Drevniye Kul’tury Mongolii*, Ed. Vasiljevskij R.S., Novosibirsk, Izdatel’stvo IAET SO RAN, pp. 168-184, 1985.
- Jisl, Lumir, “Kül-Tegin Anıtında 1958’de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları”, *Bellefen*, XXVII/107, (Temmuz 1963), pp. 387-410.
- _____, *Balbals, steinbabas und andere steinfiguren als ausserungen der religiösen vorstellungen der Ost-Türken*, Academia, Prag 1970.
- Kljashpornyj Sergei G., “L’interprétation du mot bediz dans les inscriptions runiques”, *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh*, Ed.: Kaldy Nagy, Gy., Loránd Eötvös University Press, (Budapest 1976), pp. 51-54.
- _____, “Hram, izvayanije i stela v drevnetjurkskikh tekstakh”, *Tjurkologičeskij Sbornik 1974*, Ed.: Kljashpornyj, S. G., Votochnaja Literatura, (Moskva 1978), pp. 238-255.
- _____, “‘Bediz’ Kelimesinin Runik Yazıtlardaki Yorumu”, (Trans.: Mehmet Zeren), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, (2002-2003), sayı: 38, İstanbul, 2003, ss.151-157.
- Kljashpornyj, Sergei G., Sultanov, T. I., *Gosudarstva i Narody Jevrazijskikh Stepy. Drevnost’ i Srednevekovije*, Peterburgskoje Vostokovedenije, Sank-Petersburg 2000.
- Kubarev, Vladimir D., *Kamennije izvajanija Altaja*. Ak Çeçek Press, Gorno-Altajsk 1997.
- Kyzlasov, Leonid R., “O naznachenii drevnetjurkskikh kamennykh izvajanij izobrajayushikh ljudej”, *Sovjetskaja Arkeologija*, Issue 2, (1964), pp. 27-39.

- _____, “O znachenii termina balbal drevnetjurkskikh nadpisej”. *Tjurkologičeskij Sbornik. K 60-letiju akademika A. N. Kononova*, Ed.: Kljashtornyj, Sergei G., Vostochnaja Literatura, (Moskva 1966), pp. 206-208.
- Kyzlasov, L. R., Kyzlasov, I. L., “Srednevekovaja pograničnaja nadpis’s nizovjev Uybata (Hakasija)”, *Sovjetskaja Tjurkologija*, Issue 1, (Baku 1976), pp. 58-65.
- Lewis M. E., “Writings on warfare found in ancient Chinese tombs”, *Sino – Platonic Papers*, No 158, (2005), pp. 1-15.
- Nowgorodova, Eleonora, *Alt Kunst der Mongolei*, Seemann Verlag, Leipzig 1980.
- _____, “Pamjatniki izobrazitel’nogo iskusstva drevnetjurkskogo vremeni na territorii MNR”. *Tjurkologičeskij Sbornik 1977*, Ed.: Kljashtornyj, S.G., Vostochnaja Literatura, (Moskva 1981), pp. 203-218.
- Ölmez, Mehmet, “Eski Türk yazıtlarında yabancı öğeler (2)”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, No. 7, (1997), pp. 175-186.
- Özönder F. Sema B., “Yenişey Kitabeleri ve Yer-Sular”, *Journal of Turkish Studies*, Vol. 22, 81998), pp. 171-184.
- Pletneva, S. A., “Polovetskije kamennyje izvajanija”, *Arkeologija SSSR. Svod Arkeologičeskikh Istočnikov*, Vypusk E4-02, Nauka, Moskva 1974.
- Rawson, J., *Ancient China*, British Museum Publications, London 1980.
- Topping, Audrey, “China’s incredible find”, *National Geographic*, Vol. 153, (1978), pp. 440-459.
- 18 Smahelova, Lucie, *Kül-Tegin monument. Turkic Khaganate and research of the First Czechoslovak-Mongolian expedition in Khöshöö Tsaidam 1958*, Unpublished PhD. Dissertation in Karlova University, Prag - Czech Republic, Karlova 2014.
- Yılmaz, Anıl, *Türk Dünyasında Balbalların Dağılımı*, Unpublished Doctorate Thesis in Istanbul University, Faculty of Letters, İstanbul 2003.
- _____, “Baba mı, balbal mı yoksa bediz mi?”, *Modern Türklük Araştırmaları*, Vol. II, No. 4, (2005), pp. 206-214.

Internet Sources

<https://mongoliantalai.uoregon.edu/theproject.php> (visit at 01.04.2015)

TİRE VOYVODASI YEĞEN MEHMED AĞA VE MUHALLEFATI*

Özer Küpeli**

Öz

Tire 18. yüzyılda 60'tan fazla mahallesi ve birçok köyü ile Batı Anadolu'nun önemli kasabalarından biri konumundaydı. Bu yüzyılda resmi kayıtlar bize Tire'nin cizye ve avarızının mukataa yoluyla toplandığını göstermektedir. Seyyid Yeğen Mehmed Ağa ise aynı yüzyılın son çeyreğinde voyvoda olarak bu mukataanın yöneticisi ve işleticisiydi. Tire'de içinde medrese ve çeşme bulunan bir vakıf kuran Yeğen Mehmed Ağa'nın voyvodalık vazifesini ne kadar süreyle yürüttüğü bilinmese de, 1787 yılında gerçekleştirdiği Hac farızasından döndükten kısa süre sonra eceliyle Tire'de vefat ettiği anlaşılmaktadır. Vefatının ardından muhallefatinin zaptı süreci başlamış, fakat bunun öncesinde kardeşi Hüseyin ile bölükbaşı başta olmak üzere Mehmed Ağa'nın adamları muhallefattan bir kısım nakit ve emvali alalecele kaçırıp çiftliklerinden birinde saklamışlardır. Bu süreç ayrıca kovuşturma konusu olmuş, bostancıbaşı tarafından hapsedilen Hüseyin sakladığı nakit ve emvalin karşılığında 300 altın kese bedel ödemek suretiyle serbest kalmış, kısa bir süre sonra da ağabeyinin yerine voyvodalığı devralmıştır. Diğer taraftan Seyyid Yeğen Mehmed Ağa'nın muhallefatinin mirî adına zapt süreci işletilmiş, İstanbul'dan tayin edilen Mirahor-ı sani Çayırzade İbrahim Ağa marifetiyle bu iş yürütülmüştür. Neticede Seyyid Yeğen Mehmed Ağa'nın emval, eşya, akar ve emlakleriyle, çiftliklerinde bulunan hububat, alât ve hayvanatı kayıt altına alınmıştır.

Bu çalışmada çoğunlukla Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden temin edilen belge ve defterlerden hareketle önce Tire Voyvodası Seyyid Mehmed Ağa'nın ölümünün ardından muhallefatinin zaptı süreci ele alınacak, ardından serveti değerlendirilecektir. Bu suretle 18. yüzyıl Tiresinde yaşayan bir yatırımcının profili ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tire, Voyvoda, Yeğen Mehmed Ağa, Müsaderе, Muhallefat

* Bu makale, 7-8 Mayıs 2018 tarihinde düzenlenen *Uluslararası Küçük Menderes Araştırmaları ve Tire Tarihi Sempozyumu*'nda sunulan yayınlanmamış bildirinin gözden geçirilmiş halidir.

** Doç.Dr., *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü*, 35620, Balatçık, Çiğli-İzmir / Türkiye, ozerkupeli@ikc.edu.tr

The Estate Inventory of Voivoda of Tire Yegen Mehmed Agha

Abstract

With more than 60 neighborhoods and several villages, Tire was an important townlet in the eighteenth-century Western Anatolia where the *cizye* and *avârız* taxes were collected through tax-farming. As a tax-farmer of extraordinary contributions and *cizye*, Seyyid Yegen Mehmed Agha appeared as an influential figure in the region in the last quarter of the century although sources do not provide details of how long he was able to hold this venture. But we know certainly that after returning from pilgrimage he died in Tire, which instigated the competing process of confiscating his estates. Yet, Ottoman authorities quickly understood that his brother Hüseyin and men, especially his *bölükbaşı* Mehmed Agha, saved an amount of cash and his several estates from this process by taking shelter in one of the *çiftlik*s. After a rigorous inspection, the *bostancibaşı* imprisoned Hüseyin who was, however, set free later on the payment of 300 purses of gold and, shortly thereafter, could acquire the same tax farm. Eager to seize Seyyid Yegen Mehmed Agha's properties, the imperial center appointed Mirahor Cayırzade İbrahim Agha to the confiscation process resulting in the detailed registration of his estates, properties, money as well as wheat, tools and animals on the *çiftlik*s.

By utilizing several documents and registers kept at the Ottoman Prime Ministerial Archives, this study examines the confiscation process with a special emphasis on his wealth, which allows us to analyze the investment portfolio of a local notable in eighteenth-century Western Anatolia.

Keywords: Tire, Voivoda, Yegen Mehmed Agha, Confiscation, Estate Inventory

Voyvoda, mali bir terim olarak vergi gelirine sahip kimselerden aldığı yetkiyle kendi namına veya bir başkası adına vekâleten vergi tahsil eden görevlilere verilen unvandır. Vergi tahsildarı olarak voyvodalar, muhassıl ve mütesellimlerden farklı olarak sadece tımar, zeamet ve yüksek askeri zümreye ait hasların değil aynı zamanda merkezi hazineye ait vergilerin ve vakıf gelirlerinin de tahsilini üstlenebilmekteydiler. Osmanlılarda 15. yüzyıldan beri var olan bir uygulama olarak voyvodalık 16. yüzyılda yaygınlaştı ve bilhassa yüzyılın ikinci yarısında eyalet maliyesi dâhilinde vergi gelirlerinin tahsilinde önemli bir kurum haline geldi. Yüksek rütbeli askerî zümreye mensup vezirler, beylerbeyiler, sancak beyleri, paşmaklık haslar ve saray mensuplarının kendilerine tahsis edilen gelirlerin tahsilinde voyvodalar bilhassa bu dönemde yetkili kılındı. 16. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı vergi rejiminde ortaya çıkan değişiklikler sonucu tımar rejiminden merkezi hazineye para aktarma süreci hızlanıp da, bu gelirlerin iltizam yoluyla toplanması yaygınlaşınca voyvodalığın Osmanlı vergi toplayıcılığı içindeki önemi iyice arttı. Voyvodalar ilk zamanlarda dergâh-i ali kapıcıbaşı, sadrazam kethüdası,

eski matbah emini gibi daha çok İstanbul'da oturan yüksek askerî zümre mensupları iken, 18. yüzyılda malikâne uygulamasının yaygınlaşmasıyla birlikte vergi toplamada mahalli araçların rolü fazlalaştı. Bu ise zaman içerisinde voyvodaların zenginleşip servet biriktirmelerinin önünü açarken, Anadolu ve Rumeli'de büyük vergi ihalelerini elde etmelerine imkân sağladı. Merkezî hazinenin vergilerini toplayan voyvodalar, sözleşmeleri gereği eyalet ve sancakların sadece gelirlerini tahsil etmekle yetinmez, bu gelirleri merkezî hazinenin istediği yerde harcanmak üzere sevk ederlerdi. Bu çerçevede kale askerlerine tahsis edilen mevacipleri vaktinde göndermek, emredilen yerlere erzak ve hayvan tedarik etmek, özellikle 18. yüzyılın ortalarından itibaren asker sevk etmek gibi görevler başlıca sorumluluklarıydı¹.

1. Yeğen Mehmed Ağa, Ailesi ve Adamları Hakkında Bilinenler

Yeğen Mehmed Ağa'nın kökleri yani ne zaman ve nerede doğduğu bilinmemektedir. Ancak ölümünden on yıl sonrasına ait Hacı İlyas vakfına ait bir belgede "*es-Seyyid Yeğen Mehmed Ağa ibn Halil Çeşmesi*" şeklinde geçen ifadeden babasının adının Halil olduğu anlaşılmaktadır². Seyyid Mehmed Ağa'nın yaptırdığı çeşmelerden biri bugün halen Tire'de İpekçiler Mahallesi Balcı Caddesi üzerinde İtfaiye Meydanı olarak bilinen yerdedir³. Mehmed Ağa'nın bu çeşmeden başka Tire'de iki çeşme daha yaptırdığı, ayrıca birer derslane ile medrese ve köprü bina ettirdiği, bunları evlatlık olarak vakfettiği ve bu vakfa gelir olarak da zeytin bahçeleri tahsis ettiği muhallefatının tahrir ve zaptına nezaret eden mübaşirin raporunda kayıtlıdır⁴.

Mehmed Ağa 1787 yılında hacca gitmiş, hacdan döndükten bir süre sonra 1788 yılı 14 Şubatında eceliyle vefat etmiştir⁵. Yine vefatı ertesinde muhallefatının zaptı süreciyle alakalı belgelerden anlaşıldığı üzere geride varis olarak Hüseyin adında bir erkek kardeşinin, Emine adında boşandığı bir eşinin, Ayşe ile kimi belgelerde Fatma, kimisinde ise Hatice olarak adı geçen iki kızının ve müderrisinden Sadullah Efendi adlı bir damadının olduğu anlaşılmaktadır. Ailesiyle ilgili olarak başkaca bir bilgi yoktur.

¹ Erol Özvar, "Voyvoda", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 43, İstanbul 2013, s. 129-131. Keza bk. Baki Çakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2003, s. 128-129; Yücel Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, Ankara 1985, s. 200-202. Voyvodaların vergi toplamadaki etkin rolleri onların bir yandan servetlerini çoğaltmalarını sağlarken, diğer taraftan da nüfuzlarını arttırmalarını temin ediyordu. Hatta bu süreçte birçok yerde yerli hanedanlara mensup voyvodalar ayanlık mevkilerini ellerine geçirmişler ya da bunun için mücadeleye girişmişlerdi, bk. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ayanlık*, Ankara 1994, s. 108-110.

² BOA, C.MF., no. 1261; BOA, C.MF., no. 388.

³ Necmi Ülker, "Tire'de Osmanlı Dönemi Türk Kitâbeleri", *Türk Kültüründe Tire*, Ankara 1994, s. 101. Bu çeşme bir yerel tarihçi tarafından hatalı olarak 18. yüzyıl sadrazamlarından Seyyid Mehmed Paşa'ya izafe edilmiştir. Bk. A. Munis Armağan, *Devlet Arşivlerinde Tire*, İzmir 2003, s. 278.

⁴ BOA, D.BŞM.MHF., no. 79/3.

⁵ BOA, C.ML., no. 11529.

Yeğen Mehmed Ağa voyvoda olarak Tire Mukataası vergileri ile Tire'nin cizye ve avarızını toplamakla görevliydi ve bu görevi çerçevesinde Delioğlan, Çatlu Boğat, Sülübeglü ve Süzek tımarlarının iltizamını uhdesinde tutmaktaydı. Ayrıca Koca Ragıp Paşa'nın kızı Lebibe Hanım'ın emlaki olan Kara Yunuslu Çiftliği de kendisinin iltizamındaydı⁶. Voyvodalık görevinin gerektirdiği işlerde kendisine kardeşi Seyyid Hüseyin, akrabası Elhac Mehmed Ali, kethüdası Ödemişli Elhac Mehmed, diğer kethüdası ve rençbercisi Elhac Mehmed, bölükbaşısı İbrahim, harem kethüdası Ahmed ile sarrafı Yehud Yahudi yardım etmekteydiler⁷.

2. Yeğen Mehmed Ağa'nın Muhallefatının Zaptı Sürecinde Yaşananlar

Osmanlı Devleti'nde devlet ile farklı şekillerde de olsa irtibatı olan hemen herkesin hâlihazırda bu durumu devam etmese bile servetlerinin devlet tarafından müsadere olunması genel bir uygulamaydı. Bundan dolayı Tire Voyvodalığı gibi bir vazifeyi ifa eden ve devletle alacak-verecek hesabı içinde olan Yeğen Mehmed Ağa'nın vefatının ardından servetinin müsadere edilmesi kaçınılmazdı.

Müsadere süreci kişinin ölümü ardından padişahın fermanı ile başladı. Ancak bu فرمان ulaşmadan yerel yöneticilerin olacakları önceden görüp hemen duruma el koymaları, ölen şahıs ve onunla ilgili olanların evlerini mühürledikleri sık görülen bir uygulamaydı. Müsadere işi için merkezden bir mübaşir görevlendirilir, bu gelişme mahallin kadısına da bildirilerek kendisine her konuda yardımcı olunması istenirdi. Mübaşir ilgili kişinin muhallefatını tek bir habbe ve bir nesne dışarıda kalmamak üzere sayarak tahririni gerçekleştirir, tespit edilen eşyanın bir kısmı mahallinde satılırken, altın, gümüş paralar ile bu kabil eşyalar ve mücevherat gibi pahada kıymetli olanlar ise İstanbul'a gönderilirdi⁸.

Yeğen Mehmed Ağa'nın vefatının ardından da süreç yukarıdaki gibi işlemiş, Tire Kadısı Elhac Mehmed Emin Efendi "... *zâbirde mevcûd olan emvâl ve eşyası bacem'ahum ma'rîfet-i şer'le tembîr ...*" etmek üzere harekete geçmiştir. Ancak Mehmed Ağa'nın ölümünden birkaç gün evvel kardeşi Hüseyin ve adamlarının el birliğiyle çok sayıda kıymetli emval ve eşyayı gece yarısı gizlice Çıplak Çiftliği'ne naklettikleri öğrenilmiştir. Kadı bu durumu merkeze bir arzuhalle bildirerek boşandığı eşi ve kızları tarafından bilinmeyen bu durum neticesinde kaçırılan emval ve eşyanın soruşturularak tespitinin gerektiğini ifadeyle ihbarda bulunmuştur. Bunun üzerine merhumun emval ve eşyasının tespiti ve miri adına zaptı için süratle bir mübaşirin görevlendirilmesi defterdara bir buyruldu ile bildirilmiştir⁹. Bu göreve tayin edilen

⁶ BOA, *MAD.d.*, no. 9719, s. 33-34; BOA, *D.BŞM.MHF.*, no. 80/13.

⁷ BOA, *MAD.d.*, no. 9719, s. 33-34; BOA, *C.ML.*, no. 11529.

⁸ Osmanlı Devleti'nde muhallefatın tespiti ve müsadere süreci hakkında bilgi için bk. Cahit Telci, "Osmanlı Devleti'nde 18. Yüzyılda Muhallefat ve Müsadere Süreci", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2, (2007), s. 145-166. Ayrıca bk. Yuzo Nagata, *Tarihîte Ayânlar, Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara 1997, s. 168-169.

⁹ BOA, *C.ML.*, no. 11529. Aynı süreçte Mehmed Ağa'nın muhallefatının tahriri için mutemet bir mübaşirin tayini hakkındaki hatt-ı hümayun için bk. BOA, *AE.SABH.I.*, no. 352/24639.

Mübaşir Çayırzade İbrahim Ağa'ya yazılan hükümde merhum Mehmed Ağa'nın "... *iltizâmât-ı miriye ile mel'ûf ve kendüde külliyetlü emvâl olduğu meşhûr mütevâtir olmakdan nâsi ...*" süratle yerine varıp "... *müteveffâ-yı merhumun bilcümle nükküd ve emvâl ve eşya ve hububât ve hayvanât ve akar ve emlak ve zimemât velbâsıl ism-i mâl utlâk olunur kalîl ve kesîr her nesi var ise cümlesini miriçün zâbt ve tabrîr idüip müfredât üzere membûr ve mümza defterini dersa'adetime irsâl ...*" ettirilmesi buyurulmuştur. Keza mübaşire verilen bir diğer emir Mehmed Ağa'nın kaçırılıp saklandığı iddia olunan mallarını bulup deftere kaydettirmesidir¹⁰.

Çayırzade İbrahim Ağa Tire'ye vardktan sonra hemen işe koyulmuş, bir yandan Mehmed Ağa'nın muhallefatının tahrir ve tespiti yapılırken, diğer taraftan da kardeşi Hüseyin ve yakın adamları gizlenen servetin tespiti maksadıyla bostancıbaşı tarafından hapsolunmuştur¹¹. Ancak Yeğen Ağa'nın nakit paralarını tutmakla görevli rençbercisi Hüseyin bu esnada 1.000 kuruş alarak kaçmış, kendisinin yakalanması için peşine asker salınırken, merhum voyvodanın başkaca da bir nakdinin olmadığı görülmüştür¹². Diğer taraftan mübaşir marifetiyle tahrir olunan muhallefatın iddia edildiği gibi 500.000 kuruş (1.000 kese) değerinde olmayıp yalnızca 110.000 kuruş (220 kese) olduğu belirtilmiş, buna karşılık kızları ve damadı 112.500 kuruş (225 kese) teklif ederek muhallefatın kendilerine terkinini istemişlerdir¹³. Ancak bu teklifin kabul görmediği, daha sonra kardeşi Hüseyin'in 150.000 kuruş (300 kese) karşılığında muhallefata sahip olduğu anlaşılmaktadır. Hüseyin aldığı muhallefatın karşılığı olan 150.000 kuruşun yarısını 1788 Temmuzunun ilk haftasında, kalan yarısını da aynı yılın Ekim ayının ilk haftasında ödemeyi taahhüt etmiştir. Bunun üzerine Yeğen Mehmed Ağa'nın muhallefatını zapt ve tahrirle görevlendirilen mübaşir Çayırzade'nin şimdiki dek zapt emval ve eşyayı Hüseyin'e devretmesine karar verilmiş, keza Hüseyin'e abisinin beş adamı ile sarrafi kefil olmuştur¹⁴. Hüseyin Ağa ilk etapta bu miktarın 116.000 kuruşunu taksitler halinde nakit olarak ödemiştir¹⁵.

Hüseyin Ağa ağabeyinin bütün malı ve mülküne sahip olduğu gibi voyvodalık görevini de devralmıştır. Diğer taraftan Mehmed Ağa'nın kızları Ayşe ve Fatma muhallefattan kendilerine hiç pay verilmediği gerekçesiyle şikâyetle bulunmuş, buna karşılık Gümüşlü ve Subaşı çiftlikleri kendilerine bırakılmıştır¹⁶. Bu takdirce iki çiftliğe 31.000 kuruş bedel biçilmiş, bu paranın Hüseyin Ağa'ya iadesi buyurulmuştur. Ancak Hüseyin Ağa'nın hâlihazırda 34.000 kuruş borcunun bulunduğu, bu borcun 16.287,5 kuruşunun meşta askeri masrafları için Ödemişli Yeğen Ağa kethüdası Hasan Ağa yedinde olduğu, meşta askeri için tahsil olunan

¹⁰ BOA, C.ML., no. 11529.

¹¹ BOA, D.BŞM.MHF., no. 79/10.

¹² BOA, D.BŞM.MHF., no. 79/3.

¹³ TSMA, E. 233/36.

¹⁴ BOA, C.ML., no. 29774.

¹⁵ BOA, C.ML., no. 8608.

¹⁶ BOA, D.BŞM.MHF., no. 85/31; BOA, D.BŞM.MHF., no. 82/85; BOA, D.BŞM.MHF., no. 82/69.

paranın iadesi söz konusu olursa miri hazineden para çıkması gerektiğinden neticede adı geçen çiftliklere 17.712,5 kuruş bedel biçilerek hesaplaşılması gündeme gelmiştir¹⁷. Mehmed Ağa'nın kızlarının bu şikâyetinde damadı Sadullah Efendi'nin payı olduğu muhakkaktır. Nitekim muhallefatın müsaderesi sürecine ait hülâsada kendisinin az bir baha ile muhallefata talip olduğu, fakat bu talebinin mübaşir nezdinde iltifat görmemesi üzerine veraset iddiasıyla İstanbul'a gittiği, asıl niyetinin Kızılcahavlu adlı çiftliği elde etmek olduğu belirtilmiştir. Mübaşir Çayırzade damadın niyetinin az bir para ödeyerek bu çiftliğe sahip olmak olduğunu, devletin zarara uğratılmaması adına buna engel olunması gerektiğini ifade etmiştir¹⁸.

Hüseyin Ağa'nın ağabeyinin malı mülküne sahip olma sürecinde yaşadığı bir diğer mesele ise Seferihisar Voyvodası'nın ağabeyinin iltizamında olan Delioğlan, Çatlu Boğat, Sülübegli ve Süzek tımarlarına el koymaya çalışmasıdır. Hüseyin bir arzuhalle durumu İstanbul'a bildirerek meselenin hallini istemiştir¹⁹. Diğer taraftan voyvodalık umuruna dair evrakın da bir an önce kendisine gönderilmesini talep etmiştir²⁰.

3. Yeğen Mehmed Ağa'nın Muhallefatı²¹

Mehmed Ağa'nın muhallefatında kitap olarak iki eşya kayıtlı olup bunlardan biri Kuran-ı Kerim, diğeri ise Enam-ı Şerif'tir. Bunun dışında muhallefattta kendisine ait herhangi bir mücevher ve takının kayıtlı olmaması dikkat çekicidir. Bu durum ziynet kullanmadığı anlamına mı gelmektedir ya da bunlar ayrı bir yere mi kaydedilmiştir bilemiyoruz. Bununla birlikte bir kısım akaratı ile sağlığında vakfettiği zeytin bahçesi gibi bazı emlakinin defter dışı kaldığı mübaşir Çayırzade İbrahim Ağa'nın raporunun hülâsasından anlaşılmaktadır. Keza bu raporda merhum voyvodanın rençbercisi olan Hüseyin'in çaldığı 1.000 kuruş dışında başkaca bir nakit parasının da tespit edilemediği belirtilmektedir²². Sadece muhallefat kayıtlarında kimlerin zimmetinde olduğu belirtilmemekle birlikte 3.475 kuruş alacağı söz konusudur.

a. Gayrimenkuller

Muhallefatından anlaşıldığı kadarıyla Mehmed Ağa'nın iki adet menzili bulunmaktadır. Bunlardan ilki kendisinin sakin olduğu menzil olup Tire haricindedir. Bu menzil hakkında detaylı bilgi verilirse de hâriciyeli ve dâhiliyeli şeklinde belirtilmesi buranın büyük bir konak olduğunu düşündürmektedir. Diğer menzili ise Tire'de Yeni Mahalle'de olup iki katlı bu bina üstte ve altta birer küçük oda, bir büyük kendir ambarı, bir çeltik ambarı, bir ahır ve bir miktar avluyu

¹⁷ BOA, *HAT.*, no. 180/8177.

¹⁸ BOA, *D.BŞM.MHF.*, no. 79/3.

¹⁹ BOA, *D.BŞM.MHF.*, no. 80/13.

²⁰ BOA, *D.BŞM.MHF.*, no. 88/56.

²¹ Yeğen Mehmed Ağa'nın muhallefat kayıtları için bk. BOA, *MAD.d.*, no. 9719, s. 33-34; BOA, *D.BŞM.MHF.*, no. 79/40; TSMA, E. 36/3.

²² BOA, *D.BŞM.MHF.*, no. 79/3.

müştemildir. Bu ikinci binanın ikamet amacından ziyade ambar olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Menzilleri dışında At Pazarı'nda iki katlı ahşap bir hanı olup bu hanın üst katında 16, alt katındaysa dört oda bulunmaktadır. Alt katta ayrıca büyük bir ahır, bir kuyu, dış kısmında birer berber, çamaşırçı, bakkal, nalbant dükkânı mevcuttur. Altta büyük bir ahırın bulunması bu hanın muhtemelen şehir dışından gelen ticari malların ticaretinin yapıldığı bir yer olduğunu akla getirmektedir.

b. Giyecekler, Ev Eşyaları ve Kumaşlar

Mehmed Ağa'nın muhallefatında çok sayıda giyecek, ev eşyası ve çeşitli kumaşlar bulunmaktadır. Kendisinin giyeceklerine bakıldığında en başta kürkler dikkati çekmektedir ki, sincap, kakum ve zerdava cübbe ve binişlerinin sayısı 13'tür. Kürkler dışındaki diğer kıyafetlerini ise çeşitli renklerde, bazısı Halep, Hama ve Mısır menşeli ihram, biniş, gömlek, kuşak ve sarıklar oluşturmaktadır. Ayakkabı kabilinden ise dokuz çift çizme, yedi çift pabucu ve altı çift de mesti bulunmaktadır.

Tire voyvodasının muhallefatında kayıtlı mefruşata baktığımızda Osmanlı evlerinde yaygın şekilde kullanılan yastığın yanı sıra döşek, şilte, yorgan, çarşaf, minder, makat minder, kilim, seccade, perde, kaplan postu gibi kumaş ve yünden yapılan eşyaların çokluğu dikkati çekmektedir. Bunların önemli kısmı Leh, Kıbrıs, Halep, Şam, Sakız, Uşak, Gördes, Bilecik menşelidir.

Ev eşyalarının önemli bir kısmını teşkil eden kumaş, havlu, seccade, peşkir gibi eşyaların bazısının Halep, Bağdat, Şam, Bursa, Sakız, Hint, Mardin işi olduğu; bunların yapımında ise çuka, alaca, keremsud, hilâlî, sandal, çit, kutnu gibi kumaşlar kullanıldığı; bir kısmının sırmalı, yıldızlı, fitilli olduğu görülmektedir.

Kumaşlar konusunda dikkati çeken bir diğer husus ise muhallefatta çok sayıda ve önemli bir kısmı da Suriye -özellikle Şam alacası-, Mısır, Bağdat ve Hint menşeli toplarca kumaşın bulunmasıdır. Mesela Şam alacası türünden kumaş toplarının sayısı 329'dur. Diğerleriyle birlikte muhallefatta kayıtlı kumaş toplarının sayısı 700'ü bulmaktadır. Buna ilave olarak bir kısmı hususi kullanımına ait olduğu kesin olmakla birlikte 594 adet sarığın mevcudiyeti Mehmed Ağa'nın kumaş ticareti ile uğraştığına delalet etse gerektir. Muhtemelen hanındaki odalardan birisini bu iş için kullanıyordu. Bunu doğrulayan bir diğer kayıt da muhallefatına dair raporun hülasasında Şam emtiası bahası olarak Hacı Zeydan isimli bir şahsa iki ayrı temessükle toplamda 10.575 kuruş borcunun olmasıdır.

Muhallefatta mevcut mutfak eşyalarına baktığımızda ise çoğunluğu ucu mercanlı ve kehribari 123 kaşığın yanında taslar, tepsiler, siniler mevcuttur. Çok sayıda fincanın yanında fincan zarfı, kahve ibriği, kahve tepsisi ve kahve makramesinin varlığı Mehmed Ağa'nın kahve tüketim alışkanlığının olduğunu göstermektedir. Fincanlarının 15 tanesinin ise iyi işçilikleriyle meşhur Bec (Avusturya) menşeli olması dikkati çekmektedir. Yine bir kısmının mutfak eşyası olduğu muhakkak olmakla birlikte muhallefatta evani-i nühas olarak kaydedilmiş bakır kap kaçağın toplam kıyyesi 691,5'tur.

Kişisel eşya kabilinden ise çok sayıda tespihinin yanı sıra sakal tarağı ve biri hilali, biri Paris olmak üzere üç saat kaydedilmiştir. Ayrıca yedi adet duhan çubuğunun varlığı Mehmed Ağa'nın tütün kullandığına işarettir. Yine şamdan, ibrik, tas, gülabdan, buhurdan, öd, leğen gibi temizlik vs. maksadıyla kullanıldığı muhakkak bir takım eşyaları da mevcuttur.

c. At Takımları ve Silahlar

Mehmed Ağa'nın şahsi kullanımında raht, başlık ve reşmeden oluşan altı at takımı bulunmaktadır. Bunların dördü simlidir. Bu kabil eşyaya üç simli gaşiyeyi de eklemek gerekir. Simli de olsa bunların çok fazla gösterişli at takımları olmadığı aşikârdır.

Ağa'nın silahlarına gelince üçü sırmalı, ikisi simli toplam beş çift piştovunun, üç tekli piştovunun, bazıları Macar demirinden yedi tüfeği ile altı köhne tüfeğinin yanı sıra üç simli gaddare ile ikişer topuz ve baltası vardır. Bu silahların da at takımları gibi gösterişten uzak olduğu anlaşılmaktadır.

d. Çiftliklerindeki Emlak, Hayvanlar ve Hububat

Merhum Tire voyvodası Mehmed Ağa'nın muhalefat defterinden anlaşıldığına göre kendisine ait Kızılca-havlu, Gümüşlü, Rahmanlı, Direnli, Dolama ve Subaşı adlı altı çiftliği bulunmaktadır. Buna bir de Rağıp Paşa'nın kızı Lebibe Hanım'ın mülkü olan Kara Yunuslu Çiftliği'ni de eklemek gerekir. Bu çiftliklerde Ağa büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık yanında hububat ziraatıyla meşguldür ve zenginliğinin asıl kaynağını da buralardaki faaliyetleri oluşturmaktadır.

Bu çiftliklerin en büyüğü Kızılca-havlu olup burada ortak bir avluya bakan en az dört adet yapı bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan ilkinin üst katında biri kahve, biri köşk, biri de mabeyn odası olmak üzere toplam beş oda ile bir sofa, alt katındaysa ikişer büyük ve küçük ahır ile dört büyük zahire ambarı mevcuttu. Sokak kapısı üzerindeki diğer yapının üst katında biri kahve odası diğerleri küçük odalar olmak üzere toplam dört oda, alt katındaysa iki ahır vardı. Bunun yakınındaki diğer yapı üst katta iki oda, alt katında iki ambar, bir mutfaktan, sonuncu yapıysa üst katta dört oda, iki sofa yanında etrafı seyretmek için çatıda bir taraça, alt katta iki oda, iki ambar, bir mutfak, bir hamam ve bir camekândan oluşuyordu. Bu fonksiyonel yapı topluluğunda Mehmed Ağa'nın yakınlarıyla birlikte bu çiftlikte çokça vakit geçirdiğini, ziraat ve hayvancılık alanındaki işlerini buradan yürüttüğü anlaşılmaktadır.

Diğer çiftliklerinin de her birinde Kızılca-havlu'ya nazaran küçük olmakla birlikte birer çiftlik evi bulunmaktadır. Buna göre Gümüşlü'de üst katında bir oda, alt katı komple ahır olan iki katlı bir yapı; Rahmanlı'da dört oda, ahır ve samanhaneyi müstemil tek katlı bir yapı; Direnli'de üstte ve altta ikişer oda, bir ahır ve samanhaneye bulunan bir yapı; Dolama'da dâhiliyesinde üç oda ve iki ahır, hariciyesinde ise iki oda, bir ahır ve samanhaneyi müstemil bir yapı; Subaşı'nda ise iki oda, iki ahır ve iki samanhaneye yanında eski zaman işi bir kulenin bulunduğu bir yapı mevcuttur.

Mehmed Ağa'nın bu çiftliklerinden Subaşı hariç her birinde büyükbaş hayvanlar ile ulaşım ve taşıma işlerinde kullanılan hayvanlar mevcuttur. Bunların sayısı şöyledir:

Tablo 1: Yeğen Mehmed Ağa'nın Çiftliklerinde Büyükbaş ve Binek Hayvan Sayısı

	Camız	Karasığır öküzü	Camız ineği	Camız danası	Karasığır ineği	Karasığır danası	Boğa	Buzağı	Deve	Beygir	Merkep	Katur
Kızılca-havlu	14	15	2	5	8	3	-	1	18	1	1	
Gümüşlü	12	4	-	2	4	1	-	-	-	-	-	-
Rahmanlı	6	4	-	-	4	-	-	-	-	1	1	-
Direnli	7	12	-	-	10	8	1	-	-	-	-	1
Dolama	4	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	43	41	2	7	26	12	1	1	18	2	2	1

Ağa'nın çiftlikleri dışında Çaplak-altı denilen yerde de bir kısım hayvanının bulunduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 2: Yeğen Mehmed Ağa'nın Çaplak-altı'ndaki Büyükbaş Hayvanları

Camız ineği	50
Camız koşum düvesi	15
Camız düvesi (birer/ikişer yaşında)	26
Camız öküzü	4

Yine Ragıp Paşa'nın kızı Lebibe Hanım'ın çiftliği olmakla kendi iltizamına aldığı çiftlikte de bir kısım büyükbaş hayvan ile ulaşım vs. işlerinde kullanıldığı sanılan hayvanlar mevcut olup bunların sayısı da şöyledir.

Tablo 3: Mehmed Ağa'nın Ragıp Paşa Çiftliği'ndeki Büyükbaş ve Binek Hayvan Sayısı

Camız öküzü	8
Karasığır öküzü	2
Karasığır ineği	70
Karasığır danası	24
Kısrak	18
Beygir	2
Tay	1
Merkep	1

Görüldüğü üzere merhum Tire voyvodasının kendi çiftliklerinde 138, Çaplak-altı Çiftliği'nde 95 ve iltizamına aldığı Lebibe Hanım'ın çiftliğinde 104 olmak üzere toplam 332 büyükbaş hayvanı mevcuttur. Bunların çoğunluğunu 96 adetle karasığır inekleri oluşturmaktadır. Karasığır ineklerin 70'i Lebibe Hanım'ın

çiftliğindeydi. Bu çiftlik inek yetiştiriciliğine ayrılmış gibidir. Bunlara diğer çiftliklerdeki 52 camız ineği ile 26 henüz doğum yapmamış bir-iki yaşındaki camız düvesini de eklemek gerekir. Büyükbaşların neredeyse yarısını oluşturan bu dişi inek ve mandaların sütünden muhtemelen peynir ve yoğurt üretilip satılıyordu. Erkek manda ve öküzler de 113 gibi azımsanmayacak sayıda olup bunların da ziraat işlerinde koşum hayvanı olarak kullanıldığı muhakkaktır. Direnli Çiftliği'ndeki bir boğa da koşum içindi. Çiftliklerdeki 18 kısrak, dört beygir ve iki eşekle ulaşım, taşıma vs. çiftlik işleri görülmektedir. Yine bu kategoriden bir katırsa amelmande olduğundan iş göremez durumdaydı. Keza Dolama Çiftliği civarında başıboş dolaşan 25'i bir yaşında toplam 124 eşeğin de çiftlik işlerinde kullanılmadığı sanılmaktadır. Muhallefatta ayrıca yedi eşek, on at, beş tay ile 18 katar katırı ve beş binek beygiri de kayıtlıdır. Bu son grupta yer alan on at ve beş tayın her birinin çiftliklerinde olduğu gibi topluca yazılmayıp ayrı ayrı ve hususiyetlerine göre kaydedilmiş olması bunların voyvodanın şahsi kullanımına ait olduğunu düşündürmektedir.

Mehmed Ağa'nın hayvancılık alanındaki asıl yatırımlarının küçükbaşlar üzerine olduğunu rakamlar açık şekilde göstermektedir. Zira Kızılca-havlu'da 540, Gümüşlü'de 362, Rahmanlı'da 250, Dolama'da 430 adet olmak üzere hepsi Rum farklı mandıra kethüdalarının zimmetinde 1.582 koyunu mevcuttur. Dolama'da ayrıca başıboş gezen yirmi koyunu daha vardır. Bunlardan başka Çıplak-altı köyü civarındaki Uladı Deresi mevkiinde 525 keçisinin de yine iki ayrı mandıra kethüdası zimmetinde bulunduğu belirtilmelidir. Keza Tire ve köyleri ahalisine tevzi ettiği 2.597 koyunu da eklediğimizde, toplamda 4.724 tane koyun ve keçisi olan Mehmed Ağa için küçükbaş hayvancılık önemli bir yatırım alanı gibi gözükmektedir. Zira bu dönemlerde tarımsal üretimin devamının oldukça pahalı olması yanında tarımsal emek açığının da bulunması toprak sahiplerini çiftliklerinde büyükbaş hayvan yetiştirmeye itmekteydi. Diğer taraftan süt ve süt ürünlerinden elde edilen kârın yüksekliği onları küçükbaş hayvan yetiştiriciliği ile mandıracılığı da yöneltmekteydi²³. Nitekim Mehmed Ağa'nın küçükbaş hayvanlarının her bir çiftlikte bir mandıra kethüdası nezaretinde bulunması bununla alakalı olsa gerektir.

Mehmed Ağa'nın muhallefatında “*şütüran*” başlığı altında kaydedilmiş 52 develik bir sürüsü mevcuttur. Buna Kızılca-havlu'da bulunan altısı havuda gelecek yaşta, 12'si küçük olmak üzere 18 deveyi de eklediğimizde 70 devesinin olduğu görülmektedir. Bütün bu develerin cins ve yaşlarına göre dağılımı şöyledir:

Tablo 4: Mehmed Ağa'nın Develerinin Türleri

Damızlık	6
Boz	26
Dişi	18

²³ Halil İnalçık, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiraçlar”, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder & Faruk Tabak, çev. Zeynep Altok, İstanbul 1998, s. 28.

Küçük	14
Havuda gelecek	6

Sahip olduğu develer merhum Tire voyvodasının uğraş alanlarından birinin ticari taşımacılık olduğunu akla getirmektedir. Kervancılık bu dönemde önemli bir yatırım alanı olmakla birlikte Seyyid Mehmed Ağa'nın sahip olduğu kervanın veya develerini kattığı kervanın hangi güzergâhta mal taşıdığı bilinmemektedir. Lakin muhalefatta kayıtlı çok sayıda Şam emtiası nedeniyle bu kervanın bir ihtimal Suriye ile Batı Anadolu arasında işlediği söylenebilir. Keza onun bir kervana sahip olduğunu kervanbaşı yedinde sekiz beygirinin olması da doğrulamaktadır. Anlaşılan voyvoda ağa kendi kervanıyla ya da develerini kattığı kervanla Şam'dan, Halep'ten getirttiği kumaşların ticaretini yine Tire'de kendisine ait handaki dükkân/dükkânlarında yapmaktaydı.

Merhum Tire voyvodasının bir başka yatırım alanı ise ziraattır. Çiftliklerinde ambar olunmuş hububat dışında tarlalarda ekili olanları da bulunmaktadır. Bu noktada ziraatını yaptığı başlıca ürünler buğday, arpa, börülce ile bir miktar bakla ve çavdardır. Sadece Kızılca-havlu çiftliğinde 11.800 ayar²⁴ buğday, 3.752 ayar arpa, 1.000 ayar börülce ambarlanmıştır. Bu rakamlar en az 113,5 ton* buğday, 36 ton arpa ve 9,6 ton börülce anlamına gelmekteydi. Bunlara ilave olarak çiftliklerinde ekili hububat şöyledir:

Tablo 5: Mehmed Ağa'nın Çiftliklerinde Ziraatı Yapılan Hububat (Dönüm ve Ayar olarak)

	Buğday			Arpa			Bakla			Çavdar		
	Dönüm	Ayar	Ton	Dönüm	Ayar	Ton	Dönüm	Ayar	Ton	Dönüm	Ayar	Ton
Kızılca-havlu	550	1500	14,4	282	1127	10,8	-	-	-	-	-	-
Gümüşlü	240	580	5,6	26	104	1	-	-	-	-	-	-
Direnli	20	40	0,4	45	135	1,3	20	50	0,48	-	-	-
Dolama	-	-	-	300	1120	10,8	-	-	-	65	65	0,63
Ragıp Paşa	-	435	4,2	-	160	1,5	-	20	0,19	-	-	-

²⁴ Ayar, Saruhan Sancağı'nda kullanılan bir hububat ölçü birimidir. Ancak miktarı kazalara göre değişiklik göstermektedir. Mesela Manisa'da 7,5; Turgutlu'da 8; Demirci ve Nif'te 9,5; Palamut'ta 10 okkadır. Bk. Ünal Taşkın, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2005, s. 12.

* Hesaplamalar 1 ayar=7,5 okka şeklinde kabul edilerek yapılmıştır.

Fehrani(?), Doyranlı, Seyrekli ve Kızılca- havlu köylüleriyle müşterek ektiği	-	1730	16,6	-	2019	19,4	-	-	-	-	37	0,36
Toplam	810	2165	41,3	653	4665	44,8	20	70	0,67	65	65	0,99

Buna göre çiftliklerde en az 810 dönümde 2.165 ayar buğday tohumu ekili olup bu yaklaşık 41,3 tondur. Yine 653 dönümde 4.665 ayar arpa tohumu 44,8 ton, 20 dönümde 70 ayar bakla tohumu 0,67 ton, 65 dönümde 65 ayar çavdar tohumu 0,99 ton civarındaydı. Ancak bu noktada arazinin verimliliği ve ne kadar tohumdan ne miktarda mahsul alındığı bilinmediğinden elde edilecek mahsul hakkında bir fikir yürütmek mümkün değildir.

Çiftliklerdeki tarlalarda ekili bu hububatın yanında Seyyid Mehmed Ağa'nın Tire'deki ambarında 1.680 İstanbul kilesi yani yaklaşık 21,5 ton* çeltiğin varlığı da dikkat çekicidir. Kendi arazisinde tarımı yapılmayan bu çeltik muhtemelen Tire'deki köylerden toplanmış olmalıdır. Aynı şekilde yine Tire'de ambarlanmış olan 3000 kantar koza halindeki pamuk da benzer şekilde Tire civarından getirilip burada depolanmış olmalıdır. Çeltik ve pamuk kozası yanında Tire'de ambarlanmış 66 ayar (0,38 ton) susam, 186 ayar (1,8 ton) börülce, 1000 ayar (9,6 ton) darı ile 121 kantar ham kenevir mevcuttu. Yine Tire kasabası ekmekçi esnafının zimmetlerindeki 5.864 ayar (56,4 ton) buğday ile yağcı esnafının zimmetlerindeki 1.383 ayar (13,3 ton) susamı da bunlara eklemeliyiz.

Merhum Tire voyvodası Seyyid Mehmed Ağa'nın çiftliklerinin geniş bir araziyi kapsadığı muhakkaktır. Nitekim sebze bahçesi ve bağ olarak kaydedilenler de dâhil sadece ekili araziler en az 1.597 dönümdü. Bununla birlikte çiftliklerde mera olarak kullanılan, bazıları ekilmemiş veya nadasa bırakılmış, bir kısmında da ne ekili olduğu belirtilmeyen sadece mezru kaydı düşülmüş arazilerin de bulunduğu görülmektedir. Mesela Kızılca-havlu'da 100 dönümü mera olmak üzere toplamda 4.300 arazi mevcuttu. Yine Gümüşlü'de 300'ü İlyas Beğli toprağında olmak üzere toplam 420 dönüm mezru ve mezru olmayan tarla vardı. Rahmanlı'da 1.500'ü mera olmak üzere toplamda 2.000, Direnli'de 1.500, Dolama'da yarısı mera, yarısı tarla olmak üzere toplam 3.000, Subaşı'nda 1.000'i tarla, 2.000'i mera olmak üzere toplam 3.000 dönüm arazi bulunuyordu. Mehmed Ağa'nın çiftliklerinde bulunan bütün tarla, mera vs. arazilerin toplamı ise 15.917 dönümdü. Bakıldığında Mehmed Ağa'nın en büyük çiftliğinin Kızılca-havlu olduğu görülmektedir. Burası hem tarım, hem de hayvancılığın öne çıktığı bir çiftlikti. Ayrıca bu çiftlikte Hızır İlyas Çeşmesi civarında bir göz su değirmeni de mevcuttu. Ağanın bir nisfina sahip olduğu diğer değirmeni ise Çıplak-altı köyü yakınlarındaki Uladı Deresi'ndeydi. Diğer çiftliklerden Gümüşlü, Rahmanlı ve Dolama'da aynı şekilde hem tarıma, hem de

* Hesaplama yapılırken pamuk için 1 İstanbul kilesi=9 okka olarak kabul edilmiştir.

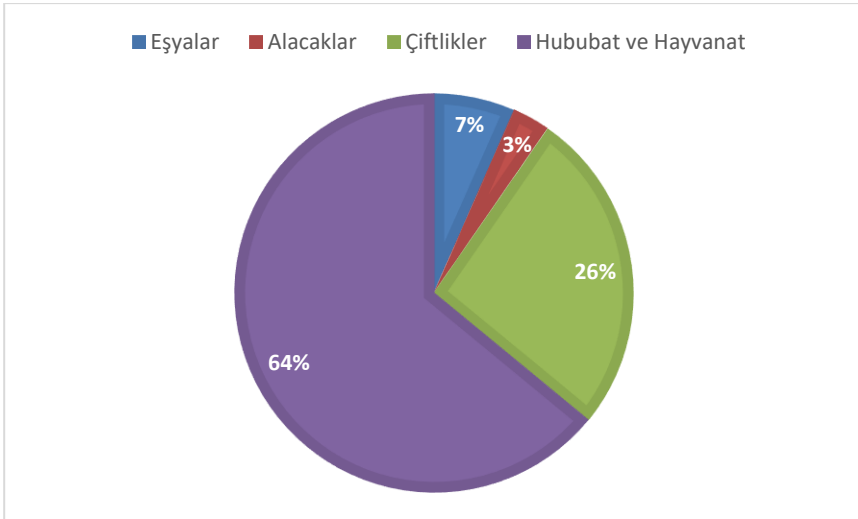
hayvancılığa yönelikken Direnli'de büyük çoğunlukla tarım, Subaşı'nda ise sadece tarım yapılmaktaydı. Bu çiftliklerdeki emek sektörü hakkında ne yazık ki muhallefat kayıtlarından bir bilgi edinilememektedir. Bir takım Rumların küçükbaş hayvanların başında mandıra kethüdası sıfatıyla vazife yapmaları çiftliklerdeki işgücünün ağırlıklı Rum reayadan olduğunu düşündürebilir.

Son olarak çiftliklerdeki tarım aletlerine bakıldığında Rahmanlı'da iki, Kızılca-havlu'da bir olmak üzere üç kağrı arabası ile Kızılca-havlu'da on dört, Ragıp Paşa'da bir, Direnli'de dokuz, Gümüşlü'de sekiz, Rahmanlı'da beş olmak üzere 48 saban demiri mevcuttur.

4. Seyyid Mehmed Ağa'nın Malvarlığının Tutarı

Mübaşir Çayırzade İbrahim Ağa'nın müsadere süreci hakkında arz ettiği raporun hülasasının hemen altına derkenar olarak muhallefatın muhasebe icmalı çıkarılmıştır²⁵. Buradan merhum Tire voyvodasının malvarlığının ederi hakkında bilgi edinebilmek mümkündür. Buna göre Mehmed Ağa'nın eşyalarına 7.500 kuruş, çiftliklerine 30.000 kuruş, hububat ve ağnamına ise 72.984 kuruş bedel biçilmiştir. Buna kimin/kimlerin zimmetinde olduğu bilinmeyen 3.475 kuruş alacağı da eklendiğinde merhum voyvodanın mal varlığı 113.959 kuruşa balığ olmaktadır. Bu başlangıçta iddia edilen 500.000 kuruşluk malvarlığının beşte birinden biraz fazladır. Buna mukabil bir karşılaştırma olması açısından aynı dönemde Turgutlu'da voyvodalık yapan Seyfizade ailesine mensup İbrahim Ağa'nın muhallefat tutarı 208.604,5 kuruş, Halil Ağa'nın ise en 131.381,5 kuruştur²⁶.

Grafik 1: Yeğen Mehmed Ağa'nın Muhallefatının Kalemlere Dağılımı

²⁵ BOA, D.BŞM.MHF., no. 79/3.

²⁶ Cahit Telci, "Turgutlu Voyvodası Seyfi-zade Es-Seyyid Halil Ağa'nın 1791 Senesinde Müsadere Edilen Muhallefatı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/1, (Temmuz 2007), s. 180.

Yeğen Mehmed Ağa'nın muhallefatında gelir kalemleri arasında en büyük kısım %64 ile hububat ve hayvanları oluşturmaktadır. Çiftliklere biçilen kıymet ise %26'dır. %10'luk kısmı ise muhallefattaki çeşitli eşyalar ile az miktardaki alacaklar teşkil etmektedir. Gelirleri oluşturan bu kalemlere karşılık merhum Tire voyvodasının 41.378,5 kuruş borcu söz konusudur. Bu tutarın 10.575 kuruşu Şam emtiası nedeniyle Hacı Zeydan adlı birisine olduğu bilinmektedir. Ancak diğer borçların kime, ne için olduğunu belirten bir kayıt bulunmamaktadır. Toplam borç tutarı muhallefattaki gelirler toplamı olan 113.959 kuruştan düşüldüğünde Yeğen Mehmed Ağa'nın muhallefatından kalan net miktarın 72.580,5 kuruş gibi mütevazı bir tutar olduğu görülmektedir.

Sonuç

Mehmed Ağa'ya dair arşivlerde tespit edilebilen bu belgeler şüphesiz onun ticari faaliyetlerini tam anlamıyla tespit etmemize imkân vermemektedir. Ancak yine de bir takım fikirler yürütmemize olanak sağlamaktadır.

Mehmed Ağa'nın kıyafet ve ev eşyalarına bakıldığında gayet mütevazı bir hayatının olduğu dikkati çekmektedir. Tire içinde ve dışında iki eve sahip, Tire merkezinde ahşap bir hanı bulunan voyvodanın asıl uğraş alanıysa tarım ve hayvancılıktır. Nitekim kendisine ait altı çiftliğin yanı sıra, Ragıp Paşa'nın kızı Lebibe Hanım'ın çiftliğini iltizamına almış merhum voyvoda bu çiftliklerin sahip olduğu arazilerde ağırlıklı olarak hububat ziraatı ve küçükbaş hayvancılık yapmaktaydı. Bunun yanı sıra mandıracılığa da yatırımının olduğu, çiftliklerinde mevcut küçükbaş ve büyükbaş hayvanların sütünden peynir ve yoğurt üreterek ticaretini yaptığı anlaşılmaktadır. Çiftliklerindeki büyükbaş hayvanların aynı zamanda ziraat işlerinde koşum hayvanı olarak kullanıldığı da muhakkaktır.

Mehmed Ağa çiftlikleri 15.000 dönümden fazla bir araziye kaplamakta, bu arazilerin bir kısmında ziraat yapılırken, bir kısmı da küçükbaş hayvanların otlaması için mera olarak kullanılmaktaydı. Yetiştirilen hububat vs. mahsul çiftliklerde ve Tire'de bulunan ambarlarda muhafaza etmekteydi. Başta buğday ve arpa olmak üzere yetiştirdiği hububatın ticaretini yaptığı anlaşılrsa da, bunları kimler aracılığıyla nerelere sattığı bilinmemektedir. Bununla birlikte Tire'deki ekmekçi ve yağcı esnafı zimmetlerinde buğday ve susam tevziatından alacağına olması yerel esnafı ticari bir ilişki içerisinde olduğuna işaret eder. Voyvoda Mehmed Ağa'nın Tire köylüleriyle de kredi alış verişine girmediğini düşünmek yanlış olmaz. Nitekim bazı köylülerle müştereken hububat ektiği barizse de bunun mahiyeti bilinmemektedir. Zira ne muhallefatında ne de sair belgelerde buna dair bir bilgi vardır.

Ağa'nın bir diğer uğraş alanının da ticaret olduğu aşikârdır. Çünkü muhallefatına kaydedilen eşyalar arasında çok miktarda top top doğu menşeli kumaşın varlığı dikkati çekmektedir ki, Şam emtiası bahası olarak borçlarının mevcut olması da bununla ilgili olmalıdır. Yine yaşadığı dönemde oldukça karlı bir iş olan kervancılığın da kendisinin uğraşları arasında olduğu anlaşılmaktadır. Yetmiş aşkın deveye sahip olması yanında kervanbaşı yedindeki beygirleri bunu

doğrular niteliktedir. İlaveten Tire'de bir hanının mevcudiyeti, burada kendi namına kumaş ticareti yapmasını makul kılmaktadır.

Kısacası Seyyid Mehmed Ağa tarım, hayvancılık ve ticaret alanlarında yatırımlara sahip bir kişi olarak yaşadığı dönemde Tire Kazası bağlamında önemli bir yerel yatırımcı gibi gözükmektedir. Bununla birlikte sahip olduğu mal varlığı başta Karaosmanoğulları ailesine mensup civardaki çağdaş ayan ve voyvodaların mal varlığı ve muhallefatlarıyla mukayese edildiğinde oldukça mütevazı kaldığını da belirtmek gerekir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

AE.SABH.I., nr. 352/24639.

C.MF., nr. 388; 1261.

C.ML., nr. 8608; 11529; 29774.

D.BŞM.MHF., nr. 79/3; 79/10; 79/40; 80/13; 82/69; 82/85; 85/31; 88/56.

HAT., nr. 180/8177.

MAD.d., nr. 9719, s. 33-34.

Topkapı Müzesi Sarayı Arşivi

TSMA, E. 36/3; 233/36.

Araştırma ve İncelemeler

Armağan, A. Munis, *Devlet Arşivlerinde Tire*, İzmir 2003.

Çakır, Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2003.

İnalçık, Halil, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder & Faruk Tabak, çev. Zeynep Altok, İstanbul 1998, s. 17-35.

Nagata, Yuzo, *Tarihte Âyânlar, Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara 1997.

Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*, Ankara 1994.

_____, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Toplum Yaşantısı*, Ankara 1985.

Özvar, Erol, “Voyvoda”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 43, İstanbul 2013, s. 129-131.

Taşkın, Ünal, *Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri*, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2005.

Telci, Cahit, “Osmanlı Devleti'nde 18. Yüzyılda Muhallefat ve Müsadere Süreci”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2, (2007), s. 145-166.

_____, “Turgutlu Voyvodası Seyfi-zade Es-Seyyid Halil Ağa'nın 1791 Senesinde Müsadere Edilen Muhallefatı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/1, (Temmuz 2007), s. 173-216.

Ülker, Necmi, “Tire'de Osmanlı Dönemi Türk Kitâbeleri”, *Türk Kültüründe Tire*, Ankara 1994, s. 97-112.

II. MEŞRUTİYET'İN İLK YILLARINDA İZMİR BASININDA BODRUM (1908-1910)*

Nejdet Bilgi**

Öz

Bodrum II. Meşrutiyet yıllarında Aydın vilayet merkezinden hayli uzakta bir kazadır. Bu tarihlerde İzmir'de vilayetin taşra birimleriyle de ilgili haber ve yorumlara yer veren üç önemli gazete çıkmaktadır: *Hizmet*, *Abenk* ve *İttihad*. Bu gazetelerin Meşrutiyet'in yeniden ilanından sonraki sayıları taranarak, Bodrum'la ilgili olanları derlenmiştir. 1908 ortalarından başlayarak, 1910 yılı sonlarına kadar süren döneme ait bilgiler, dokuz ayrı başlık altında ele alınmıştır. Başlıklar konu esaslıdır. Her başlık altında basına yansıyan olaylar veya gelişmeler verilmiş ve değerlendirilmiştir. Dönemin İzmir gazetelerinde Bodrum'la ilgili haber ve duyuru türünden metinlerde en fazla yer alan konuların başında Bodrum hapisanesi gelmektedir. İkinci sırada memur ve görevli atamalarıyla ilgili haberler yer almaktadır. Bunları kaçakçılık olayları, bodrum limanı, hayvan hastalıkları, güvenlik haberleri, yardım kampanyaları gibi konular izlemektedir. Bu makalede, gazetelerde yer alan bu gelişmeler derlenerek değerlendirilmiş ve Bodrum'un yakın tarihine katkı sunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Bodrum, İzmir basını, Bodrum hapisanesi, Bodrum limanı, kampanyalar

Bodrum in Press of Izmir during the First Years of the Second Constitutional Era (1908-1910)

Abstract

Back in the Second Constitutional Era, district of Bodrum was very far away from the Aydın province center. In those days, three important newspapers in İzmir stood out which published news and comments about Aydın province's various units, those were: *Hizmet*, *Abenk*, and *İttihad*. Those newspapers' issues which were published after the re-establishment of Constitutional Monarchy were scanned and those which were related to Bodrum have been compiled. The information about the period which starts around the mid-1908 and ends around late 1910 was discussed under nine different titles. These titles were based on the subject. Every title includes,

---

* Bu metin, 26-27 Mayıs 2016 tarihlerinde gerçekleştirilen, *IV. Uluslararası Her Yönüyle Bodrum Sempozyumu*'nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş şeklidir.

** Dr. Öğr. Üyesi, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*, Manisa / Türkiye, nejdet.bilgi@gmail.com

with their respective assessments, the developments or news which made their ways into the media. News and announcements in newspapers of Izmir regarding Bodrum had the topic of Bodrum prison as their most popular topic. News about assignment of civil servants and officers ranked second. These were followed by such topics as smuggling incidents, Bodrum harbor, animal diseases, security news, and aid campaigns. This article compiles and evaluates the aforementioned developments found in the newspapers and tries to contribute to the recent history of Bodrum.

Keywords: Bodrum, Press of Izmir, Bodrum prison, Bodrum harbor, campaigns

Giriş

İkinci Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 yılı bilgilerine göre Bodrum Kazası, Aydın vilayetine bağlı beş sancaktan biri olan Mentеше sancağı kazaları arasında yer almaktadır. Kazanın 1908 yılında 7.474'ü erkek, 7.393'ü kadın olmak üzere toplam 14.867 Müslüman nüfusu bulunmaktadır. Kaza nüfusunun 1.796'sı erkek 1.596'sı kadın olmak üzere toplam 3.392'si Rum, 96'sı erkek ve 87'si kadın olmak üzere 183'ü Musevi'dir. Kazada toplam 18.442 nüfus bulunmaktadır.¹ Kazanın toplam emakin/bina sayısı 2.811'dir.² Kaza merkezi olan Bodrum kasabası ise toplam 7.840 nüfusa sahiptir.

Tablo 1: Bodrum Kasabası Nüfusu 1908³

Topluluklar	Kadın	Erkek	Toplam
İslam	2.148	2.117	4.265
Rum	1.596	1.796	3.392
Musevi	87	96	183
Toplam	3.831	4.059	7.840

Bodrum bu tarihlerde özellikle limanı ve hapishanesi ile ünlüdür. Nitekim dönemin gazetelerinde en fazla hapishanesine ilişkin haberler yer almaktadır. Bu çalışmada 1908-1910 yıllarına ait İzmir gazetelerinden önde gelen üç gazete incelenmiştir. Bunların başında *Ahenk* gelmektedir. Diğer ikisi ise *Hizmet* ve *İttihad* gazeteleridir.⁴ *Hizmet* gazetesi yayın hayatına 5 Kasım 1886'da başlamış⁵, 15 Ekim

¹ Vehbi Günay, "XX. Yüzyıl Başlarında Bodrum (Osmanlı Vilayet Yıllıklarına Göre)", 3. Uluslararası Her Yönüyle Bodrum Sempozyumu 30 Ekim-1 Kasım 2013, *Bodrum Bildiriler*, C. 1, Haz. M. Akif Erdoğan-Ahmet Özgiray, İzmir 2014, s. 467; *Salname-i Vilayet-i Aydın 1326 Sene-i Hicriyesine Mahsus*, Def'a 25, Vilayet Matbaası, s. 702.

² *Salname-i Vilayet-i Aydın 1326*, s. 702.

³ *Salname-i Vilayet-i Aydın 1326*, s. 700; Günay, *agb*, s. 473.

⁴ Bu gazeteler hakkında bkz. Zeki Arıkan, *İzmir Basın Tarihi (1868-1938)*, EÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2006, ss. 35-61, 76-77.

⁵ Erkan Serçe, *İzmir'de Kitapçılık 1839-1928 –Kitaplar, Kitapçılar, Matbaalar ve Kütüphaneler-*, Akademi, İzmir 1996, s. 31

1933'e kadar yayını sürdürmüştür.⁶ Ancak, *Hizmet* gazetesinin döneme ilişkin koleksiyonu, çalışmamızın yaklaşık altı aylık dönemini kapsamaktadır. *Abenk* 22 Şubat 1895'te yayın hayatına girmiş ve 2 Ocak 1930'a kadar yayınlanmıştır.⁷ Üçüncü gazete ise *İttihad*'dır ve 8 Ekim 1908 tarihinde yayın hayatına başlamıştır.⁸ *İttihad* gazetesi 6 Kasım 1911'den başlayarak *Anadolu* adıyla çıkmaya başlamıştır.⁹

Bodrum'un gazetelerdeki yansıması, konu esaslı olarak ele alınmaya çalışılacaktır. Tespit edilen haber, duyuru ve yorumların çoğu ilgili gazetelerin mahalli haberleri içeren kısımlarından derlenmiştir. Özellikle *Abenk* gazetesi, diğerlerine göre daha fazla bölge haber ve yorumlarına yer vermektedir. Nitekim gazete bir duyurusunda, abone ve müşterilerine seslenerek; gazetenin Aydın hattı seyyar memuru Mehmed Efendi'nin bazı adalara, Muğla ve kazaları çerçevesinde Bodrum'a da gittiğini, dolayısıyla abonelerin hesaplarını görmeleri ve borçlarını ödemeleri istenmektedir.¹⁰ Bu da gazetenin bütün Batı Anadolu'ya hitabettiğini göstermektedir. *Hizmet* ve *İttihad* da içerik olarak *Abenk* gibi bölge gazetesi görünümündedir.

1. Bodrum Hapishanesi

Bodrum Kalesi'nin hapishane haline getirilmesi XIX. Yüzyılın sonlarına tesadüf etmektedir. 1895 yılında hapishane haline getirilen Bodrum kalesinin bu amaçla kullanımı, I. Dünya Savaşı içinde 1915 yılına kadar sürmüştür.¹¹ II. Meşrutiyet döneminin ilk üç yılında İzmir basınından derleyebildiğimiz bilgilere göre, Bodrum hapishanesi 1 Temmuz 1908 ile 4 Eylül 1910 tarihleri arasında elliye yakın habere konu olmuştur.

Meşrutiyet'in yeniden ilanıyla birlikte hareketlenen yerler arasında hapishaneler de bulunmaktadır. Özellikle siyasi mahkûmlar için yeni dönemin tahliye umutlarını yeşertmesi kaçınılmaz olmuştur. Nitekim 31 Temmuz 1908 tarihli bir habere göre, Bodrum Hapishanesi'nde tutuklu bulunan "*politika mütebbimlerinden*" 70 kişi tahliye edilmiştir. Bunlar arasında İzmir Ermeni cemaatine

⁶ Ö. Faruk Huyugüzel, *1928'e Kadar İzmir'de Çıkmış Türkçe Kitap ve Süreli Yayınlar Kataloğu*, EÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1996, s. 73.

⁷ Serçe, *age*, s. 33-34; Huyugüzel, *age*, s. 73; Turan Akkoyun, "Atatürk Dönemi İzmir Basınına Genel Durumu", *Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri*, Haz. Tuncer Baykara, Akademi, İzmir 1994, s. 239-240.

⁸ Arıkan, *age*, s. 77.

⁹ Akkoyun, *age*, s. 240.

¹⁰ *Abenk*, 8 Haziran 1326/ 21 Haziran 1910

¹¹ Bodrum hapishanesi hakkında bkz. N. Betül Çelik, "Bodrum Kalesi'nin Hapishaneye Dönüştürülmesi ve Buraya Yapılan Sürgünler (1890-1914)", *3. Uluslararası Her Yönüyle Bodrum Sempozyumu 30 Ekim-1 Kasım 2013, Bodrum Bildiriler*, C. 1, Haz. M. Akif Erdoğan-Ahmet Özgiray, İzmir 2014, s. 256, 259; Mesut Çapa, "Yirminci Yüzyılın Başlarında Bodrum", *2. Uluslararası Her Yönüyle Bodrum Sempozyumu Sempozyum Bildirileri 9-12 Mayıs 2011*, Haz. Ahmet Özgiray – M. Akif Erdoğan, Bodrum 2011, s. 162-164. Çapa, çok az sayıda da olsa kalenin savaş yıllarında da hapishane olarak kullanıldığını, arşiv kayıtlarına dayanarak göstermektedir.

mensup birçok kişinin bulunduğu da belirtiliyor.¹² Meşrutiyet'in ilanının cezaevlerine etkisi bununla sınırlı kalmıyor, 22 Ağustos 1908 tarihli bir habere göre, Bodrum hapishanesindeki bütün tutuklular tahliye edilmiş. Bunların İzmir ve Selanik'e ait olan 550 kadınının 21 Ağustos günü vapurla İzmir'e geldiği belirtiliyor.¹³ Bu tarihten sonra cezaevinde fazla mahkûm veya tutuklu kalmadığı anlaşılıyor. 1908 yılı Kasım ortalarında Dâhiliye Nezareti'nin mevcutların dışında kalenin ne kadar mahpus alabileceğini sorması bunu akla getiriyor.¹⁴ Benzer tahliyeler yaklaşık iki yıl sonra Adana Ermeni olaylarından tutuklu ve mahkûmları için de söz konusu oluyor. 29 Nisan 1910 tarihli haberlere göre, Adana olaylarında askeri mahkemelerde on beşer yıl kürek cezasına çarptırılan ve Bodrum hapishanesinde tutuklu bulunan 9'u Müslüman 1'i Ermeni mahkûm padişahın cülus yıldönümü şerefine bakanlar kurulu (meclis-i vükela) kararı ve padişah iradesi ile tahliye edilmeleri kararlaştırılarak mahalline bildirilmiştir.¹⁵

Tablo 2: Bodrum Hapishanesi'ne Sevk Edilenler

Nereden	Sevk sayısı	Nereden	Sevk sayısı
İzmir	96	Lazistan	3
Trabzon/Samsun	41	Ayvalık	5
Beyrut	36	Kosova	2
Manisa	32	Alaşehir	1
Denizli	15	Adana	1
Selanik	13	İstanbul	1
Ödemiş	6	Toplam	252

İncelenen yaklaşık 2,5 yıllık dönem içinde tespit edilebilen 18 haberden derlenen bilgilere göre, ülkenin çeşitli yerlerinden Bodrum hapishanesine sevk edilen mahkûm sayısı 252'dir (Tablo 2). Verilen haberlerden, sevk edilenlerin genelde ağır ceza almış mahkûmlar olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶

Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre önce, İzmir hapishanesinde mahkûmiyetleri kesinleşmiş olan 30 ağır ceza mahkûmu, cezalarının kalanını tamamlamak üzere 30 Haziran 1908 tarihinde vapurla Bodrum'a gönderilmişlerdir.¹⁷ Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte hapishaneden daha çok tahliye

¹² *Abenk*, 18 Temmuz 1324/31 Temmuz 1908.

¹³ *Abenk*, 9 Ağustos 1324/22 Ağustos 1908.

¹⁴ *Abenk*, 4 Teşrinisani 1324/17 Teşrinisani 1908.

¹⁵ *İttihad*, 16 Nisan 1326/29 Nisan 1910; *Abenk*, 16 Nisan 1326/29 Nisan 1910. *Abenk*'teki haberin devamında, Adana valisi Cemal Bey'in vilayete çektiği telgrafa dayanarak, aynı olaylardan dolayı Adana hapishanesinde bulunan mahkûmların affedilerek tahliye edildikleri belirtiliyor.

¹⁶ Gazetelerden derlenen bu sayıların da eksik olduğu anlaşılmaktadır. Mesela dönem içine denk düşen 4 Ağustos 1909 tarihli bir belgeye göre 31 Mart ayaklanması sırasında İttihad ve Terakki binasını yağmalayan 16 kişi, başka belgelere göre, bazı gazeteleri yağmalayan 6 kişi ve sayısı belirtilmeyen bazı casusluk, yolsuzluk gibi suçlara karışanlar Bodrum hapishanesine gönderilmiştir. Bkz. Çelik, *agb*, s. 258.

¹⁷ *Abenk*, 18 Haziran 1324/1 Temmuz 1908.

haberleri çıkarken, yaklaşık bir yıl sonra yeniden sevklerin başladığı görülüyor. Nitekim 14 Haziran 1909 tarihinde irticai faaliyetlerinden ötürü 41 kişinin Trabzon'dan bir Yunan vapuruyla İzmir'e getirildikleri, hapishaneye teslim edilen tutukluların Bodrum'a gönderilecekleri haberi basında yer almıştır.¹⁸ Kısa bir süre sonra, daha önce Trabzon'dan geldiği belirtilen 41 mürteci tutuklu, bu kez Samsun'dan getirilip bir-iki haftadır İzmir hapishanesinde tutuldukları belirtilerek, 19 Haziran günü prangaya vurulmuş halde Bodrum'a gönderilmişlerdir.¹⁹ 9 Temmuz 1909 tarihinde Bodrum hapishanesine nakledilmek üzere Beyrut'tan İzmir'e 36 mahkûm getirilmiştir.²⁰ Meşrutiyet'in ilanı sonrasındaki tahliyeler sırasında Bodrum hapishanesinden firar eden, katilden on beş yıla mahkûm Kula'nın Arablı Develi köyünden, Günceoğlu Mustafa'nın oğlu Ali Alaşehir'de yakalanarak Bodrum'a sevk edilmek üzere İzmir'e getirilmiştir.²¹ Başka bir habere göre, Lazistan sancağından Bodrum hapishanesine gönderilirken fıraya yeltenen 3 kişinin 17 Temmuz'da Bodrum'a gönderildiği belirtiliyor.²² Bodrum'a mahkûm sevk başka gerekçelerle de düşünülmüştür. 26 Ağustos 1909 tarihli bir haberde havasının uygunsuzluğundan dolayı Payas kalesindeki tutuklu ve mahkûmların bir kısmının Bodrum Gürek/Kürek mevkiine sevk edilmesi düşünülmüştür. Bu sebeple burada ne kadar mahpus almaya yeterli yer bulunduğu, Dahiliye Nezaretinden Aydın vilayetine sorulmuştur.²³ 17 Eylül 1909 tarihli bir habere göre Ayvalık Askeri Mahkemesi tarafından beşer yıl kürek cezasına çarptırılan 3 Rum'un cezalarının kalan kısmını tamamlamak üzere İzmir yoluyla Bodrum Kürek mevkiine gönderileceklerdir.²⁴ Yaklaşık bir ay sonra yine Ayvalık'ta silah ve yanıcı madde kaçaklığından dolayı beşer yıl kürek cezası alan 2 mahkûm, İzmir yoluyla Bodrum'a gönderileceklerdir.²⁵

Bodrum hapishanesi mahkûmlarıyla ilgili bazen de firar haberleri basına yansımaktadır. Nitekim 21 Kasım 1909 tarihli bir habere göre, birçok sabıkası bulunan, Seydiköy vukuatından dolayı 10 yıl ceza almış olan ve en son Bornova'da bir cinayet işleyen Seydiköylü Mihail Bokovino isimli mahkûm, daha önce tutuklu bulunduğu Bodrum hapishanesinden firar etmiş ve nihayet güvenlik güçleri tarafından yakalanmıştır.²⁶ Muhtemelen tekrar aynı hapishaneye gönderilecektir. 16 Şubat 1910 tarihli bir habere göre, Denizli hapishanesinde bulunan cinayetten hükümlü 15 şahıs, Bodrum'a gönderilmek üzere İzmir'e getirilmiştir.²⁷ İki gün

¹⁸ *Abenk*, 2 Haziran 1325/15 Haziran 1909.

¹⁹ *Abenk*, 7 Haziran 1325/20 Haziran 1909.

²⁰ *Abenk*, 27 Haziran 1325/10 Temmuz 1909.

²¹ *Abenk*, 28 Haziran 1325/11 Temmuz 1909.

²² *Abenk*, 5 Temmuz 1325/18 Temmuz 1909.

²³ *Abenk*, 13 Ağustos 1325/26 Ağustos 1909.

²⁴ *Abenk*, 4 Eylül 1325/17 Eylül 1909.

²⁵ *Abenk*, 25 Eylül 1325/8 Teşrinievvel 1909.

²⁶ *Abenk*, 8 Teşrin-i sani 1325/21 Teşrinisani 1909.

²⁷ *Abenk*, 3 Şubat 1325/16 Şubat 1910.

sonraki başka bir habere göre, Selanik kıyılarında görevli Gökçedağ ganbotu önceki akşam İzmir limanına gelmiş, Selanik Askeri mahkemesince çeşitli cezalara mahkûm edilen Bulgar eşkiyasından 13 kişiyi Bodrum'a gönderilmek üzere İzmir'e getirmiştir.²⁸ Rumca *Amaliya* gazetesinden naklen verilen 13 Mart 1910 tarihli bir habere göre, Dedağaç'tan Teksas vapuruyla Rodos'a nakledilmek üzere İzmir hapishanesine 16 tutuklu getirilmiştir. Aynı vapur İzmir hapishanesinden Bodrum'a 80 tutuklu götürecektir.²⁹ Üç gün sonraki başka bir habere göre İzmir hapishanesinden 66 mahkûm Bodrum hapishanesine gönderilmiştir.³⁰ Bu 66 kişi ile önceki haberde belirtilen 80 kişi arasında bir ilişki var mı belli değil. Muhtemelen 80 kişi olarak düşünülen sevk, 66 kişi şeklinde gerçekleşmiştir. 22 Nisan 1910 tarihli bir habere göre kürek cezaları temyiz mahkemesinde onaylanan 16 mahkûm Bodrum'a sevk edilmek üzere Manisa'dan İzmir hapishanesine gönderilmişlerdir.³¹ 10 Mayıs 1910 tarihli bir habere göre, eşkiyayı evinde gizleyen ve gelen jandarma ve askere silahla karşılık veren Kula'nın Çarşı mahallesinden Ali oğlu Ahmet, yargılanarak üç yıl küreğe mahkûm edilmiş ve Bodrum'a gönderilmesi Kosova vilayetine bildirilmiş. Aynı tarihli başka bir habere göre adam öldürmekten ömür boyu kürek cezasına çarptırılan, Köprülü'den Davut oğlu Mahmut Bodrum hapishanesine nakledilmek üzere Kosova'dan İzmir'e gönderilmiştir.³² 3 Haziran 1910 tarihli bir habere göre, eşkiyalıktan dolayı onbeş yıl kürek cezasına mahkûm olan Mustafa, Adana'dan gönderilerek Bodrum hapishanesine teslim edilmiştir. Aynı tarihli gazetede başka bir habere göre, Çakırcalı ve avanesine yardım ve yataklıktan Ödemiş askeri mahkemesinde beşer yıl kürek cezasına mahkûm edilen Günay Tahtacı aşiretinden 2 kişi, dört yıla mahkûm edilen Bozdoğan Koyunlar köyünden 1 kişi ve üçbuçuk yıla mahkûm edilen Bozdoğan'dan 3 kişi Bodrum hapishanesine gönderilmek üzere İzmir'e getirilmişlerdir.³³ 25 Ağustos 1910 tarihli bir habere göre, Manisa hapishanesindeki izdihamın hafifletilmesi için, ağır ceza mahkûmu 16 kişi Bodrum hapishanesine gönderilmiştir.³⁴

Mayıs – Haziran 1909 tarihlerine ait dört ayrı haberin konusu, Bodrum hapishanesi bağlamında, Abdülhamid dönemi Askeri Okullar Müfettişi Zülüflü İsmail Paşa'dır. 30 Mayıs 1909 tarihli olup, *İttihad* gazetesinden aktarılan haberde, Abdülhamid dönemi devlet adamlarından bazılarının sürgüne gönderildikleri yerler sıralanıyor ve bunlardan İsmail Paşa'nın Bodrum'a sürüldüğü belirtiliyor.³⁵ Konuyla ilgili 17 Haziran tarihli haberde ise, “Zülüflü İsmail Efendi”nin Bodrum kalesinde ikamet etmesi hakkında hüküm ve karar bulunduğu halde, kalenin buna müsait

²⁸ *Abenk*, 5 Şubat 1325/18 Şubat 1910.

²⁹ *İttihad*, 28 Şubat 1325/13 Mart 1910.

³⁰ *Abenk*, 3 Mart 1326/16 Mart 1910.

³¹ *İttihad*, 9 Nisan 1326/22 Nisan 1910; *Abenk*, 9 Nisan 1326/22 Nisan 1910.

³² *Abenk*, 27 Nisan 1326/10 Mayıs 1910.

³³ *Abenk*, 21 Mayıs 1326/3 Haziran 1910.

³⁴ *Abenk*, 12 Ağustos 1326/25 Ağustos 1910.

³⁵ *Abenk*, 17 Mayıs 1325/30 Mayıs 1909.

olmaması nedeniyle, sürgün yerinin Trablusgarb'da bulunan Cebel-i Garbi olarak değiştirildiği ve oraya gönderilmesinin vilayetten istendiği belirtilmektedir. Fakat Bodrum'dan Trablusgarb'a doğrudan vapur bulunmadığı için Zülüflü İsmail'in Hacı Davud vapuruyla İzmir'e, oradan da Trablusgarb'a giden bir vapurla sürgün yerine gönderileceği ilave ediliyor.³⁶ Üç gün sonraki başka bir haberde İsmail Paşa'yı Bodrum'dan İzmir'e nakletmek üzere Jandarma Mülazımı Ahmed Ağa görevlendirilmiştir.³⁷ 22 Haziran 1909 tarihli habere göre, "Zülüflü İsmail Efendi" önceki gün Bodrum'dan İzmir'e getirilmiştir.³⁸

Hapishane ile ilgili haberlerden, yaklaşık iki buçuk yıllık bu dönemde, hapishanede 6 mahkûmun öldüğü anlaşılmaktadır. Bunlar tarih sırasına göre şöyledir: Bodrum hapishanesinde adam öldürmekten yatan Sirozlu bir mahkûm 1910 Mart ayı sonlarında vefat etmiştir.³⁹ Adam öldürme, gasp ve eşkıyalıktan hükümlü Bergamalı bir mahkûm 1910 Nisan ortalarında vefat etmiştir.⁴⁰ Adam öldürme ve eşkıyalıktan dolayı hükümlü bulunan Katrinli bir mahkûm Nisan 1910 sonlarına doğru vefat etmiştir.⁴¹ Müebbet hapis cezası hükümlüsü olarak Bodrum hapishanesinde bulunan Hassalı bir mahkûm Mayıs 1910 ortalarında vefat etmiştir.⁴² Mayıs 1910 sonlarında adam öldürmek ve eşkıyalıktan müebbet hükümlü, nereli olduğu belirtilmeyen bir Rum mahkûm vefat etmiştir.⁴³ Eylül 1910 başlarında eşkıyalık ve adam öldürmekten hükümlü olan Ödemişli bir mahkûm vefat etmiştir.⁴⁴

Mahkûmlardan bir kısmı da hastalıklarının tedavisi için veya daha uygun şartların bulunduğu yerlere sevk edilmişlerdir. Buna göre, dönem içinde hapishane veya hastahanelere nakledilen mahkûm sayısı 4 olarak tespit edilebilmiştir. Mayıs 1910 başlarındaki bir habere göre, adam öldürmekten dolayı Bodrum hapishanesinde bulunan Kalkandelenli Lütfi bin Behçet, malûliyeti dolayısıyla Üsküp hapishanesine naklini istemiştir. Hekim muayenesinden sonra, hasta olduğu anlaşılan mahkûmun Rodos hapishanesine nakli Adliye Nezareti'nce uygun bulunduğu belirtilmektedir.⁴⁵ Mayıs 1910 ortalarında bedeni rahatsızlığı muayene ile kesinleşen Ayıntablı bir mahkûmun dilekçesi doğrultusunda Halep hapishanesine nakli Adliye Nezareti'nce uygun bulunmuştur.⁴⁶ Bayındırlı bir mahkûm, hastalığı

³⁶ *Abenk*, 4 Haziran 1325/17 Haziran 1909.

³⁷ *Abenk*, 7 Haziran 1325/20 Haziran 1909.

³⁸ *Abenk*, 9 Haziran 1325/22 Haziran 1909.

³⁹ *Abenk*, 17 Mart 1326/30 Mart 1910.

⁴⁰ *İttihad*, 7 Nisan 1326/20 Nisan 1910; *Abenk*, 7 Nisan 1326/20 Nisan 1910.

⁴¹ *İttihad*, 13 Nisan 1326/26 Nisan 1910; *Abenk*, 13 Nisan 1326/26 Nisan 1910.

⁴² *Abenk*, 11 Mayıs 1326/24 Mayıs 1910; *İttihad*, 12 Mayıs 1326/25 Mayıs 1910.

⁴³ *Abenk*, 12 Mayıs 1326/25 Mayıs 1910.

⁴⁴ *Abenk*, 22 Ağustos 1326/4 Eylül 1910.

⁴⁵ *Abenk*, 20 Nisan 1326/3 Mayıs 1910.

⁴⁶ *Abenk*, 4 Mayıs 1326/17 Mayıs 1910; *İttihad*, 4 Mayıs 1326/17 Mayıs 1910.

sebebiyle İzmir hapisanesine nakledilmiştir.⁴⁷ Temmuz 1910 başlarında adam öldürmek ve firar suçlarından iki yıldır Bodrum hapisanesinde bulunan İstanbullu bir mahkûmun tedavisi mümkün olmadığı ve çıldırdığı için tedavi edilmek üzere tıbbi raporla بیمارhaneye nakli Menteşe mutasarrıflığından bildirilmiştir.⁴⁸

Bodrum hapisanesi hakkındaki haberlerden bir kısmı da hapisanenin idaresi ve tamiriyle ilgilidir. Bu çerçevede 12 Mayıs 1909 tarihli bir habere göre, boş bulunan Bodrum hapisanesi müdürlüğüne Rodos Nafia eski kâtibi Mehmed İzzet Efendi'nin atandığı anlaşılmaktadır.⁴⁹ Ancak Mehmed İzzet Efendi'nin görevinin uzun sürmediği anlaşılmaktadır. Çünkü 17 Ağustos 1910 tarihli bir haberde, hapisane müdürü Osman Remzi Efendi'nin 569 kuruş maaşla emekliye ayrıldığı bildiriliyor.⁵⁰

Dönem içinde hapisanenin bakkal dükkânının ihalesiyle ilgili bir duyuru da basında yer almıştır. Buna göre, 1326 yılı kirasının 6.000 kuruş olarak kararlaştırıldığı ve üç gün sonra ihalenin kesinleşeceği, talip olanların İzmir'de Emlak-ı Emiriye İdaresi'ne ve mahallinde de kaymakamlığa başvurmaları duyurulmuştur.⁵¹

Yine dönem içinde hapisanenin tamirine ilişkin haberler de bulunmaktadır. 21 Temmuz 1909 tarihli habere göre, Bodrum hapisanesi tamiratının ertelenmesinin mahzurları bulunduğundan gerekli keşif bedeli olan 9.990 kuruşluk havalenin hızla yapılması için Maliye Nezareti'ne yazı gönderilmiştir.⁵² Sorun çözülmemiş olmalı ki bir yıla yakın bir süre sonra Bodrum hapisanesinin tamiriyle ilgili keşif evrakının Maliye Nezareti'ne havale olunduğu ve gerekli havalenin istendiğine dair bir haber yayınlanmıştır.⁵³ Aradan yaklaşık bir ay geçmesine rağmen havalenin yapılmadığı anlaşılıyor. İlgili haberde keşif evrakının Maliye Nezareti'ne gönderildiği ve havalenin talep edildiği tekrar edilmektedir.⁵⁴ Haziran 1910 ortalarında yayınlanan bir haberde, aralarında Bodrum'un da bulunduğu 11 hapisane hakkında, tamir masraflarıyla ilgili meblağa izin verileceği fakat bazı hapisanelerle ilgili bilgilerin eksik olduğu ve Dâhiliye Nezareti'nden istendiği belirtilmektedir.⁵⁵

2. Tayinler ve Görevliler

Gazetelerde 1 Eylül 1908 – 18 Ağustos 1910 tarihleri arasında Bodrum kazasına ait tayin veya görevlilere ilişkin 30'dan fazla haber tespit edilebilmiştir. Bu

⁴⁷ *Abenk*, 11 Mayıs 1326/24 Mayıs 1910.

⁴⁸ *İttihad*, 27 Haziran 1326/10 Temmuz 1910; *Abenk*, 27 Haziran 1326/10 Temmuz 1910.

⁴⁹ *Abenk*, 29 Nisan 1325/12 Mayıs 1909.

⁵⁰ *Abenk*, 4 Ağustos 1326/17 Ağustos 1910.

⁵¹ *Abenk*, 3 Mart 1326/16 Mart 1910.

⁵² *Abenk*, 8 Temmuz 1325/21 Temmuz 1909.

⁵³ *Abenk*, 14 Nisan 1326/27 Nisan 1910.

⁵⁴ *Abenk*, 12 Mayıs 1326/25 Mayıs 1910.

⁵⁵ *Salname-i Vilayet-i Aydın 1326*, s. 697'ye göre de kazanın kaymakamı Hulusi Bey'dir.

çerçevede Meşrutiyet'in ilanının hemen ardından bazı görevlilerin yerlerinin değiştirilmesi dikkati çekmektedir. Nitekim bir polis komiseri ve mal müdür yardımcısı İzmir ve Tire'ye gönderilirken, yerlerine Urla ve İzmir'den tayinler yapılmıştır.

Kazanın en yüksek seviyedeki görevlisi kuşkusuz kaymakamdır. Meşrutiyet'in ilanından birkaç ay sonra, 30 Eylül 1908 tarihinde yayınlanan bir haberde, Bodrum kaymakamı Ömer Hulûsi'nin⁵⁶ Resulayn kaymakamlığına tayin olduğu, yerine Çemişkezek kaymakamı İbrahim Rüşühi'nin tayin olduğu belirtilmiştir.⁵⁷ Kaymakam Ömer Hulûsi'nin tayininin ardından yerine vekâleten maiyyet memurlarından Hikmet Bey'in görevlendirildiği anlaşılıyor. 22 Ekim 1908 tarihli habere göre, yerel eşraf vilayete telgrafla başvurarak Hikmet Bey'in Meşrutiyet hükümetine layık bir idare oluşturmaya muvaffak olduğunu ve dolayısıyla asaleten tayinini talep etmişlerdir.⁵⁸ 3 Aralık 1908 tarihli bir haberde Resulayn kaymakamlığına tayin edilen Ömer Hulûsi'nin yeni görev yerine gitmek üzere İstanbul'a gittiği belirtilmektedir.⁵⁹ 1910 yılı başlarına kadar kaymakamla ilgili bir habere tesadüf edilememiştir. 18 Şubat 1910 tarihli bir haberde ise Bodrum kaymakamlığına Megri (Fethiye) eski kaymakamı Osman Bey'in tayin olduğu belirtilmektedir.⁶⁰ Yaklaşık yirmi gün sonrasına ait bir haberde ise, Bodrum Kaymakamı Osman Nuri'ye İstanbul'a gitmek üzere Dâhiliye Nezareti tarafından iki ay izin verildiği belirtilmektedir.⁶¹

19 Ekim 1908 tarihli bir habere göre, Bodrum kazası naipliğine/niyabet-i seriyesine Abdullah Efendi tayin olunmuştur.⁶² Yaklaşık 15 gün sonra yayınlanan başka bir haberde de Abdullah Efendi'nin tayininden söz edilmektedir.⁶³ Bundan da yaklaşık bir ay sonra Ahenk gazetesinde, "*Bodrum'dan İzmirli Mustafa Refik*" imzasıyla yayınlanan bir yazıda, yaklaşık yirmi gün önce Bodrum niyabetine tayin olunan Abdullah Vehbi Efendi'nin iki haftadır Cuma günleri Adliye camiinde namazdan önce Meşrutiyet, meşrutiyetin meşruiyeti ve hürriyetin meziyeti konularında vaazlar vererek herkesin yararlanmasını sağladığı ve buna gelecekte de devam edeceği belirtilmektedir. Dolayısıyla naip Abdullah Vehbi'nin vilayet niyabetliği yapabilecek birisi olduğu halde kaza naipliğine tayin olunmasına esef edilmekte ve kazanın böyle bir naibin tayininden ötürü müteşekkir bulunduğunu belirtmektedir.⁶⁴ 1909 Şubat ayı ortalarında naib Abdullah Efendi'nin Bodrum

⁵⁶ *İttihad*, 13 Mayıs 1326/26 Mayıs 1910.

⁵⁷ *Ahenk*, 17 Eylül 1324/30 Eylül 1908.

⁵⁸ *Ahenk*, 9 Teşrinievvel 1324/22 Teşrinievvel 1908.

⁵⁹ *Hizmet*, 20 Teşrinisani 1324/3 Kanunievvel 1908.

⁶⁰ *İttihad*, 5 Şubat 1325/18 Şubat 1910.

⁶¹ *Ahenk*, 25 Şubat 1325/10 Mart 1910.

⁶² *İttihad*, 6 Teşrinievvel 1324/19 Teşrinievvel 1908.

⁶³ *Ahenk*, 22 Teşrinievvel 1324/4 Teşrinisani 1908.

⁶⁴ *Ahenk*, 25 Teşrinisani 1324/8 Kanunievvel 1908.

Maarif Komisyonu başkanlığına getirildiği haberi yayınlanmıştır.⁶⁵ 4 Mayıs 1910 tarihli olup, vilayet merkez naipliği tarafından yapılan duyuruda, vilayetin aralarında Bodrum'un da bulunduğu bazı kazalarında naiplik makamının boş olduğu, ileride bunların sürelerini tamamladıklarında istihdam edilmek veya ara-izim durumlarında kullanılmak üzere imtihanla naib alınacağı, bunun için hafta içinde başvurulması gerektiği duyurulmaktadır.⁶⁶ 18 Ağustos 1910 tarihli bir haberde de Garbi Karaağaç eski naibi Hacı Galip Efendi'nin Bodrum niyabetine tayin olduğu belirtilmektedir.⁶⁷

Dönem içinde Bodrum kazası ile ilgili tayin ve gelişmeler sırasıyla şöyle tespit edilmiştir: Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonraki bir haberde Bodrum'dan bir telgraf aldıklarını ve “*idare-i müstebide yadigârlarından*” olduğu vurgulanan polis komiserinin, Bodrum'a veda ederek ayrıldığı belirtilmektedir.⁶⁸ Eylül 1908 başında yayınlanan bir haberde, vali yardımcısı Şevki Efendi başkanlığındaki bir komisyonun bazı memurların yerinde değişiklik yaptığı belirtiliyor. Bunlar arasında Bodrum mal müdür yardımcısı Mustafa Efendi'nin Tire'ye, Urla mal müdür yardımcısı Ali Fuad Efendi'nin de Bodrum'a nakilleri de bulunmaktadır.⁶⁹ Yine Eylül'ün başlarında Bodrum kazası polis komiseri Süleyman Efendi'nin yerine, vilayet merkezinden Eğinli İbrahim Efendi tayin olunmuştur.⁷⁰ Aralık 1908 sonlarına doğru Bodrum hapisanesi tabipliğinden müstafî Halis Asım Efendi Eşme tabipliğine atanmıştır.⁷¹ Kısa bir süre sonra Halis Efendi'nin iadeten Bodrum hapisanesi tabipliğine atandığı haberi yayınlanmıştır.⁷² 1909 Şubat ayı ortalarında Bodrum Maarif Komisyonu başkanlığına kaza naibi Abdullah Efendi, üyeliklerine Salih Beyzade Mustafa Bey, Hacı Mollazade Hüseyin Ağa, Nalbandaki Hüseyin ve Hacı Ahmed Efendiler atanmışlardır.⁷³ 20 Mayıs 1909 tarihli bir haberde, Bodrum'a beş saat mesafedeki Gümüşlük'ten gönderilecek hayvanların vergisine bakmak üzere bir memur görevlendirilmesinin, vilayetten istendiği belirtilmektedir.⁷⁴ Haziran 1909 sonlarına doğru Bodrum'da görev yapması uygun bulunmayan 3. Komiser İbrahim Efendi'nin Karacasu'ya, yerine vilayet merkezi polis memurlarından Giridli Mustafa Hilmi Efendi'nin tayinleri gerçekleşmiştir.⁷⁵ 12 Eylül 1909 tarihli bir haberde, Bodrum Rüşdiye Mektebi'nin geçen yıldan beri

⁶⁵ *Abenk*, 8 Şubat 1324/21 Şubat 1909.

⁶⁶ *Abenk*, 21 Nisan 1326/4 Mayıs 1910.

⁶⁷ *Abenk*, 5 Ağustos 1326/18 Ağustos 1910.

⁶⁸ *Abenk*, 12 Ağustos 1324/25 Ağustos 1908.

⁶⁹ *Abenk*, 19 Ağustos 1324/1 Eylül 1908.

⁷⁰ *Abenk*, 27 Ağustos 1324/9 Eylül 1908.

⁷¹ *Hizmet*, 10 Kanunievvel 1324/23 Kanunievvel 1908; *Abenk*, 11 Kanunievvel 1324/24 Kanunievvel 1908.

⁷² *İttihad*, 30 Kanunievvel 1324/12 Kanunısani 1909.

⁷³ *Abenk*, 8 Şubat 1324/21 Şubat 1909.

⁷⁴ *Abenk*, 7 Mayıs 1325/20 Mayıs 1909.

⁷⁵ *Abenk*, 9 Haziran 1325/22 Haziran 1909.

muallimsiz olduğu, defalarca başvurulduğu halde sonuç alınamadığı belirtiliyor.⁷⁶ Kasım 1909 ortalarında Menteşe sancağının Bodrum ve Marmaris kaza belediyeleri, bölgelerinde çiçek hastalığı bulunmadığı için artık memura ihtiyaçları olmadığını ve memur için maaş ödemeyeceklerini bildirmişler. Haberin devamında buna inanamadıklarını, hiçbir belediyenin bu derece gafletle hareket edemeyeceği vurgulanarak belediyelerin tutumu eleştiriliyor.⁷⁷ Kasım 1909 ortalarında Bodrum mal müdürü yardımcısı Fuad Efendi'nin Köyceğiz mal müdürlüğüne terfian, onun yerine Çine mal müdürü yardımcısı İzzet Efendi tayin olunmuştur.⁷⁸ 1910 Ocak ayı başlarında Bodrum icra mübaşiri merhum Osman Efendi'nin eşi Nafize Hanım'a aylık 40 kuruş emekli maaşı tahsisi yapılmıştır.⁷⁹ Şubat 1910 başlarında, sınavla uygunluğu belirlenen Adil Efendi, Bodrum tahsil memurluğuna tayin olunmuştur.⁸⁰ 1910 Şubat ayı ortalarında istifa eden Maarif Komisyonu üyeliklerine Bodrum sertahsildarı Halil, İmamzade Halil, Şakir Efendizade Avni, Alaiyelizade Galib, Hafız Ahmed, Yako oğlu Tiryandefilos ve Benyamin Galanti Efendiler seçilmiş ve görevleri onaylanmıştır.⁸¹ Kısa bir süre sonra da komisyon başkanlığına eski başkan Hasan Efendi'nin tayin olunduğu haberi yayınlanmıştır.⁸² 18 Mart 1910 tarihli haberde, daha önce yapılan sınavda dördüncü olan Alaşehir aşar muharriri Ahmed Efendi'nin 4. Sınıftan Bodrum tapu kitabetine, vilayet idare meclisince tayin kılındığı belirtilmektedir.⁸³ Ağustos 1910 ortalarında, Bodrum hapishanesi müdürü Osman Remzi Efendi, 569 kuruş maaşla emekliye ayrılmıştır.⁸⁴

3. Bodrum Limanı

Bodrum limanına ilişkin haber ve yorumları iki şekilde ele almak gerekiyor. İlki limanın hayvan ihracıyla ilgili kullanımı, ikincisi limanın muhafazası. Hayvan ihracıyla ilgili 22 Nisan 1908 tarihli bir haberde, her yıl Milas ve Bodrum kışlaklarından liman yoluyla İskenderiye'ye hayvan ihraç edildiği ve bazı vapurların yakında Bodrum ve Milas limanlarına hayvan yüklemek üzere geleceklerinin işitildiği belirtilmektedir.⁸⁵ Yaklaşık bir ay sonraki başka bir haberde, çifte ve damızlığa elverişli hayvanların dışarıya ihracının yasak olduğu, bu nedenle Güllük ve Bodrum iskelelerinden sevk edilecek hayvanların kontrolü için mahallerinde komisyonlar oluşturulduğu ve komisyonların hayvanları kontrol edeceği belirtiliyor.⁸⁶ 16 Temmuz 1908 tarihli daha ayrıntılı bir haberde konu tekrar ele

⁷⁶ *Abenk*, 30 Ağustos 1325/12 Eylül 1909.

⁷⁷ *Abenk*, 3 Teşrinisani 1325/16 Teşrinisani 1909.

⁷⁸ *Abenk*, 6 Teşrinisani 1325/19 Teşrinisani 1909.

⁷⁹ *Abenk*, 23 Kanunievvel 1325/5 Kanunısani 1910.

⁸⁰ *Abenk*, 26 Kanunısani 1325/8 Şubat 1910.

⁸¹ *Abenk*, 3 Şubat 1325/16 Şubat 1910; *İttihad*, 3 Şubat 1325/16 Şubat 1910.

⁸² *Abenk*, 7 Şubat 1325/20 Şubat 1910; *İttihad*, 7 Şubat 1325/20 Şubat 1910.

⁸³ *Abenk*, 5 Mart 1326/18 Mart 1910; *İttihad*, 5 Mart 1326/18 Mart 1910.

⁸⁴ *Abenk*, 4 Ağustos 1326/17 Ağustos 1910.

⁸⁵ *Abenk*, 9 Nisan 1324/22 Nisan 1908.

⁸⁶ *Abenk*, 30 Nisan 1324/13 Mayıs 1908.

alınıyor. Koyun ve sığır hayvanlarının başka ülkelere fazlaca ihraç edilmesi yüzünden vilayette et kıtlığına ve fiyat artışına neden olduğu, bu nedenle yaklaşık iki ay süreyle hayvan ihracatının yasaklanması için Dahiliye Nezareti'ne başvurulduğu belirtiliyor. Buna rağmen alınan cevapta İstanbul'dan başka yerlere koyun ve sığır ihracatının yasaklanmasının mahalli ticareti sekteye uğratacağından, buna gerek olmadığı belirtilmiş. Oysa Güllük, Milas, Bodrum ve Kuşadası gibi sahillerden erkek ve dişi, çiftle ve damızlığa uygunluğuna bakılmaksızın her çeşit koyun ve sığırın hiçbir engelle karşılaşmadan serbestçe ihraç edildiği, bunun ise henüz ortadan kalkmamış olan et kıtlığı ve yüksek fiyatları yeniden ortaya çıkaracağı kaygısı dile getiriliyor. Bu nedenle ihracatın yasaklanması önlemini uygulamaya koymadan, özel bir komisyon nezaretinde yapılması için ilgili yerlere emir verilmesi veya ihracatın yalnızca İzmir iskelesinden yapılması için vilayetten talepte bulunulduğu belirtilmektedir.⁸⁷

İkinci konu Bodrum limanının muhafazası ile ilgilidir. 1909 yılı sonlarına doğru basında yer alan bir haber, doğrudan limanla ilgili Vilayet Umumi Meclisi'ndeki görüşmenin ayrıntılarını aktarmaktadır. Yazıda önce Bodrum limanının önemi anlatılmaktadır. Buna göre liman Akdeniz adalarına yakın ve çevresinde bulunması neyeniyle sürekli vapurların girip çıktığı bir limandır. Ayrıca fırtınalı havalarda gemiler çoğunlukla buraya uğrayarak korunmaktadırlar. Bazan da savaş gemileri ve yabancı seyyahları taşıyan vapurlar limana uğrayarak günlerce kalmaktadırlar. Dolayısıyla böylesine önemli bir limanın çeşitli tehlikelerden korunması gerekmektedir. Buna rağmen Bodrum limanı kasabanın ortasından ve en şerefli iki kısmından kuvvetli şekilde meydana gelen sellerden olumsuz etkilenmektedir. Seller, dört beş ton büyüklüğündeki kayıkların fırtınadan sığındığı yerleri doldurduğu gibi, yoğun yağışlarda yağmur suları mecrasından taşarak çarşı ve mağazaları basmakta ve hasara sebep olmaktadır. Bunun düzeltilmesinin ancak sel yatağının değiştirilerek, kasabanın güney kısmındaki açık denize yönlendirilmesiyle mümkün olacağı, mahallinden gelen rapordan ve konuyla ilgili görüşmelerden anlaşılmaktadır. Sonrasında, konunun takip ve gereğinin yapılması için öncelikle sele karşı yapılması düşünülen işlere ne kadar masraf gerektiği ve limanın ithalat ve ihracat miktar ve derecesiyle ilgili bilgilerin mahallinden istenmesine karar verilmiştir.⁸⁸

4. Asayiş ve Kaçakçılık

Bodrum ve çevresi çok sayıda koy barındırdığından deniz yoluyla kaçakçılık ve asayiş sorunlarına sahne olmaktadır. Asayiş bağlamında dönem içinde tespit edilebilen ilk olay, Bodrum merkezinde meydana gelmiştir. 1908 Temmuz ortalarına doğru Bodrum'da yaşayan Girit göçmenlerinden Muradaki oğulları İbrahim ve Ali ile Ömer Ağa oğlu Mustafa ve Kasap Abdullah arasında kavga çıkmış ve Mustafa ile Abdullah çarşı ortasında bıçakla Muradaki oğlu İbrahimi

⁸⁷ *Ahenk*, 3 Temmuz 1324/16 Temmuz 1908.

⁸⁸ *Ahenk*, 27 Teşrinisani 1325/10 Kanunievvel 1909.

yaralayarak öldürmüşlerdir. Katillerden Mustafa yakalanarak tutuklanmış diğerinin ise yakalanmasına çalışılmaktadır.⁸⁹ Mayıs 1910 ortalarındaki bir habere, Bodrum kazası Bayır köyünde Hacıoğlu Halil bin Halil'in köy yakınındaki değirmende katledildiği belirtilmektedir. Olay yerine giden görevliler aynı köyden Kartaloğlu Hasan ve kardeşleri Mehmet ve Mustafa'yı tutuklamışlardır.⁹⁰ 13 Haziran 1910 tarihli habere göre, Bodrum'un Müskebi köyünden Murabutoğlu Mehmed'i kat eden Gazazoğlu Ali tutuklanarak Adliye'ye teslim edilmiştir.⁹¹ 17 Ağustos 1910 tarihli habere göre, Bodrum eski orman tezkere muharriri Kadri ile Milas eski süvarisi Halil Efendilerin haklarındaki ihbarın gerçek olmadığı yapılan inceleme sonucunda hazırlanan ve Menteşe mutasarrıflığından vilayete gönderilen belgelerden anlaşıldığı belirtilmektedir.⁹² 26 Ağustos 1910 tarihli habere göre, Bodrum'un Demirci Çiftliği'nde Halil isminde birisi kendi eşini öldürmüş ve tutuklanmıştır.⁹³

Bodrum ve çevresinde dönem içinde eşya, hayvan, silah ve mühimmat kaçakçılığı da dikkat çekmektedir. Nitekim 12 Mart 1909 tarihli bir habere göre, Bodrum kazası sahillerinde ve Gökabad körfezinde kaçakçılık yayılmaktadır. Menteşe livası sahillerinin güvenliği ve kaçak eşyanın girişinin engellenmesi için bir torpidonun görevlendirilmesi mutasarrıflıktan tekrar istenmiştir. Bu yoldaki isteklerin defalarca tekrar edildiği halde bir sonuç alınamaması, sadece Muğla'nın değil bütün vilayet sahillerinde kaçakçılığın, silah girişinin engellenmesi için bir ganbotun bile tahsis edilmemesi hayretle karşılanıyor.⁹⁴ 1909 yılının son günlerinde Bodrumlu kaptan Harputlu Dimitri'nin Milas sahilinde Kazıklı karakolu civarında karaya barut çıkarırken yakalanmıştır. El konulan kaçak barutun 24 torba olduğu belirtilmektedir.⁹⁵

19 Şubat 1910 tarihli bir habere göre, Yunan hükümeti Aydın vilayetinden ordusu için at satın almaktadır. Gazetenin bu hususa daha önce dikkat çektiği belirtildikten sonra, hükümetin Yunanistan'a at ihracını yasakladığı belirtiliyor. Ancak bu yasağı haber alanların, hayvanlarını İzmir gümrüğü yerine kaçak yollarla ihraç edecekleri, sahillerin sıkı kontrol edilmediğinden Yunanistan için buradan at teminini üstlenmiş olanların, bu engelleri aşacakları ve hesaplarını ona göre yapmış olduklarının muhakkak olduğu vurgulanıyor. Aralarında Bodrum liman ve sahillerinin de bulunduğu bütün kıyılardan kaçak ihracatın yapılamayacağını iddia edilemeyeceği belirtiliyor. Dolayısıyla, yasağın İzmir gümrükleriyle sınırlı olmaması, bütün sahillerde kontrolün bir kat daha artırılması, jandarma ve kolcu gibi

⁸⁹ *Abenk*, 1 Temmuz 1324/14 Temmuz 1908.

⁹⁰ *Abenk*, 2 Mayıs 1326/15 Mayıs 1910.

⁹¹ *İttihad*, 31 Mayıs 1326/13 Haziran 1910.

⁹² *İttihad*, 30 Temmuz 1326/12 Ağustos 1910; *Abenk*, 30 Temmuz 1326/12 Ağustos 1910.

⁹³ *Abenk*, 13 Ağustos 1326/26 Ağustos 1910.

⁹⁴ *Abenk*, 27 Şubat 1324/12 Mart 1909.

⁹⁵ *Abenk*, 10 Kanunievvel 1325/23 Kanunievvel 1909.

görevlilerin uyarılması ve ganbot, torpido gibi gemilerle sahillerde dolaşılması gerekli görülüyor.⁹⁶

13 Mart 1909 tarihli haberde Bodrum kazası sahilllerinde ve Gökabat körfezinde bu sıralar hırsızlık ve orman ürünleri kaçakçılığının yaygınlaştığı, engellenmesi için bir torpidonun burada görevlendirilmesinin Menteşe mutasarrıflığına bildirildiği belirtiliyor.⁹⁷ 4 Mayıs 1910 tarihli haberlerde, Bafra ganbotunun çam kabuğu yüklü 3 adet kaçakçı kayığını yakalayarak Bodrum limanına teslim ettiği belirtilmektedir.⁹⁸

5. Ekonomi, Vergi

Meşrutiyet'in ilanından yaklaşık bir ay kadar önce Bodrum kazasının tarımsal faaliyet bilgileri basında yer alıyor. Buna göre kaza ölçeğinde ekimi yapılan ürün ve ekilen arazi miktarı şöyledir: Buğday 1.870, arpa 5.000, bakla 1.700, yulaf 1.640, tütün 860, akdarı 3.000, sarı darı 3.000 dönüm. Toplamda 17.070 dönümlük araziye ekim yapılmıştır. Verilen bilgiye göre, bir önceki yıldan %10 oranında fazla ürün alınması umulmaktadır.⁹⁹

8 Temmuz 1908 tarihli habere göre, Muğla sancağının Marmaris, Megri, Köyceğiz ve Bodrum kazalarının bu seneki hububat aşarı taliblerine ihale olunmuş, Milas kazasının ise Emanet idaresine kalmıştır.¹⁰⁰

İmtiyazı Hazine-i Hassa uhdesinde bulunan, Bodrum kazasındaki çinko ve simli kurşun madenlerine 6 Aralık 1908 tarihinden itibaren el konularak, hasılatının Hazine'ye aktarılması yoluna gidilmiştir.¹⁰¹

Bodrum İcra dairesi, Bodrum'un Armutçuk, Ermene, Çömlekçi Çiftliği köylerinin 1908 yılı hububat aşarı mültezimi Resuloğlu Halil Efendi'nin taksit bedelinden borcu olan meblağı ödemediği için, tasarrufunda bulunan Kocadere mevkiindeki, doğusunda Gülcüoğlu Hacı Mustafa, batısında yol, kuzeyinde Sakalioğulları tarlaları, güneyinde yol ile çevrili bir parça ve 31 dönümlük incir bahçesinin, ilan tarihinden 15 gün sonra müzayede ile satılacağını, talip olanların İcra Dairesi'yle Münadi Hasan Ağa'ya başvurmalarını, 27 Aralık 1908 tarihinde ilan yoluyla duyurmuştur.¹⁰²

24 Şubat 1910 tarihinde, Bodrum belediyesine ait vergilerden müzayedeye konulan ve eski bedeli 3.590 kuruş olan zebhiye vergisi için, pey sürmek ve şartları

⁹⁶ *Ahenk*, 6 Şubat 1325/19 Şubat 1910.

⁹⁷ *Ahenk*, 28 Şubat 1325/13 Mart 1910.

⁹⁸ *İttihad*, 21 Nisan 1326/4 Mayıs 1910; *Ahenk*, 21 Nisan 1326/4 Mayıs 1910.

⁹⁹ *Ahenk*, 23 Mayıs 1324/5 Haziran 1908.

¹⁰⁰ *Ahenk*, 25 Haziran 1324/8 Temmuz 1908.

¹⁰¹ *Ahenk*, 28 Teşrinisani 1324/11 Kanunievvel 1908.

¹⁰² *Ahenk*, 28 Kanunievvel 1324/10 Kanunısani 1909.

öğrenmek isteyenlerin ve iltizamına talip olanların belediyeye başvurmaları duyurulmaktadır.¹⁰³

1910 Nisan ayı ortalarındaki bir haberde, incir mahsulünün hanlarda hangi sağlık şartlarında işlendiği üzerinde duran ve Ziraat Müfettişi Ojen Yeni Dünya tarafından kaleme alınan ve gazetelerde de yayınlanan on maddelik talimatname üzerine, Vilayet İdare Meclisi'nin de bazı kararlar aldığı belirtilmektedir. Kararın Bodrum kazası ile birlikte incir üretilen bütün kazalardaki Ticaret ve Ziraat Odaları, Belediyeler, Aşar İdareleri ve Sıhhiye Müfettişlikleri'ne gönderilmesi, tüccarlara duyurulması, Türkçe, Rumca, Fransızca gazetelerde yayınlanması istenmektedir. Kararlarda, incirlerin salgın hastalık taşıyanlar tarafından toplanmaması, incir amelesinin kıyafetlerinin temiz olması, işçilerin incir saplarını diş ve tırnaklarıyla kesmemesi, hanların Eylül ve Ekim aylarında ziraat ve sağlık müfettişlerince incelenmesi gibi, önemli birçok uyarılarda bulunmaktadır.¹⁰⁴

1910 Mayıs ayı sonlarında Vilayet Aşar İdaresi bir duyuru yayınlayarak, eski bedeli 490.672 kuruş olan Bodrum kazası hububat aşarı için talip olanların, liva ve mahalli hükümet ile İzmir Aşar dairesine başvurmaları istenmektedir.¹⁰⁵ Haziran ortalarında yine aynı idarenin başka bir ilanında, Bodrum kazasının yedi köyüne ait hububat aşarına talip olanların aynı yerlere başvurmaları istenmektedir.¹⁰⁶ Yine Haziran ortalarında Bodrum kazasının bu kez sekiz köyüne ait hububat aşarı için duyuru yapılmıştır.¹⁰⁷

1910 Ağustos sonlarına ait bir haberde, Bodrum, Köyceğiz ve Marmara kaza belediyelerinin, gelir yetersizliğinden hükümet yardımına muhtaç oldukları, bu üç kazaya, tahsisatı Maliye Hazinesi'nden karşılanmak üzere, birer doktor tayini için Menteşe Sancağı İdare Meclisi tarafından ilgili makamlara yazıldığı belirtilmektedir.¹⁰⁸

6. Kampanyalar

Meşrutiyet'in ilanından yaklaşık iki hafta önce, 24 Haziran 1908 tarihinde yayınlanan bir yardım kampanyası haberine göre, Hamidiye-Hicaz demiryolu hattının Haremeyn-i Şerife'nin kısmının inşaatı için düzenlenen yardım kampanyası bağlamında, Bodrum kazasından toplam 4.100 kuruş toplanmıştır. Bu miktarın 1.050 kuruşluk kısmı kaymakam tarafından verilmiştir. Yardım listesinde toplam 140 kişi yer almaktadır. Yardım miktarları incelendiğinde bir kişinin 50, 3 kişinin 40, 3 kişinin 30 kuruş ve diğerlerin de 25-20 kuruş arasında değişen miktarlarda yardımda buldukları görülmektedir.¹⁰⁹

¹⁰³ *Abenk*, 11 Şubat 1325/24 Şubat 1910.

¹⁰⁴ *Abenk*, 7 Nisan 1326/20 Nisan 1910.

¹⁰⁵ *Abenk*, 12 Mayıs 1326/25 Mayıs 1910.

¹⁰⁶ *Abenk*, 29 Mayıs 1326/11 Haziran 1910.

¹⁰⁷ *Abenk*, 1 Haziran 1326/14 Haziran 1910.

¹⁰⁸ *Abenk*, 13 Ağustos 1326/26 Ağustos 1910.

¹⁰⁹ *Abenk*, 11 Haziran 1324/24 Haziran 1908.

20 Kasım 1908 tarihli bir habere göre, “*Bodrum ahali-i Osmaniyesi namına Hayim Galanti, Mihal Tirandafilos ve Edbem*” imzalarıyla İzmir’de *İttihad* gazetesine bir telgraf çekilerek, Avusturya ve Bulgaristan mallarına karşı boykota destek verdikleri bildirilmektedir. Ayrıca bütün tüccar ve halkla aralarında bu konuda “*abd ü misak*” eylediklerini de ilave etmektedirler.¹¹⁰

29 Ocak 1909 tarihli bir duyuruya göre, Bodrum’un Müslüman ahalişi tarafından eğitim için verilen 280 adet argıç ve 300 adet yünlü koyun derisi müzayedeye konulmuştur. Talip olanların Maarif idaresine başvurmaları istenmektedir.¹¹¹

2 Mart 1909 tarihli bir haberde, Rumeli’deki Osmanlı askerleri için kışlık hediye temini bağlamında, Bodrum kazası zabıta memurları tarafından 347 kuruş 10 para yardım verilmiştir.¹¹²

8 Eylül 1909 tarihli haber, Osmanlı denizlerinde yük ve yolcu taşıyan Hacı Davut Kumpanyası ile ilgilidir. Gazete bu şirketin Osmanlı maskesi altında zararlı entrikalar çevirdiğini ve foyasının su yüzüne çıkmaya başladığına değindikten sonra, şirket hakkında “*Bodrum umum tüccarı namına Hüseyin ve İsmail*” imzalarıyla *Tanin* gazetesinde yayınlanan kınama telgrafına yer vermektedir. Telgrafta “*Osmanlı olup Osmanlı toprağında büyüdüğü, Osmanlı nân ve nimetiyle, ticaretiyle ve servetiyle perverde ve sahib-i servet olduğu halde, hamiyet-i necibe-i Osmaniyeden bu kadar da mahrum ve bigâne*” kalmaları esefle karşılanmaktadır.¹¹³

8 Ekim 1909 tarihli haberde, çeşitli kazalardan Bahriye ianesi için bilet talepleri verilirken, Bodrum’dan 5.000 kuruşluk bilet istenildiği belirtilmektedir.¹¹⁴

3 Şubat 1910 tarihli habere göre, *İttihad* ve Terakki Cemiyeti Bodrum şubesi *Abenk* gazetesine bir yazı göndermiştir. Bu yazıda 29 Ocak Cumartesi günü akşamı Yüzbaşı Cemal Efendi tarafından bir konferans verildiği, Bodrum’un eşrafı ve hamiyetli halkından pekçok kişinin de hazır bulunduğu belirtildikten sonra, konferansta konunun iane-i bahriyeye geldiği belirtiliyor. Konu açılınca, hazır bulunan şahısların tümünün peşin veya taksitle fedakârlıkta buldukları belirtiliyor. Bu durumu işiten kasabanın mahalleleri ve köylerindeki kadınların bile yardıma katıldıkları, hatta gömlek, peşkir gibi önemli cihaz eşyalarını verenlerin bile bulunduğu, Osmanlı kadınlarının bu iane-i milliyeye katılım konusunda gösterdikleri çabaları tanımlamada zorlandıkları belirtiliyor.

Yazının son kısmında, Bodrum’da farklı tarihlerde toplanan yardım miktarının 9.488 kuruş olduğu, önceden 5.000 kuruşluk bilete mahsuben 3.037 ve kurban derilerinin satışından 3.600 ki toplam 16.125 kuruş nakit olarak, 618’i koyun, 334’ü keçi ki toplam 952 derinin de, aynen İzmir “*İane-i Bahriye*

¹¹⁰ *İttihâd*, 7 Teşrinievvel 1324/20 Kasım 1908.

¹¹¹ *Hizmet*, 16 Kanunısani 1324/29 Kanunısani 1909.

¹¹² *Abenk*, 17 Şubat 1324/2 Mart 1909.

¹¹³ *Abenk*, 26 Ağustos 1325/8 Eylül 1909.

¹¹⁴ *Abenk*, 25 Eylül 1325/8 Teşrinievvel 1909.

Komisyonu"na gönderildiği belirtiliyor. Bu arada mevcut eşyanın müzayedesini yapılırken, bir taraftan da peyderpey yardımların gelmekte olduğu vurgulanıyor. Ayrıca Bodrum'un bütün memurları ile jandarma subay ve erlerinin de taksitle verilmek üzere, birer maaşlarını bağışladıkları da ilave ediliyor.¹¹⁵

Bodrumluların iane-i bahriyeye katılımları komşu kazalar arasında da dillendirilmiş olmalı ki, 6 Mart 1910 tarihli *İttihad* gazetesinde Milas'ın bu kampanyada varlık gösterememesini uzun uzadıya eleştiren bir mektup yayınlanmıştır. "*Milas Ağa Cami'-i Şerif müezzini Hafız Ahmet Sadık*" imzasını taşıyan mektupta, Milas'ın Bodrum kazasının iki katı nüfusu bulunmasına rağmen yardıma yeterince katılmadığını vurguluyor. Dolaylı olarak Bodrum'un kampanyaya katılımındaki yoğun çabasını örnek göstermiş oluyor.¹¹⁶ 15 Mart 1920 tarihli bir haberde vilayetin kurban derisi toplanarak Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti'ne ulaştırılan deri miktar ve bedelleri kamuoyuna duyurulmuştur. Buna göre Bodrum kazasından toplam 957 deri yardımı yapılmış olup, bedeli 2.355 kuruş olarak belirtilmiştir. Haberde vilayet genelinde kurban derisinden elde edilecek miktarın 8.000 lirayı aşması umulmaktadır.¹¹⁷ 30 Mart 1910 tarihli olup, "*Donanma-yı Osmanî Muavenet-i Milliye Cemiyeti Bodrum Heyet-i İdaresinden*" başlıklı duyuruda, Girit muhacirlerinden yoksul bir şahıs olan Salih Ağa'nın, iane-i bahriye için bulduğu gümüş bir zinciri, "*Selamet-i Osmanî*" kulübünde müzayedeye koyduğu ve sonuçta 531 kuruşluk bir yardım toplanmasına vesile olduğu belirtiliyor. Cemiyet, Salih Ağa ile müzayedeye katılanlara bu duyuru yoluyla teşekkür ediyor.¹¹⁸ 19 Nisan 1910 tarihli bir haberde Bodrum kazası Mal Müdürü İbrahim ile Maarif Reisi Hasan Beylerin Osmanlı donanması için düzenlenen yardım kampanyasındaki çabaları takdirle anılıyor.¹¹⁹ Benzer bir teşekkür haberi 6 Mayıs 1910 tarihlidir. Haberde donanma ianesine büyük katkıları dolayısıyla önce Bodrum halkına, sonra da bu kampanyaya katkılarında ötürü Yüzbaşı Cemal ve Hüseyin Kami Efendilere aleni teşekkür edilmektedir.¹²⁰ Donanma-yı Osmani Muavenet-i Milliye Cemiyeti, 21 Ağustos 1910 tarihinde, 1910 Temmuz sonuna kadar vilayet çerçevesinde toplanan yardımların, sancak ve kazalar itibarıyla bir bilançosunu yayınlamıştır. Buna göre Menteşe sancağı toplam yardım miktarı 162.237 kuruş 47,5 paradır. Bunun 36.978 kuruş 25 paralık kısmı Bodrum kazasına aittir.¹²¹

Kampanyalar bağlamında dikkati çeken bir husus, Meşrutiyet'in ilanından önce kurban derisi yardımları Hicaz demiryolu hattı için toplanırken, Meşrutiyet'in ilanından sonra ordu, donanma veya askerler için toplanmaya başlanmış olmasıdır.

¹¹⁵ *Abenk*, 21 Kanunisanı 1325/3 Şubat 1910. Yardımda bulunanların listesi için bkz. *Abenk*, 17-18 Mart 1326/30-31 Mart 1910.

¹¹⁶ *İttihad*, 21 Şubat 1325/6 Mart 1910.

¹¹⁷ *İttihad*, 2 Mart 1326/15 Mart 1910.

¹¹⁸ *İttihad*, 17 Mart 1326/30 Mart 1910.

¹¹⁹ *İttihad*, 6 Nisan 1326/19 Nisan 1910.

¹²⁰ *İttihad*, 23 Nisan 1326/6 Mayıs 1910; *Abenk*, 23 Nisan 1326/6 Mayıs 1910.

¹²¹ *İttihad*, 8 Ağustos 1326/21 Ağustos 1910.

7. İmar ve İnşa

Bodrum kazasıyla ilgili imar ve inşa haberleri çoğunlukla yol üzerinedir. 15 Aralık 1908 tarihli habere göre, Menteşe sancağının yollarından söz edilirken Milas – Bodrum yolunun 1909 yılında keşfinin yapılması için emir verildiği belirtilirken, liva merkezi ile kaza merkezleri arasındaki ulaşımın zorlukla gerçekleştirildiği vurgulanmaktadır.¹²² 31 Mart 1909 tarihli haberde de Milas-Bodrum yoluna değinilerek, Aydın Vilayeti Meclis-i Umumisi'nin 30 Mart 1909 tarihli kararıyla Milas-Bodrum yolu birinci derece yollar arasına alınmıştır.¹²³ Bundan birkaç gün sonraki bir haberde ise, Nafia Nezareti'nden istenilen mühendisin gelmesi ile Bodrum-Milas yolunun inşasına başlanacağı belirtilmektedir.¹²⁴ Aydın vilayeti bünyesinde beş yıl içinde inşa ve ikmal olunacak ve bir şirkete ihalesi düşünülen yollar arasında Bodrum şubesi yolları da bulunmaktadır.¹²⁵ 11 Mayıs 1910 tarihli habere göre, halk Bodrum-Milas yolunun bir an evvel inşası için başvuruda bulunmuş. Ancak mevcut tahsisat miktarının buna imkân vermediği, genel yollar hakkında Nezaret'in projesinin uygulamaya konmasının beklenmesi gerektiği ilgili makam tarafından açıklanmıştır.¹²⁶ Anlaşılan odur ki dönem içinde sorunun çözümü, yani yolun inşası hakkında bir gelişme söz konusu olamamıştır.

21 Şubat 1909 tarihli habere göre Bodrum hastahanesinin keşfi gereği 9.990 kuruş harcanarak, yerel bir komisyon gözetiminde tamirine izin verilmiştir.¹²⁷ 24 Mayıs 1910 tarihli bir haberde Bodrum hükümet konağının inşası, mahallinden bildirilmiştir.¹²⁸

13 Kasım 1909 tarihli bir haber ise farklı bir bilgi içermektedir ve kasabanın imarıyla ilgilidir. Buna göre, Bodrum'da sakin 700 haneden fazla Gayrimüslim halkın oluşturduğu mahallenin üç kısma ayrılarak Kumbahçe, Eski ve Yeni mahalle şeklinde adlandırılmaları Şura-yı Devlet kararıyla belirlenmiş ve hakkında irade-i seniye çıkmıştır.¹²⁹

8. Doğal Afetler ve Hastalıklar

30 Mart 1909 tarihli bir haberde Bodrum kazasında çiçek hastalığının ortaya çıktığı belirtilmektedir.¹³⁰ 7 Aralık 1909 tarihli bir habere göre, Bodrum'un Kadı Kalesi'nde sığır vebası görülmüş ve dört hayvan telef olmuş, on hayvana da hastalık bulaşmıştır.¹³¹ 6 Nisan 1909 tarihli haberde, Bodrum kazasında daha önce ortadan

¹²² *Abenk*, 2 Kanunievvel 1324/15 Kanunievvel 1908.

¹²³ *Abenk*, 18 Mart 1325/31 Mart 1909.

¹²⁴ *Abenk*, 20 Mart 1325/2 Nisan 1909.

¹²⁵ *Abenk*, 8 Eylül 1325/21 Eylül 1909.

¹²⁶ *Abenk*, 28 Nisan 1326/11 Mayıs 1910; *İttihad*, 28 Nisan 1326/11 Mayıs 1910.

¹²⁷ *Abenk*, 8 Şubat 1324/21 Şubat 1909.

¹²⁸ *Abenk*, 11 Mayıs 1326/24 Mayıs 1910.

¹²⁹ *Abenk*, 31 Teşrinievvel 1325/13 Teşrinisani 1909.

¹³⁰ *Abenk*, 17 Mart 1325/30 Mart 1909.

¹³¹ *Abenk*, 24 Teşrinisani 1325/7 Kanunievvel 1909.

kalkan sığır vebasının yeniden ortaya çıktığı ve beşyüz civarında hayvana bulaştığı başka yerlere yayılmaması için baytar müfettişliğinin isteği üzerine, kaymakamlık vilayete başvurarak Bodrum sahillerine küçük bir torpido gönderilmesini talep etmiştir.¹³² Ertesi gün yayınlanan bir haberde, Bodrum kazasına yayılmış olan sığır vebasının başka yerlere bulaşmaması için, kazadan sığır ihracı yasağına itina gösterilmesi istenmektedir.¹³³ Yaklaşık bir ay sonraki bir haberde Bodrum kazasındaki sığır vebasının bütünüyle ortadan kalktığı belirtilmektedir.¹³⁴ 7 Temmuz 1909 tarihli bir haberde yaklaşık iki ay sonra Bodrum'un Misafir Pilaki köyü hayvanlarında sığır vebasının yeniden ortaya çıktığı ve 37 baş hayvanın telef olduğu belirtilmektedir.¹³⁵

20 Şubat 1910 tarihli haberlerde, geçen gece Bodrum kasabasıyla Müskebi ve bir köyde dört saat süren, fındık ve ceviz büyüklüğünde dolu yağdığı belirtilmektedir. Dolunun badem ve bakla ürünlerini tümüyle mahvettiği ve meydana gelen selin de Hristiyan mahallesindeki köprüyü yıktığı ilave edilmektedir.¹³⁶ 26 Nisan 1910 tarihli habere göre, Bodrum'dan Gökabad liman Reisi Tahir Efendi'yi Gökabad'a götüren kayık, Mazı köyü sahilinde rüzgarın şiddetiyle alabora olmuş ve reis Giritli Mahmud ile tayfa Ali denize gark olarak ölmüşlerdir. Şahısların naaşları bulunamamıştır.¹³⁷

9. Tensikat

Tensikat kavramı düzenleme, düzene koyma gibi anlam içermekle beraber, genelde olağanüstü dönemlerde memuriyet kadrolarındaki tasfiye, terfi, tenzil, tayin veya azil işlemleri için kullanılmaktadır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra da devlet teşkilatındaki personele yeniden şekil verme girişimi dikkat çekmiştir. Bu dönemde özellikle şehirlerdeki siyasileşme sürecinin önemli bir parçasını tensikat oluşturmuştur. Tensikatın siyasileşme açısından en önemli cephelerinden biri memuriyetten çıkarma, diğeri ise memuriyete kabul edilmedir. Özellikle memuriyetle geçinme olgusunun önemli olduğu ülkelerde bu daha da önem kazanmaktadır.¹³⁸

Bodrum ölçeğinde Meşrutiyet'in yeniden ilanının ardından memuriyetlerdeki değişiklikler, tayinler kısmında verilmişti. Ancak 31 Mart Olayı'ndan sonraki tensikat çalışmaları basına daha fazla ve kapsamlı olarak yansımıştır. Bu bağlamda ilk haber 1 Şubat 1910 tarihlidir ve Bodrum kazası memurlarının yeni maaş

¹³² *Abenk*, 24 Mart 1325/6 Nisan 1909.

¹³³ *Abenk*, 25 Mart 1325/7 Nisan 1909.

¹³⁴ *Abenk*, 3 Mayıs 1325/16 Mayıs 1909.

¹³⁵ *Abenk*, 24 Haziran 1325/7 Temmuz 1909.

¹³⁶ *İttihad*, 7 Şubat 1325/20 Şubat 1910; *Abenk*, 7 Şubat 1325/20 Şubat 1910.

¹³⁷ *İttihad*, 13 Nisan 1326/26 Nisan 1910; *Abenk*, 13 Nisan 1326/26 Nisan 1910.

¹³⁸ Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası -II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar-*, Dergah, İstanbul 1990, s. 29.

durumunu içermektedir (Tablo 3).¹³⁹ Ancak elimizde önceki maaş bilgisi bulunmadığı için değişikliğin boyutunu öğrenemiyoruz.

Tablo 3: Menteşe Sancağı / Bodrum Kazası Tensikati

Bodrum Kazası Memurini		
Maaş	Memuriyet	Esami
1500	Kaymakam	Osman Bey
1000	Naib	Abdullah Vehbi Efendi
800	Mal müdürü	İbrahim Efendi
500	Tahsil memuru	Münhal
450	Mal müdürü muavini	İzzet Efendi
400	Müftü	Münhal
400	Sandık emini	Hasan Efendi
250	Tapu katibi	Münhal
400	Nüfus memuru	Mehmed Efendi
400	Tahrirat katibi	Ahmed Efendi
300	Mahkeme-i şer'iyye başkatibi	Mehmet Efendi
300	Eytam müdürü	Ahmet Efendi
400	Mahkeme-i bidayet başkatibi	Mişon Efendi
250	Nüfus katibi	Mehmed Ali Efendi
200	Tapu katibi refiki	Salih Efendi
200	Bidayet mahkemesi azası	Mustafa Bey
200	Bidayet mahkemesi azası	Nikolaki Efendi
200	Müderris	Yakub Efendi
250	Mahkeme-i şer'iyye katibi	Münhal
225	Bidayet mahkemesi katibi	Şevki Efendi
300	Müstantik muavini	Muhyiddin Efendi
160	Mübaşir	İbkaen
160	Mübaşir	İbkaen
100	Mülkiye odacısı	Münhaldir mahallince tayin edilecektir
100	Maliye odacısı	“ “ “ “
60	Şer'iyye odacısı	“ “ “ “
45	Adliye odacısı	“ “ “ “
150	Şer'iyye hademesi	“ “ “ “

Bu tensikattan yaklaşık altı ay sonrasına ait bir haberde, “*Tensikat Kanunu'nun on dördüncü maddesinde her bir memurun bin-i ibracında hangi nezaret ve daireye mensub ise ancak o nezaret ve daireye müracaat edeceği muharrer olmasına ve mazûliyet maaşını tahsisi talebinde bulunan Bodrumlu Hüseyin Efendi'nin altı seneden beri Gökabad liman riyasetinde bulunmasına göre mensub olduğu daireye müracaat eylemesinin kendisine tebliği Maliye Nezaretinden işar olunmuştur*” deniliyor. Muhtemelen Bodrumlu Hüseyin Efendi farklı bir yerde, farklı bir daireye başvurmuş olmalı. Haberden anlaşılan bir husus

¹³⁹ *Ahenk*, 20 Kanunısani 1325/2 Şubat 1910.

da görevden uzaklaştırılanlara mazuliyet maaşı bağlanıyor olmasıdır.¹⁴⁰ Bu haberden de yaklaşık bir ay sonra yayınlanan “*Rüşumat Tensikati*” başlıklı haberde, “*Bodrum Rüşumat Memurini*” hakkında şu bilgiler verilmektedir: Memur Hakkı Efendi 1050 kuruş, kâtip Ali Rıza, muayene memuru ve sandık emini (münhal), manifesto ve anbar memuru Nuri Efendiler 700'er kuruş, Kolcu Mustafa, Hakkı Efendiler 300'er kuruş.¹⁴¹

9. Çeşitli Konular

Seçim: Dönem içinde yapılan seçimlerle ilgili olarak çok haber olmasına rağmen Bodrum seçimlerine ilişkin tek bir habere tesadüf edildi. O da Rumca *Amaliya* gazetesinden aktarılmış. Habere göre, Menteşe sancağında iki mebus seçimi için yapılan oylama sonucunda, adaylardan Milaşlı Halil Bey toplam 75 oy (9'u Bodrum'dan), Hamza Efendi toplam 42 oy ve Kaçaroni Efendi toplam 20 oy (5'i Bodrum'dan) almışlardır. Bu sonuca göre seçimde Müslümanlar çoğunluğu elde etmişlerdir.¹⁴²

Bir Görüş: *İttihad* gazetesinin 12 Aralık 1908 tarihli sayısında Bodrum'dan Hacı Mehmedzade Barih imzalı “*İttifak*” başlıklı yazıda, adil bir devletin idaresinde yaşanıldığı halde neden birlik halinde olunamadığı, kardeşliğin engelinin ne olduğu, gelecek için niçin çalışılmadığı, neden vatan için çalışılmadığı, neden yabancılara muhtaç olunduğu, neden yiyecek içeceğimizin dışarıdan getirildiği, neden emek ve sermayemizin başkalarına verildiği, her türlü ürün yetiştirmeye uygun vatan varken, Avrupalılarda bulunan ileri görüşlülüğün Osmanlılarda neden bulunmadığı gibi sorulara cevap aranıyor. “*Bu Türk milleti Avrupa kadar terakki etmez mi?*” denildikten sonra, Avrupa'da insan aklına özgürlük verenler gökten inmiş melekler olmadığına göre, bizden bir farklarının bulunmadığı belirtiliyor ve işin çaba ve özveride birlik olunmasına dayandığı vurgulanıyor. Bunun için önce bize egemen olmuş olan kara cehaletin kaldırılması ve vatanın muhtaç olduğu kardeşliğin ve çabanın yerleşmesine çalışılması gerektiği belirtiliyor. Hukuka uygun yaşanılması, farklı dinlere haksız muamele edilmemesi gerektiği, geçmişteki düşmanlıkların unutulması, ülkenin geleceği için kardeşçe çalışılmasına vurgu yapılıyor. Bunun için bazı fesadların oyunlarına kanmadan birlik yoluna girilmesi öneriliyor. Birlik ve çaba ile dağların düzleştirileceği, vatanın yabancı saldırılardan ancak birlikle korunacağı, devletin birlikle yüceleceği, yabancıya iltifat etmekle ancak geçmişteki kötü idarenin hortlatacağı vurgulanıyor. Birlik halinde olunmaması ve fesadların sözlerine aldanılması durumunda mahvolunacağı ekleniyor. Özellikle herkesin kendi inancını öne sürerek bir tarafa çekmesinin birliği bozucu davranış olduğuna, herkesin adeta bir gemide olduğuna, bozgunculardan milletin “mahkeme-i kübra”da davacı olacağına vurgu yapılıyor ve yazı şöyle bitiriliyor: “*Vatan hakkını bunlardan istemeyecek mi ey millet bunlar münafikân-ı ümmettir. Bunların meram ve*

¹⁴⁰ *Abenk*, 14 Temmuz 1326/27 Temmuz 1910; *İttihad*, 14 Temmuz 1326/27 Temmuz 1910.

¹⁴¹ *İttihad*, 12 Ağustos 1326/25 Ağustos 1910.

¹⁴² *Abenk*, 25 Teşrinievvel/6 Kanunievvel 1908.

maksadları milleti tefrikaya atub asayişimizi ihlal ile vatanımızı taarruzata ma'ruz kılmaktır. Sakın bunları dost deyib telakki emeyin bunlar hain-i devlet ve millet ve vatan düşmanıdır. Cenab-ı Allah adildir, onların hakekandan gelmesi kadirdir.”¹⁴³

Meclis-i Mebusan: 1908 yılı Aralık ayı sonunda yayınlanan bir haberde, seçimlerden sonra 17 Aralık 1908 tarihinde Meclis-i Mebusan'ın açılması dolayısıyla Bodrum'da bir tören düzenlendiği ve konuşmalar yapıldığı belirtilmektedir. Bu konuşmalardan yalnızca Bodrum Naibi Abdullah Vehbi Efendi'ninki kaydedilerek habere eklenmiştir. Haber ve konuşma metni şu şekildedir:

“Bodrumdan:

Muazzez, muhterem kardaşım!

Kasabamız nümayişleri 4 Kanunıevvel sene 324 tarihine müsadif Pençşenbe günü Meclis-i Mebusan-ı mübecceleinin küşadı ruż-ı mesudunda vakt-i zuburdan yarım saat sonra sürmeli, pek parlak surette devam etti. Anasır-ı muhtelif fev fev binlerce abalıyle İslam, Rum zükür ve inas mektepleri şâkirdanı umumunun ellerinde, rengârenk Osmanlı sancakları olduğu halde hürriyet marşını çalarak hükümet konağı pişgâhında daire-i askeriyeye gidildi. Münasib bir mahalde Rum, Musevi ve İslam ictimâ' eden halkı hükümet konağının o vasi' meydanı istiaab etmekte idi. Redif dairesi önünde Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti muhteremesi azalarıyla memurin-i hükümet ve bir mikdar asakir-i jandarma hazır olduğu halde evvel emirde abrararı-ı ümmetden kaşamız naibi Abdullah Vehbi Efendi nutka beda' etdi. Umum halkın yüzlerinde bir beşâset-i azîm rûnüma olmakda idi. Naib-i fazlın irad etdikleri nutuk her fasılasında umum abalı tarafından “yaşasun meclis-i mebusan” “padişahımız” diyerek el çırpmağa alkışlanıyordu. “Yaşasun millet”, “vatan”, “adalet”, “müsavat”, “ubuvvet”, “hürriyet”, “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti”, “kabraman Üçüncü Ordu”, “İngilizler”, “var olsun Osmanlılar” nidaları asmânı ibtizara getiriyordu. Bu minval üzere müfti ve naib efendilerin her ikisi arasında duran Rahib Efendi tarafından irticalen nutuk kıraat edilerek onu müteakib İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Selamet-i Osmani Kulübü efradından iki zat tarafından dabi cemiyet-i mukaddese namına gayet belğ bir nutuk irad edilmiş badebu abaliden müteaddid zevatla mekteb şâkirdanı efendiler de zemin ve zamana münasib nutuklar okumuşlardır.

Yalnız naib-i fazl müşârün-ileyhin irad buyurdıkları nutuk zabt edilmiş olmağla leffen takdim kılındı. Mümaileyhin vücudıyla memleketimizi cidden baktıyardır.

(kıraat olunan nutkun suretidir)

Vatandaşlar!

Millet-i Osmaniye'nin ser-tacı olan Kanun-ı Esasi'nin millet sayesinde iade olunduğu malumunuzdur. Tebşir-i sad-bezar! Tebşir halkımıza, Osmanlılara

¹⁴³ *İttihad*, 29 Teşrinisani 1324/12 Kanunıevvel 1908.

çünkü bu dem Osmanlılıkda yeni bir devr-i ikbaldir ki başladı. Hani o garbın o büyük itikadı: Saltanat-ı Osmaniye ancak istibdad ile kaim ve şiraze-i Osmaniye o menbus istidad ile beka bulabilir?

İşte bugün bu yevm-i mubarekde bu tyd-ı ekberde millet, milletin hâkimiyeti meclisimizin içinde bir hoca efendi bir rabib efendi ile yan yana gelib durduklarını görmek ve bu manzara-i garrayı uhuvvet-i Osmaniye'nin bu levha-i muhtesemesini seyretmek için kemal-i hayretle şitaban olmakda bulundukları görülüyor.

“Yaşasun uhuvvet” bugün bir tyd-ı ekber-i milli içindeyiz. Kaffe-i ni'm ve atayayı bahş eden Cenab-ı Hakke'a bin hamd ü sena, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyet-i mübeccelesinin delalet-i mürşidanesiyle biz de bugün hürriyetden zevk ve sürur ile sermest ve türlü ümid-i saadetle lebriz neşat oluyoruz, “Yaşasun Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti”.

İşte vatani, vatan-ı leylayı kabramanlara, kabraman Osmanlılara tezviç iden abrar-ı milletden, fedaiyan-ı ümmetden şehid-i hürriyet ve müesses-i kanun-ı esas, üstad-ı irfanımız, (Midhat Paşa) (Kemal Bey) ve sair zevat-ı muhteremenin ervah-ı latifelerine dünya durdukça rahmetler, sad-bezar rahmet olsun.

Bugün küçük büyük bilmeliyiz ki kavaid-i hürriyet ve müsavat ve adalet mülk-i fesib-i Osmaniye'de caridir. Serbesti-i matbuata, serbesti-i ictima'a, serbesti-i kelama hep malikiz, hürriyet-i şahsiye sırf kanun ile mukayyedir ki keza, meşrutiyet usul-i münerverine tabi bir hükümet-i meşrutada kuva-yı hâkimiyet, kuvve-i icraiye hep hükümet ile parlıman dedikleri meclis milletin aralarında mütesaviyen maksemdir. Biri diğerine galebe çalamaz. Biri diğerini sade teftiş eyler.

'Seydülkavm hadmihüm' fehvasınca hükümdar millet içindir. Millet hükümdar için değildir. Aksi takdirde hâkimiyet-i millet meselesi kuru bir sözden ibaret kalır. İşte hür, hakiki hür Osmanlılar, bugün Osmanlı vekillerimiz, şura-yı ümmet ile ilk idare olan beyet-i ictimaiyenin tyd-ı millisidir. Bugünü tebşir ve tebrik eylerim.”¹⁴⁴

Göçmenler: XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Girit başta olmak üzere adalardan Batı Anadolu kıyılarına göçlerin hiç eksilmediği söylenebilir. 14 Şubat 1909 tarihli bir resmi duyuru, Bodrum'a muhtelif tarihlerde gelen göçmenlerin iskânına ilişkindir. Duyuruda öncelikle göçmen tahsisatının yetersizliğinden dolayı sanayi erbabı olan göçmenlerin çalışır hale getirilmesinin ertelendiği, arazi vs verilmeden ziraat erbabı göçmenlerin geçimlerini temin edemeyecekleri ve dolayısıyla bunların yerleştirilmesi emir gereği olduğu belirtilmektedir. Ancak Bodrum kasabasındaki göçmenlerin sanayi erbabı olmalarından ötürü yerleştirme işleri ertelenmiştir. Oysa bu tarihe kadar bu kabil göçmenlerin çoğunun yerleştirilmesi son zamanlarda gerçekleştirilmesinden dolayı, sanayi erbabı göçmenlerin de yerleştirilmesine girişilmiştir. Bu nedenle 1897 senesinden sonra

¹⁴⁴ *İttihad*, 18 Kanunievvel 1324/31 Kanunievvel 1908.

gelenlerin içinde ne kadar sanayi erbabı bulunduğu, bunların hangilerinin ev ve sermaye sağlayarak kendiliklerinden yerleşmiş oldukları ve ne kadarının yerleştirmeye ve yardıma muhtaç olduklarını gösteren bir defterin düzenlenerek gönderilmesinin, eski Muhacirin Komisyonu tarafından bir yazı ile Aydın vilayetine bağlı birimlerden istendiği belirtilmektedir. Ancak bugüne kadar bu konuda bir bilgi gönderilmediğinden sanayi erbabı göçmenlerin yerleştirilmeleri için gerekli bilgilerin gönderilmesi hususunda, Muhacirin Komisyonu konuyu yeniden duyurarak gönderilmesini istemektedir.¹⁴⁵ Bu yeni duyurudan sonra gerekenin yapıp yapılmadığına ilişkin bilgiye tesadüf edilememiştir.

Girit'in Yunanistan'a bağlandığını ilan etmesinden sonra, burada sayıları iyice azalmış Müslüman halkın Anadolu'ya göçü yeniden gündeme gelmiştir. Nitekim bu göçten Bodrum'un da pay aldığı, 8 Haziran 1910 tarihli küçük bir habere de anlaşılmaktadır. Habere göre, Bodrum'da bulunan Girit göçmenlerinin en iyi şekilde yerleştirilmeleri Dâhiliye Nezareti tarafından istenmektedir.¹⁴⁶

Girit Mitingi: Mayıs 1910 sonlarındaki bir habere göre, 7 Mayıs 1910 tarihinde Bodrum'da Girit için büyük bir miting düzenlendiği, mitingde vatansever nutuklar atıldığı ve ardından Padişah'a, Sadarete ve Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne şu telgraf çekildiği belirtilmiştir:

“Ecdâd-ı muazzezamızın yadigâr-ı kıymetdârı, Bahr-i Sefid'in hâkim-i burc-ı ikbâlî olan Girit adasında hukuk-ı hükümrânî-i cenâb-ı hilâfetpenâhîye karşı ada Rumlarının tecavüzat-ı bagyânesi hadd ü marufî tecavüz etdi. Merkez kasabada bugün bilumüm kaza abalisi tecemmü' ile kanlarının son damlasına kadar hukuk-ı mukaddeseyi müdâfaaya âmâde olduklarını tekrar etmiş ve zaten bu hâbda biddefaat kasem eylemiş ve hakikaten bu uğurda fedası için hayatımızın kadr u kıymeti kalmamış olduğundan hükümetimiz daha ziyade beklemeyi münasib görmez ve icraat-ı mühimme ve acilesini sabırsızlıkla bekleriz ferman.

*Bodrum Miting Heyeti*¹⁴⁷

Rumların Askerliği: II. Meşrutiyet yıllarında Bodrum kazası ölçeğinde yaklaşık %18,5 oranında Rum nüfus bulunuyordu. Özellikle kasaba nüfusunun yarıya yakını Rum nüfustu. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Gayrimüslimlere de askerlik zorunlu kılınmış, bu da çeşitli yankılar uyandırmıştı. Daha önce askerlik bedeli (bedel-i askeri) ödeyerek bu yükümlülükten kurtulan Rumların, yeni durumda ne yapacakları sorusu akla gelmiştir. 13 Haziran 1909 tarihli küçük bir habere göre, Bodrum'da Rum Hora Heyeti, Hristiyanların fiilen askerlik yapacaklarını söylediklerinden, resmi makamlar burada bedel-i askeri dağıtımı yapamamışlardır.¹⁴⁸

¹⁴⁵ *Hizmet*, 1 Şubat 1324/14 Şubat 1909.

¹⁴⁶ *Abenk*, 26 Mayıs 1326/8 Haziran 1910.

¹⁴⁷ *İttihad*, 13 Mayıs 1326/26 Mayıs 1910.

¹⁴⁸ *Abenk*, 31 Mayıs 1325/13 Haziran 1909.

Konuyla ilgili başka haber bulunmamakla beraber, muhtemelen daha sonra da askerlik bedelinin toplanması söz konusu olmamıştır.

Sonuç

Bodrum, Aydın vilayetinin Menteşe sancağına bağlı bir kaza olarak, vilayet merkezi İzmir'den bir hayli uzaktadır. II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında İzmir'de yayınlanan ve vilayetin taşra birimleriyle de ilgili haber ve yorumlara yer veren üç önemli gazeteden tespit edilen bilgiler, dokuz ayrı başlık altında verilmeye çalışılmıştır. Konu esaslı bu başlıklar altında, kaza ölçeğinde meydana gelen olaylar veya birtakım gelişmeler, doğal olarak sadece bu gazetelere yansiyablenleri kapsamaktadır. Gazetelerin de muhtelif sayılarının eksikliği veya inceleme sırasında gözden kaçma ihtimali yüzünden, yansıyanların bazılarının bu çalışmada yer almama ihtimali de bulunmaktadır. Ancak, elden geldiğince II. Meşrutiyet'in ilk yıllarına (1908-1910) ait bilgilerin derlenmesi ve değerlendirilmesi yapılmaya ve Bodrum tarihinin bu dönemine katkı sunulmaya çalışılmıştır.

Yapılan tespitlere bakıldığında, bu tarihlerde Bodrum ölçeğinde gündemin başında yer alan konular arasında Bodrum hapisanesi, memur tayinleri, Bodrum limanı ve asayiş sorunları gelmektedir. II. Meşrutiyet döneminin çeşitli yardım kampanyalarının Bodrum'da da gündem oluşturduğu anlaşılmaktadır. İmar ve inşaa faaliyetleri önemli olmasına rağmen, yol ve ulaşım sıkıntısından başka bu yönde vurgulanan önemli bir konu bulunmamaktadır. Sadece hastahane onarımı ve hükümet konağı inşası talepleri söz konusudur. Dönem içinde görülen sağlık sorunları çoğunlukla hayvan hastalıkları ile ilgilidir. Fırtına ve dolu gibi doğal afetlerden de söz edilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanı ve 31 Mart ayaklanmasından sonra memuriyet kadrolarındaki düzenlemeler özellikle tayin, terfi ve azillerde kendini göstermiştir. Özellikle 31 Mart sonrasındaki tensikat, maaşlarda düzenleme olarak basına yansımışsa da bunun hangi boyutta olduğu tespit edilememiştir. Basında tespit edilen münferit konular da yerel tarih açısından önemli olabileceği düşüncesiyle çalışmaya dâhil edilmiştir.

Kaynaklar

Gazeteler

Abenk, (1908-1910)

Hizmet, (1908-1909)

İttihad, (1908-1910)

Kitap, Bildiri ve Makaleler

Akkoyun, Turan, "Atatürk Dönemi İzmir Basınının Genel Durumu", *Son Yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri*, Haz. Tuncer Baykara, Akademi, İzmir 1994.

Ankan, Zeki, *İzmir Basın Tarihi (1868-1938)*, EÜ Edebiyat Fakültesi, İzmir 2006.

- Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası -II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar-*, Dergah, İstanbul 1990.
- Çapa, Mesut, “Yirminci Yüzyılın Başlarında Bodrum”, 2. *Uluslararası Her Yönüyle Bodrum Sempozyumu Sempozyum Bildirileri 9-12 Mayıs 2011*, Haz. Ahmet Özgiray - M. Akif Erdoğan, Bodrum 2011.
- Çelik, N. Betül, “Bodrum Kalesi'nin Hapishaneye Dönüştürülmesi ve Buraya Yapılan Sürgünler (1890-1914)”, 3. *Uluslararası Her Yönüyle Bodrum Sempozyumu 30 Ekim-1 Kasım 2013, Bodrum Bildiriler*, C. 1, Haz. M. Akif Erdoğan-Ahmet Özgiray, İzmir 2014.
- Günay, Vehbi, “XX. Yüzyıl Başlarında Bodrum (Osmanlı Vilayet Yıllıklarına Göre)”, 3. *Uluslararası Her Yönüyle Bodrum Sempozyumu 30 Ekim-1 Kasım 2013, Bodrum Bildiriler*, C. 1, Haz. M. Akif Erdoğan-Ahmet Özgiray, İzmir 2014.
- Huyugüzel, Ö. Faruk, *1928'e Kadar İzmir'de Çıkmış Türkçe Kitap ve Süreli Yayınlar Kataloğu*, EÜ Edebiyat Fakültesi, İzmir 1996.
- Salname-i Vilayet-i Aydın 1326 Sene-i Hicriyesine Mabsus*, Def'a 25, Vilayet Matbaası.
- Serçe, Erkan, *İzmir'de Kitapçılık 1839-1928 -Kitaplar, Kitapçılar, Matbaalar ve Kütüphaneler-*, Akademi, İzmir 1996.

BİRİNCİ HAÇLI SEFERİ'NİN TÜRK-HAÇLI İLİŞKİLERİYLE İLGİLİ BATILI KAYNAKLARI

Sevtaç Gölgesiz Karaca*

Öz

Türk Tarihi ile yakından alakalı olan Haçlı Seferleri'ni daha iyi anlayabilmek için konuyla ilgili olan kaynaklara hâkim olmak gerekmektedir. Haçlı Seferleri kaynakları genel olarak Doğulu ve Batılı olmak üzere iki ana başlık altında incelenmektedir. Bunlardan Batılı kaynaklar son derece önemli olup özellikle Latince, Eski Fransızca ve Erken Yeni Yüksek Almanca ile yazılanları bulunmaktadır. Bununla birlikte, Birinci Haçlı Seferi'nin Batılı kaynakları ve yazarları hakkında Türk Tarih literatüründe bir bütün olarak derli-toplu bilgi ne yazık ki mevcut değildir. Dolayısıyla bunları görgü şahidi olanlar, sefere katılanlar ya da sonradan duydukları-edindikleri bilgiler ile eserlerini oluşturanlar olmak üzere, kronolojik verileri de göz önünde bulundurarak kendi içinde bir ayrıma tabi tutarak inceledik. Tüm bu kaynaklar Birinci Haçlı Seferi ile alakalı bilgiler sunmalarının yanı sıra Türkler, Türk hükümdar ve emirleri ile özellikle Türk-Haçlı ilişkileri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu anlamda, Birinci Haçlı Seferi'nin başlıca resmî Batılı kaynakları olarak adlandırılan bu eserleri, yukarıda belirttiğimiz çerçeve doğrultusunda tanıtmayı amaçladık. Bu incelemeyi yaparken özellikle adı çok bilinmeyen ve ülkemizde pek kullanılmayan kaynaklar hakkında bilgi vermek ve bu kaynakların Türk-Haçlı-Müslüman ilişkileri bakımından önemini vurgulamak amacıyla çeşitli Orta Çağ kaynaklarından, araştırma eser, makale ve maddelerden yararlanarak makaleyi oluşturduk.

Anahtar kelimeler: Birinci Haçlı Seferi, Tarihî Kaynaklar, Türk-Haçlı İlişkileri, Haçlılar, Türkler

The Western Narrative Sources for the First Crusade Relevant to the Turkish-Crusader Relations

Abstract

It is crucial to have a good command of the sources for the topic to better understand the Crusades relevant to the Turkish history. The narrative sources for the Crusades are generally studied under two main categories:

---

* Dr. Öğr. Üyesi, *Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü*, Edirne / Türkiye, segolgesiz@gmail.com. ORCID ID: 0000-0001-9865-2290.

Eastern and Western. The Western sources are highly important, and they include sources especially in Latin, Old French, and Early New High German. However, there are not any systematically organized information in the aggregate the Western sources and writers of the First Crusade in the Turkish History literature. Therefore, we studied these by dividing them into groups of those who witnessed the events and joined the Crusade, or of those who created their work with the information they heard/obtained and by taking into account the chronological data. In addition to giving information relevant to the First Crusade, all these sources also give information about the Turks, Turkish rulers, especially the Turk-Crusader relationships. So, we aimed to introduce these works called main official Western sources of the First Crusade within the scope we mentioned above. While working on this study, we created our article by using various medieval sources, books, articles, and materials in order to give information about the sources that are not known very well and are not commonly used in our country and to emphasize the importance of these sources in terms of the Turkish-Crusader-Muslim relations.

Keywords: The First Crusade, Historical Sources, The Turkish-Crusader Relations, The Crusaders, The Turks

Giriş

Birinci Haçlı Seferi'ni doğrudan ilgilendiren pek çok Batılı kaynak bulunmakta ve bunların Doğulu kaynaklara nazaran daha çeşitli, zengin ve karmaşık bir yapıda olduğu anlaşılmaktadır. Kaynakların bolluğunun yanı sıra, modern Batı literatüründeki Birinci Haçlı Seferi ile ilgili tarih yazımının da son derece zengin olduğu görülmekte, konuyla ilgili Arapça kaynaklara baktığımızda ise, bunların sayıca az olduğu ve mevcut olanların çok ayrıntıya girmediği bilinmektedir. Bu durum, İslâmî Doğu'nun Haçlı hareketini periferik algılamasıyla ilintili olmakla beraber, Birinci Haçlı Seferi savaşları ve Haçlıların geliş sebebi ile ilgili İslâm tarihçilerinin tarih yazım geleneklerinin de bir sonucu olarak, ayrıntılı bilgi vermedikleri, bunun yanı sıra Batı'nın ise, bu hadiseyi tamamen merkeze koyduğu anlaşılmaktadır¹. Makalede bahsedilen kaynaklar içerisinde önemi ve özellikle görgü tanıklığı bakımından, günümüzde Batılı tarihçilerin tartışmaya açtığı² ve Susan Edgington tarafından "kutsal üçlü" olarak tanımlanan *Gesta Francorum* adlı anonim

¹ Susan Edgington, "The First Crusade: Reviewing the Evidence", *The First Crusade: Origins and Impact*, ed. Jonathan Phillips, Manchester 1997, s. 74. Karş. Carole Hillenbrand, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, Türkçe terc. Nurettin Elhüseyni, İstanbul 2015, s. 49, 60.

² Konuyla ilgili en çarpıcı bilgi Yuval Noah Harari'nin makalesinde yer almaktadır. Bunun için bkz. Yuval Noah Harari, "Eyewitnessing in Accounts of the First Crusade: The *Gesta Francorum* and Other Contemporary Narratives", *Crusades*, 3 (2004), s. 77-99.

eser, Raimundus Aguilers ve Fulcherius Carnotensis'in eserleridir³. Bu üç kaynağın ve diğerlerinin, kronolojik sıralama haricinde kendi içinde bir hiyerarşisi vardır. Bunlar içinde ilk sırayı seferin görgü tanığı ya da katılımcısı olanlar almaktadır. Bazı katılımcılar tıpkı *Gesta Francorum*'un yazarı örneğinde olduğu gibi, sefere katılsalar bile bazı olayların görgü şahidi olmaları söz konusu ya da mümkün gözükmemektedir. *Gesta*'nın yazarının, Türklerin kendi aralarındaki konuşmalarda geçen diyaloglara özellikle de Kürboğa'nın annesi ile yaptığı konuşmaya şahit olmasına imkân yoktur. Bunun yanı sıra Fulcherius Carnotensis de bir katılımcıdır, birtakım olayların görgü tanığı da olabilir; ancak onun ifadesine göre, Kudüs'ün alınması gibi önemli bir hadise esnasında efendisi Baudouin'in yanında Urfa'da bulunmasından dolayı Kudüs'ün Haçlıların eline geçişine tanık olamadığı bilinmektedir. Yine bu konuda bir başka örnek, Robertus Monachus'tur. O, Birinci Haçlı Seferi'ne dâhil olamamıştır, ancak Clermont Konsili'nin bir katılımcısı ve şahidi olarak karşımıza çıkmaktadır⁴. Dolayısıyla bu örneklerden yola çıkarak, görgü şahidi ve katılımcı ayrımının farkında olmak, hepsini görgü tanığı olarak adlandırmamak ve adı geçen kaynakları verirken “seferin görgü tanığı ya da katılımcısı” başlığı altında ifade etmek daha doğru gözükmektedir.

Bu çalışmada yalnızca konu ile doğrudan alakalı ana kaynakların dâhil edilmesinden ötürü başlıca kaynaklar ele alınacak, Birinci Haçlı Seferi ile alakalı yıllık, mektup, sözleşme gibi tarihî belge ve kaynaklara burada yer verilmeyecektir. Makalede yer alan ana kaynakların adı veyahut eserlerin yazarları⁵ alfabetik sırayla şu şekilde sıralanmaktadır: Albertus Aquensis⁶, Baldricus Dolensis⁷, Bartolf de

³ Susan B. Edgington, “Albert of Aachen Reappraised”, *From Clermont to Jerusalem: The Crusades and Crusader Societies, 1095-1500*, ed. Alan V. Murray, International Medieval Research 3, Turnhout 1998, s. 55.

⁴ *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum*, RHC Occ, III, Paris 1866, s. 144-145; İng. terc. Rosalind Hill, *The Deeds of the Franks and other Pilgrims to Jerusalem*, London 1962, s. 53-56; Fulcherius Carnotensis, *Historia Iherosolymitana Gesta Francorum Iherusalem peregrinantium Auctore domno Fulcherio Carnotensi*, RHC Occ III, Paris 1866, s. 337; İng. terc. R. Ryan, *Fulcher of Chartres. A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, Knoxville 1969, s. 89; Robertus Monachus, *Roberti monachi Historia Iherosolimitana*, RHC Occ III, Paris 1866, s. 727 vd; İng. terc. Carol Sweetenham, *Robert The Monk's History of the First Crusade*, Aldershot, Ashgate 2005, s. 79 vd; Alan V. Murray, “The Siege and Capture of Jerusalem in Western Narrative Sources of the First Crusade”, *Jerusalem the Golden: The Origins and Impact of the First Crusade*, ed. Susan B. Edgington-Luis García-Guijarro, Turnhout 2014, s. 199-201; Yuval Noah Harari, “Eyewitnessing in Accounts of the First Crusade: The *Gesta Francorum* and Other Contemporary Narratives”, s. 77 vd.

⁵ *The Crusades An Encyclopedia*, I, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. XXXIX'dan alınmış ve yazar isimleri orijinal hallerinde verilmiştir.

⁶ Albertus Aquensis, *Alberti Aquensis Historia Hierosolymitana*, RHC Occ IV, Paris 1879, s. 265-713; İng. terc. Susan B. Edgington, *Albert of Aachen: Historia Ierosolimitana, History of the Journey to Jerusalem*, Oxford 2007.

⁷ Baldricus Dolensis, *Baldrici episcopi Dolensis Historia Ierosolimitana*, RHC Occ IV, Paris 1879, s. 1-111; *The Historia Ierosolimitana of Baldric of Bourgueil*, ed. Steven Biddlecombe, Woodbridge, Suffolk 2014.

Nangis⁸, Cafarus Genuensis⁹, *Chanson d'Antioche*¹⁰, Ekkehardus Uraugiensis¹¹, Frutolfus Michelsbergensis¹², Fulcherius Carnotensis¹³, Galterius cancellarius¹⁴, *Gesta Francorum*¹⁵, Gilo Parisiensis¹⁶, Guibertus abbas Novigenti¹⁷, Henricus Huntendunensis¹⁸, *Historia Nicaena vel Antiochena*¹⁹, *Historia Belli Sacri*²⁰, Metellus Tegernseensis²¹, Ordericus Vitalis²², Petrus Tudebodus²³, Radulphus Cadomensis²⁴,

⁸ Bartolf de Nangis, *Gesta Francorum expugnantium Iherusalem*, RHC Occ III, Paris 1866, s. 487-543.

⁹ Cafarus Genuensis, *Cafari Genuensis de liberatione civitatum Orientis*, RHC Occ V, Paris 1895, s. 41-73. Bununla birlikte Cafarus'un üç önemli eserinden de bahseden İngilizce tercüme için bkz. Martin Hall-Jonathan Phillips, *Caffaro, Genoa and the Twelfth-Century Crusades*, Farnham, Ashgate 2013.

¹⁰ *La Chanson d'Antioche*, ed. Paulin Paris, *Romans des douze pairs de France*, 11-12, Paris 1848; İng. terc. Susan B. Edgington-Carol Sweetenham, *The Chanson d'Antioche: An old French Account of the First Crusade*, Farnham, Ashgate 2011.

¹¹ Ekkehardus Uraugiensis, *Ekkehardi abbatis Uraugiensis Hierosolymita*, RHC Occ V, Paris 1895, s. 1-40.

¹² Frutolfus Michelsbergensis, (*Monumenta Germaniae Historica*'da Ekkehardus başlığı altında verilmiştir). *MGH Scriptorum*, VI, Hannoverae 1844, s. 33-211; İng. terc. ve not. T. J. H. McCarthy, *Chronicle of the Investiture Contest: Frutolf of Michelsberg and His Continuator*, Manchester 2014.

¹³ Fulcherius Carnotensis, *Historia Iherosolymitana Gesta Francorum Iherusalem peregrinantium ab anno Domini MCXV usque ad annum MCXXVII, Auctore domno Fulcherio Carnotensi*, RHC Occ III, Paris 1866, s. 311-485; İng. terc. R. Ryan, *Fulcher of Chartres. A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, Knoxville 1969.

¹⁴ Galterius cancellarius, *Galterii cancellarii Antiocheni Bella Antiochena 1114-1119*, RHC Occ V, Paris 1895, s. 75-132; İng. terc. Thomas S. Asbridge-Susan B. Edgington, *Walter the Chancellor's The Antiochene Wars*, Aldershot, Ashgate 1999.

¹⁵ *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum*, RHC Occ, III, Paris 1866, s. 119-163; İng. terc. Rosalind Hill, *The Deeds of the Franks and other Pilgrims to Jerusalem*, Oxford 1962.

¹⁶ Gilo Parisiensis, *Historia Gilonis cardinalis episcopi de via Hierosolymitana*, RHC Occ V, Paris 1895, s. 721-800; İng. terc. C. W. Grocock-J. E. Siberry, *The Historia Vie Hierosolimitane of Gilo of Paris*, Oxford 1997.

¹⁷ Guibertus abbas Novigenti, *Historia quae dicitur Gesta Dei per Francos edita a venerabili domno Guiberto abbate monasterii Sanctae Mariae Novigenti*, RHC Occ IV, Paris 1879, s. 113-263; İng. terc. Robert Levine, *The Deeds of God through the Francos*, Woodbridge, Suffolk 1997.

¹⁸ Henricus Huntendunensis, *Historia Anglorum*, İng. terc. Diana Greenway, *Henry, Archdeacon of Huntingdon, Historia Anglorum. The History of the English People*, Oxford 1996.

¹⁹ Balduini III *Historia Nicaena vel Antiochena*, RHC Occ V, Paris 1895, s. 133-185.

²⁰ *Historia Belli Sacri (Tudebodus imitatus et continuatus. Historia peregrinorum euntium Jerusalem ad Liberandum Sanctum Sepulcrum de potestate ethnicorum)*, RHC Occ III, Paris 1866, s. 165-229.

²¹ Metellus von Tegernsee (Metellus Tegernseensis), *Expeditio Ierosolimitana*, ed. Peter Christian Jacobsen, Stuttgart 1982.

²² Ordericus Vitalis, *Historia Ecclesiastica*, İng. terc. M. Chibnall, *The Ecclesiastical History of Orderic Vitalis*, I-VI, (Tekrar Basım), Oxford 2002-2004.

²³ Petrus Tudebodus, *Petri Tudebodi seu Tudebovis Sacardotis Sivracensis Historia de Hierosolymitano Itinere*, RHC Occ III, Paris 1866, s. 1-117; İng.terc. J. H- L. L. Hill, *Peter Tudebode*, Philadelphia 1974.

²⁴ Radulphus Cadomensis, *Gesta Tancredi in expeditione Hierosolymitana Auctore Radulfo Cadomensi ejus familiari*, RHC Occ III, Paris 1866, s. 587-716; İng. terc. Bernard S. Bachrach-David S. Bachrach,

Raimundus Aguilers²⁵, Robertus Monachus²⁶, Willelmus Malmesbiriensis²⁷, Willermus Tyrensis²⁸, *Zimmerische Chronik*²⁹.

Yukarıda zikredilen kaynak sıralamasında öncelikle ilk grup, Birinci Haçlı Seferi'nin görgü şahidi ya da katılımcılarına ayrılmış; sonraki grubun ise, kronolojik olarak kendi içinde sıralanması uygun görülmüştür. Bu sıralamayı yaparken doğruluk payını bir nebze olsun arttırabilmek adına olabildiğince çok eser, makale ve maddeye başvurulmuştur. Bununla bağlantılı olarak tarihele konusunda Batılı tarihçiler arasında tam bir fikir birliğı bulunmadığından, metin içerisinde yararlanılan eserlerdeki verilerden yola çıkarak, buna uygun bir sıralama yapılmıştır. Yazarlara ve eserlere baktığımızda ise, bir yazarın birden çok eseri olduğu durumlarda, Birinci Haçlı Seferi'ni ilgilendiren belli başlı kaynakların ortaya konulması amaçlandığından, bunların hepsine yer verilmemiştir. Bununla beraber, Birinci Haçlı Seferi ordusu Avrupa'nın çeşitli bölgelerinden gelen, farklı diller konuşan ama Fulcherius Carnotensis'in deyiimiyle³⁰ "tek yürek ve tek vücut" olarak hareket eden bir topluluktan oluşmakta, ancak bu farklılık iletişimde bazen sorunlara sebep olmaktadır. Halkın Haçlı Seferi'ne katılanlar daha ziyade Fransa'nın merkezi ve kuzeyi, Almanya'nın batısı, Lombardia ve İngiltere'den idi. Birinci Haçlı Seferi ordularının kontları, dükleri ise yine Fransa, Batı Almanya ve Güney İtalya'dan sefere katılmaktaydılar. Bununla beraber, Anadolu'ya ulaşan Haçlıların çoğunluğu Fransa Krallığı'ndan olmalarına rağmen yine de aralarında bir dil birliğı bulunmamaktaydı. Bununla birlikte farklı milletlerden çeşitli sınıflara mensup olanların, muhtemelen Kuzey Fransızcasının bir türünü konuşabiliyor veya en azından anlayabiliyor oldukları tahmin edilmektedir. Ayrıca onların pek çoğu, Robert de Flandre ve Godefroi'nın grubu örneğinde olduğu üzere, Germanik ya da Latin dil ailesinden olan dillerin konuşulduğu bölgelerden gelmekteydi. Bunun yanı

The Gesta Tancredi of Ralph of Caen A History of the Normans on the First Crusade, Aldershot, Ashgate 2005.

- 25 Raimundus Aguilers, *Raimundi de Aguilers canonici Podiensis Historia Francorum qui ceperunt Jerusalem*, *RHC Occ* III, Paris 1866, s. 231-309; İng. terc. J. H. Hill- L. L. Hill, *Raymond d'Aguilers*, Philadelphia 1968.
- 26 Robertus Monachus, *Roberti monachi Historia Iherosolimitana*, *RHC Occ* III, Paris 1866, s. 717-882; İng. terc. Carol Sweetenham, *Robert The Monk's History of the First Crusade*, Aldershot, Ashgate 2005.
- 27 Willelmus Malmesbiriensis, *Gesta Regum Anglorum*, İng. terc. R. A. B. Mynors-R. M. Thomson-M. Winterbottom, *The History of the English Kings*, I-II, Oxford 1998-1999.
- 28 Willermus Tyrensis, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum a tempore successorum Mahumeth usque ad annum Domini MCLXXXIV*, *RHC Occ* I, Paris 1844, s. 1 vdd; İng. terc. E. A. Babcock ve A. C. Krey, *A History of Deeds done Beyond the Sea*, I-II, New York 1943.
- 29 *Zimmerische Chronik*, ed. Karl August Barack, I-IV, Freiburg/Tübingen 1881-1882. Haçlı Seferleri ile alakalı kısmın tercümesi için bkz. Heinrich Hagenmeyer, "Étude sur la Chronique de Zimmern; renseignements qu'ell fournit sur la première Croisade", *Archives de l'Orient Latin*, II, Paris 1884, s. 17-88.
- 30 Bkz. Fulcherius Carnotensis, *RHC Occ* III, s. 336-337; İng. terc. R. Ryan, s. 88.

sıra pek çok din adamı da kilisenin uluslararası dili olan Latince vasıtasıyla anlaşabilmekteydiler. Ancak bu husus alt tabaka yahut sıradan askerler için geçerli değildi. Kimi zaman bunlar arasında iletişimden kaynaklanan anlaşmazlıklar çıkabiliyordu³¹. Eserlere gelince, bunların çoğu Latin dilinde kaleme alınmıştır. Ancak yazarların etnik kökenleri farklılık arz etmektedir. Dolayısıyla karışıklığa mahal vermemek için, isimlerin sadece Latince versiyonlarının yazılması veya kaynak yazarlarının isimlerinin, eserlerini yazdıkları dile göre belirtilmesi uygun görülmüştür. Böylece *Chanson d'Antioche* ve *Zimmerliche Kronik*'in yazarları hariç, tümü Latince olarak verilmiştir. Yine eser isimlerinde belirlenen tek tip bir kullanım mevcut olmadığından, metin içinde genel kabul gören haliyle; dipnotlarda ise, *RHC*'da kaydedilen ya da basılı kitaplarda yer alan aslına göre verilmiştir.

Kaynaklara ve Yazarlara Dair

Birinci Haçlı Seferi'nin görgü tanığı ya da katılımcısı olarak kabul edilen kaynakları³² dendiğinde karşımıza çıkan ilk eser, *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum*'dur. Yazım tarihi konusunda çeşitli tartışmalar yapılırsa da³³ eserin muhtemelen 1099 yılında Kudüs'ün hemen ele geçirilmesinden sonra ve 1101 yılı başlangıcından önce, Güney İtalyalı Normanların lideri Bohemund'un emrinde bulunan ve adı bilinmeyen bir kişi tarafından yazılmış olduğu tahmin edilmektedir³⁴. Bununla birlikte Batılı tarihçiler tarafından, *Gesta Francorum* dendiğinde en çok tartışılan husus, eserin yazarının basit bir şövalye mi yoksa ruhban sınıfına mensup bir din adamı mı olduğu sorusudur. Heinrich Hagenmeyer, Almanca bir mukaddime ile birlikte, Latince metni dipnotlandırma suretiyle 1890 yılında *Gesta Francorum*'u neşrettiği zaman, *Gesta*'nın anonim yazarının dinî eğitilmiş bir şövalye olabileceğini öne sürmüştü, hatta bu görüş Rosalind Hill'in de aralarında bulunduğu pek çok tarihçi tarafından desteklenmiştir. Bununla birlikte, *Gesta*'nın 1924 tarihli baskısında Louis Bréhier, anonim yazarın, hikâyeyi şövalyeden alan bir

³¹ Alan V. Murray, "National Identity, Language and Conflict in the Crusades to the Holy Land, 1096-1192", *The Crusades and the Near East*, ed. Conor Kostick, London 2011, s. 114-115.

³² Konuyla ilgili olarak bkz. Marcus Bull, "The Western Narratives of the First Crusade", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (1050-1200)*, 3, ed. David Thomas-Alex Mallet, Leiden 2011, s. 18-19.

³³ Yazım tarihini 11-12. yüzyıl olarak kabul etmek daha doğru olur kanaatindeyiz. Karş. Conor Kostick, *The Social Structure of the First Crusade*, Leiden 2008, s. 10-12 ve Marcus Bull, "Gesta Francorum", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (1050-1200)*, 3, ed. David Thomas-Alex Mallet, Leiden 2011, s. 251.

³⁴ John France, "Gesta Francorum", *The Crusades An Encyclopedia*, II, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 529; Beata Spieralska, "Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum (Deeds of the Franks and other Jerusalem Pilgrims)", *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, I, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 697. Ayrıca şunlara da bkz. Samu Niskanen, "The Origins of the *Gesta Francorum* and Two Related Texts: Their Textual and Literary Character", *Sacris Erudiri*, (51/2012), s. 287-316; Kenneth Baxter Wolf, "Crusade and Narrative: Bohemond and the *Gesta Francorum*", *Journal of Medieval History*, (17/1991), s. 207-216.

din adamı olarak kabul edilmesini önermiş, ayrıca John France ise bu eserde, “*basit bir şövalyenin basit bir çalışması*” kavramıyla çelişen bazı uzun edebî pasajların olduğunu belirtmiştir. Konuyla ilgili bir diğer önemli katkı ise, Colin Morris'ten gelmiştir. Morris, *Gesta*'nın yazarının basit bir şövalye olarak nitelendirilmesi konusunda dikkatli olunması gerektiğini belirtmiş, Bréhier'den daha ileri bir analiz yaparak eserdeki dinsel öğelere vurgu yapmış, bununla da kalmayarak eserin yazarının bir rahip olduğunu öne sürmüştür. Jay Rubenstein, yazarın seküler karakterinin eserde zar zor göze çarptığını vurgulamış ve kesinlikle onun ruhban sınıfından olduğunu öne sürmüştür; son olarak Conor Kostick ise, eserin bir şövalye tarafından yazıldığını vurgulamıştır³⁵. Dolayısıyla geçmişten günümüze *Gesta*'nın yazarı ile ilgili tartışmalar sonuçlanmamış, nihayete ermemiştir. Yazarla ilgili bilgilerimizin kısıtlı olduğu doğrudur, ancak burada yazarın kimliğinden ziyade, esas önemli olan soru; eserin “*görgü tanığı statüsünde*” kabul edilmiş olmasına rağmen belli bir bilinçle kaleme alınıp alınmadığıdır. Yuval Noah Harari'nin ifadesine göre, bu tarz eserlerde yazarın okuyucuya sıklıkla tanıklığının doğru olduğunu, gözüyle gördüğü, kulağıyla duyduğu şeylerin şahitliğini yaptığını vurgulaması, bunun farkında olduğunu ifade etmesi gerekmektedir. Yazarlar, inandırıcılıklarını korumak için görgü tanığı olarak görmediği bir şeyi aktardıklarında bunu açıkça belirtme ve hatta hangi alternatif kaynağa dayandıklarını açıklama eğiliminde olmalıdırlar. Bu yargılardan hareketle *Gesta*'da bunu görmemiz pek mümkün değildir. Fulcherius ile kıyasladığımızda *Gesta*'nın tam doğru bir şekilde Haçlı Seferi görgü tanıklığına dayalı bir tarih yazmamış olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla *Gesta*, tür olarak görgü tanığı anlatımından daha ziyade, 11. yüzyılın epik ve destansı anlatımına daha çok benzemektedir. Böylece onun eserinin Fulcherius'un eserinden daha çok, *Chanson de Roland*³⁶ ve benzerlerine yakın olduğunu söylemek mümkündür. Son olarak onun önemi de Batılı tarihçiler tarafından tartışmaya açılan bir konudur. Orijinalliğiyle bilinen bir kaynak olmakla ve kendinden sonraki kaynakları etkilediği kabul edilmekle birlikte *Gesta*, aslında Birinci Haçlı Seferi tarihini anlatan en iyi kaynak

³⁵ Bahsedilen eserler için bkz. Anonymi *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum*, ed. H. Hagenmeyer, Heidelberg 1890; *Histoire Anonyme de la première Croisade*, ed. L. Bréhier, Paris 1924; *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum*, ed. R. Hill, Oxford 1962. Ayrıca bu tartışmalar için bkz. John France, “The Use of the Anonymous *Gesta Francorum* in the Early Twelfth-Century Sources for the First Crusade”, *From Clermont to Jerusalem: The Crusades and Crusader Societies, 1095-1500*, ed. Alan V. Murray, International Medieval Research 3, Turnhout 1998, s. 29-42; Colin Morris, “The *Gesta Francorum* as Narrative History”, *Reading Medieval Studies*, (19/1993), s. 55-71; Jay Rubenstein, “What is the *Gesta Francorum*, and Who Was Peter Tudebode?”, *Revue Mabillon*, (16/2005), s. 179-204; Conor Kostick, “A Further Discussion on the Authorship of the *Gesta Francorum*”, *Reading Medieval Studies*, (35/2009), s. 1-14; Susan Edgington, “The First Crusade: Reviewing the Evidence”, s. 55.

³⁶ *Chanson de Roland*, chanson de geste türünün bilinen en eski örneği, Roland Şarkısı ya da destanıdır. Mevcut olan en eski versiyonu 1100 yılından kalmaz. Charlemagne'in Müslümanlar ile mücadelesine değinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Marianne J. Ailes, “Chanson de Roland”, *The Crusades An Encyclopedia*, I, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 237-238.

değildir. Ayrıca eserde Müslümanların dinî, sosyal, askerî kurumları için hatalı olarak, Avrupa'daki kurumlar ile benzerlik kurulmakta; örneğin Abbasî Halifesi için "Müslümanların Papası" ifadesi kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra Müslümanlara yönelik olarak dönemin tipik söylemleri eserde sıklıkla karşımıza çıkmakta ve genel olarak kâfir, putperest ve etnik çeşitliliğe sahip düşmanlar olarak nitelendirilmektedir. Türklerle ilgili olarak ise en çok dikkati çeken ifade, 7. yüzyıldaki *Fredegar Kroniği*'nden hareketle Troya efsanesinden yola çıkılarak Türkler ile Frankların akraba oldukları hususunun vurgulanması ve savaşıklık yetenekleri bakımından övgüye değer ifadelerin³⁷ ziyadesiyle eserde yer bulmasıdır³⁸. Bununla birlikte, Bizans imparatoruna ve imparatorluk mensuplarına karşı metnin hemen hemen her yerinde düşmanca ifadelerle sıklıkla rastlanmaktadır. Yazarın İncil'den yaptığı alıntılarda ise gözle görülür bir şekilde hataların olduğu anlaşılmaktadır. Diğer Haçlı Kaynakları ile dil ve anlatım bakımından kıyaslandığında ise, son derece basit ve anlaşılır bir üslubu olduğu görülmektedir.

Anonim yazardan sonra, yine Birinci Haçlı Seferi katılımcılarından biri olarak kabul edilen Poitou'daki Civray'de keşişlik yapan Petrus Tudebodus ya da Tudebovis karşımıza çıkmaktadır. Tarihsel kişiliği ile ilgili kısıtlı bilgilere sahip olduğumuz yazarın elyazmalarında adı, Petrus sacerdos Tudebovis Sivracensis olarak geçmektedir. Eser iki aşamada yazılmıştır. İlki 1099-1101 ve ikincisi 1101-1110 yılları arasında kaleme alınmıştır. Papa II. Urbanus'un meşhur çağrısı ile başlayan eser, 1099 yılındaki Askalân Savaşı ile sona ermektedir. *Gesta*'dan türetilen, ancak kendisinin de Antakya ve Kudüs kuşatmalarıyla ilgili detaylı ve orada bulunduğu dair ikna edici ayrıntılar ilave etmiş olduğu eserinde, *Gesta*'ya nazaran Bohemund ile ilgili hayranlık ifadelerine daha az yer vermektedir. Petrus Tudebodus'un eseri *Historia de Hierosolimitano itinere* genel olarak, *Gesta Francorum*'un kısaltılmış hali yahut Petrus'un istifade ettiği ana kaynağın kendisi olarak da kabul edilmektedir. Petrus'un eseri de tıpkı *Gesta*'da olduğu gibi, Müslümanlara ve Türklere bakış açısı bakımından farklı değildir. Her iki metinde de Müslümanlar pagan ve putperest olarak tasvir edilmekte, siyasal kurumları ve siyasal hiyerarşileri çarpık olarak düşünülmektedir³⁹.

³⁷ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi, III. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Sempozyumu, 8-10 Nisan 2016'da Konya'da yapılan sempozyumda "Haçlı Kaynakları'nda Türk İmajı (Gesta, Raimundus, Fulcherius Örneği ve Değerlendirme)" başlığı altında sunulmuştur.

³⁸ Yuval Noah Harari, "Eyewitnessing in Accounts of the First Crusade: The *Gesta Francorum* and Other Contemporary Narratives", s. 77 vd; Alan V. Murray, "The Siege and Capture of Jerusalem in Western Narrative Sources of the First Crusade", s. 200-202; John France, "The Anonymous *Gesta Francorum* and the *Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem* of Raymond of Aguilers and the *Historia de Hierosolymitano itinere* of Peter Tudebode: An Analysis of the Textual Relationship between Primary Sources for the First Crusade", *The Crusades and Their Sources Essays Presented to Bernard Hamilton*, ed. John France-William G. Zajac, Aldershot 1998, s. 59; Marcus Bull, "Gesta Francorum", s. 252 vd.

³⁹ John France, "Gesta Francorum", s. 529; Susan B. Edgington, "Peter Tudebode", *The Crusades An Encyclopedia*, III, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 948; Conor Kostick, *The Social Structure of*

Gesta'dan ve Tudebodus'un eserinden sonra Birinci Haçlı Seferi ile ilgili bir diğer önemli Batılı kaynak, *Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem* adlı eserdir. Muhtemelen yazar, 11. yüzyılın ikinci yarısında Toulouse yakınlarında doğmuştur. Sefere, Provençal birliğiyle beraber katılmış ve 1101 sonrası da ölmüş olmalıdır. Eserin yazarı, Raymond de St. Gilles'e papaz olarak hizmet etmek suretiyle seçkin bir konumda bulunmaktaydı, ayrıca kaynağın yazarı olan Raimundus Aguilers, 1100'lerin başında, 1101 yılında eserini tamamlamıştır. Eserin günümüzde en güvenilir olanı, J. H. Hill ve L. L. Hill tarafından tek ve en zayıf el yazmasına dayanılarak hazırlanan tercümesi değil, on tane el yazmasının tümünü kullanarak kaynağın edisyon kritiğini yapan John France'a ait⁴⁰ yayımlanmamış doktora tezidir. Raymond görgü tanıkları ve seferin katılımcıları arasında çok önemli bir yer işgal etmektedir. Onun anlatımını *Gesta* ile kıyasladığımızda, Haçlı ideolojisini farklı algıladığı en başta göze çarpmaktadır. Örneğin *Gesta*, Müslümanları zaman zaman eserinde şeytanlaştırmaktadır. Hatta eserde sıklıkla onları "şeytani" olarak adlandırdığı, camilerin de "şeytanın evi" olarak ifade edildiğini görmekteyiz. Ayrıca onların karşısına, gerçek Tanrı'nın şövalyelerini koyar ve onların şehitlik için mücadele ettiklerini ve bunun karşılığında cennetle müjdelendiği belirtir. Dolayısıyla *Gesta*'nın anonim yazarı bu durumu Müslümanlarla savaşmak için yeterli bir gerekçe olarak kabul etmektedir. Konuyla alakalı olarak, Raymond'un ifadelerinin ise *Gesta*'ya nazaran daha teolojik bir bakış açısına sahip olduğunu görmekteyiz. Raymond, Haçlı Seferleri'nin Müslümanların başına gelmesi ile ilgili olarak, Hristiyanlıkla ilgili kutsal yerlerin Müslümanların elinde olmasından dolayı, onların ilahî olarak cezalandırıldıkları algısı üzerine eserini temellendirmiştir. Ayrıca Raymond'un eseri, Kutsal Savaş'ın gerekçesini belirtmesi ve Haçlı Seferleri ideolojisinin teolojik gelişimi açısından da ilk örneklerdendir⁴¹. Eserin dili ve anlatımı *Gesta*'ya nazaran daha ağırdır, siyasi olayların anlatımının yanı sıra eserde,

---

the First Crusade, s. 25; Carol Sweetenham, "Tudebode, Peter", *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, II, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 1452. Susan Edgington, "The First Crusade: Reviewing the Evidence", s. 56. *Gesta* ile Petrus'un eseri arasındaki farklılıklar ve benzerlikler ile ilgili bilgi için bkz. Jay Rubenstein, "What is the *Gesta Francorum*, and Who Was Peter Tudebode?", s. 179-204; Marcus Bull, "Peter Tudebode", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (1050-1200)*, 3, ed. David Thomas-Alex Mallet, Leiden 2011, s. 351-355.

⁴⁰ İsteğini kırmayarak, değerli çalışmasını dijital ortama aktarma nezaketinde bulunan John France'a sonsuz teşekkür ederim. Bkz. John France, *A critical edition of the Historia Francorum Qui Ceperunt Iherusalem of Raymond of Aguilers*, (University of Nottingham, Ph.D. thesis), Nottingham 1967.

⁴¹ Susan B. Edgington, "Raymond of Aguilers", *The Crusades An Encyclopedia*, IV, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 1009; Conor Kostick, *The Social Structure of the First Crusade*, s. 27; Carol Sweetenham, "Raymond of Aguilers", *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, II, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 1260; Barbara Packard, "Raymond of Aguilers", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (1050-1200)*, 3, ed. David Thomas-Alex Mallet, Leiden 2011, s. 297-300. Ayrıca bkz. Birsal Küçükşipahioğlu, "Birinci Haçlı Seferi'nin Bir Görgü Tanığı: Raimundus Aguilers", *Tarih Dergisi*, (41/2005), s. 17-24.

diğer görgü tanığı yahut katılımcı statüsündeki kaynaklara nazaran Haçlıları cesaretlendiren “visionlar” a sıklıkla yer verildiği de görülmektedir.

Fulcherius Carnotensis’in eserinin ise yukarıdakilerle kıyaslandığında son derece değerli bir kaynak olduğu anlaşılmaktadır. Yazarın hayatına kısaca baktığımızda, onun 1058 ya da 1059 tarihinde Kuzey Fransa’da doğduğu bilinmekte ve 1127 yahut 1128 tarihlerinde Kudüs’te öldüğü kabul edilmektedir. İyi eğitilmiş olduğu, aynı zamanda Chartres’deki katedralde din adamları zümresinde yer almış olabileceği tahmin edilmektedir. Başlangıçta sefere Étienne de Blois ve Robert de Normandie liderliğindeki grup ile katılmış; sonrasında ise, 1097’den 1118’de ölümüne kadar Baudouin de Boulogne’un papazı olmuştur. Maraş’a ilerledikten sonra Baudouin de Boulogne ile birlikte ana Haçlı ordusundan ayrılarak ona eşlik etmiş ve Urfa Kontu olduğu sırada onun yanında bulunmuştur. Baudouin, 1100 yılında Kudüs kralı olduğunda Fulcherius, Kudüs’te yaşamaya başlamış ve kral ile birlikte, 1110 yılı ortalarına kadar bazı seferlere iştirak etmiştir. Eseri *Historia Hierosolymitana* veya *Historia Ierosolymitana Gesta Francorum Iherusalem peregrinantium*, 1101-1127 yılları arasında yazılmıştır. Böylece 1127 yılına kadar olan olayların ilk elden bilgisini vermektedir. Askerî ve siyasî konulara değinmesinin yanı sıra, Yakınoğ’da kurulan Haçlı yerleşimleri hakkında bilgi vermekte, Haçlıların bölgedeki yerli Hristiyan ahali ve Müslümanlar ile ilişkilerine değinmektedir. Fulcherius olayları diğer kaynaklar gibi, 1099 yılında bitirmez. Latin Doğu’daki Haçlı varlığından 1127 yılına dek bahsetmesi, onun eserini önemli ve vazgeçilmez kılmaktadır. Ayrıca eserde diğer kaynaklara nazaran Doğularla ilgili ilginç ifadeler yer bulmakta, hatta artık Haçlıların bir Batılı’dan ziyade Doğulu olduğunu ifade etmektedir. Bunun yanı sıra yerli Hristiyan ahali ile evliliklerin dışında, vaftiz olmuş Sarazenlerle de evliliklerin vuku bulduğunu belirtmek suretiyle bu durumu son derece hoş karşılamaktadır⁴². Bununla birlikte Fulcherius, bir görgü tanığı ya da katılımcı olduğunun bilincine vakıf bir şekilde eserini kaleme almış, bu da onun eserinin kıymetini daha da arttıran bir husus olmuştur.

Özellikle Birinci Haçlı Seferi’nin “görgü şahidi yahut katılımcısı” olarak kabul edilen yukarıdaki yazarlardan ve eserlerden başka, kaynak yazarları içerisinde, Clermont Konsili’ne şahitlik edenler, sefere katılmış olanlar ya da katılmamış olup başkalarından edindikleri bilgiler doğrultusunda eserlerini yazanlar da bulunmaktadır. Kaynakların kendi içlerinde çeşitlilik arz etmeleri dolayısıyla bunları kronolojik bir sıralamaya tabi tutmanın yerinde olacağı kanaatindeyiz. Dolayısıyla söze ilk olarak Frutolfus ile başlamak gerekmektedir. *Chronica*’nın yazarı Frutolfus

⁴² Susan B. Edgington, “Fulcher of Chartres (d. c. 1127)”, *The Crusades An Encyclopedia*, II, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 489; Conor Kostick, *The Social Structure of the First Crusade*, s. 40; Beate Schuster, “Fulcher of Chartres”, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, I, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 652; Marcus Bull, “Fulcher of Chartres”, *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (1050-1200)*, 3, ed. David Thomas-Alex Mallet, Leiden 2011, s. 401-408. Ayrıca bkz. Ebru Altan, “Birinci Haçlı Seferinin Bir Görgü Tanığı: Fulcherius Carnotensis”, *Tarih Dergisi*, (37/2002), s. 45-49.

Michelsbergensis ya da Frutolfus Bambergensis'in yaşamı ve kariyeri hakkında çok az şey bilinmektedir. O, Almanya'daki Bamberg yakınlarında bulunan Michaelsberg/Michelsberg Manastırı'nda başrahip idi. Yazarın doğum tarihi bilinmemekle birlikte, Michelsberg'deki Nekroloji kayıtlarında ölüm tarihi 17 Ocak 1103 olarak geçmektedir. En önemli dünya tarihlerinden biri olan eserini, yaklaşık olarak 1099 yılı civarında kaleme almıştır. Yazar, erken dönem Hristiyan yazarlarından etkilenmekle kalmamış, Geç Antik Çağ ve Orta Çağ tarihçilerinden de büyük ölçüde faydalanmak suretiyle eserini oluşturmuştur. Eserinde, farklı uygarlıkların tarihini eş zamanlı vermeye de gayret göstermiştir. Frutolfus'un kroniği Dünya'nın yaratılışından 11. yüzyıl sonuna kadar olan dönemi içine almaktadır. Bunun yanı sıra, H. Bresslau, eseri tespit edene kadar kayıp olarak kabul edilmiştir. Ayrıca, Ekkehardus'un etkileyici kroniği, çoğunlukla Frutolf'un eserinin taraflı bir şekilde değiştirilmiş hali olarak kabul edilmektedir. Eusebius-Jerome ile başlangıcı yapılan eserin içeriğine, bazı konu başlıklarına baktığımızda; Dünya'nın yaratılışı, antik uygarlıkların tarihi, Roma şehrinin kuruluşu, İmparator Augustus, ilk Papa Petrus, Frankların kökeni, Gotların tarihi, Amazonlar, Hunların kökeni, Lombardların tarihi, Carolus Magnus, Karolenj hanedanı Jeneolojisi, Saksonların kökeni, II. Heinrich'in hükümdarlığı, Otto hanedanı Jeneolojisi, gibi konular karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca eserin İngilizce tercümesinde⁴³, 1096-1106 zeyli, 1096-1114 anonim imparatorluk kroniği, 1106-1116 yılları arasındaki dönemi ihtiva eden Ekkehardus'un kroniği, yine Ekkehardus'un *Hierosolymita/Hierosolimitası*'nın İncil'den alıntılarla bezenmiş çok kısa özeti ve son olarak Frutolfus'un kroniğine ilave olarak 1117-1125 yıllarını kapsayan zeyilcilerin metinlerinin tercümelere de yer almaktadır. Eser, *MGH Scriptorum*'da Ekkehardus'un revizyonu ile karışık bir halde verilmiştir. Ayrıca Clermont Konsili'nde Papa'nın konuşmasının da yer aldığı eser, 1096 Haçlı Seferi için en değerli kayıtları ihtiva etmektedir⁴⁴.

Yukarıdaki ile bağlantılı olarak bir başka yazar, Benediktin keşişi Ekkehardus Uraugiensis, karşımıza çıkmaktadır. O, Bamberg'deki St. Michael Manastırı'nda bir rahip iken, 1101 yılı Haçlı Seferleri'ne katılmış ve muhtemelen 1102 yılında Roma'ya dönmüş ve ardından Almanya'daki Aura an der Saale'de başrahip olmuştur. Yazarın *Vita Burchardi* ve *Chronicon Universale* adlı eserleri vardır. *Chronicon*'u, 1103 ile 1125 yılları arasında üç aşamada yazmış ve özellikle eserin bu ilk versiyonunu Frutolfus'un *Chronica* adlı eserine dayandırmıştır. Ayrıca Birinci Haçlı Seferi ve 1101 yılı Haçlı Seferi'ni anlattığı *Hierosolymita*'yı ayrı bir kitap olarak da yayımlamıştır. *Hierosolymita*'nın kapsadığı konu başlıkları oldukça dikkat çekicidir.

⁴³ Bkz. T. J. H. McCarthy, *Chronicle of the Investiture Contest: Frutolf of Michelsberg and His Continuator*, s. 23.

⁴⁴ Alan V. Murray, "Frutolf of Michelsberg (d. 1103)", *The Crusades An Encyclopedia*, II, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 489; Kerstin Preiffer, "Frutolf von Michelsberg", *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, I, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 651. Ayrıca bkz. T. J. H. McCarthy, *Chronicle of the Investiture Contest: Frutolf of Michelsberg and His Continuator*, s. 15 vd.

Eser, Türklerin Doğu'daki eyaletleri nasıl ele geçirdiğinden başlar, yine Türklerin İznik'e ilk saldırıları, Aleksios Komnenos'un Papa II. Urbanus'tan yardımı, Clermont Konsili'nin toplanması, Halkın Haçlı Seferi'nin Almanya ayağı, Volkmar ve Gottschalk'ın seferi gibi konulardan bahseder. İznik'in Antakya ve sonrasında Kudüs'ün Haçlılar tarafından alınışını anlatır, 1101 yılı Haçlı ordularının gelişini zikreder. İmparator'un Türkleri Hristiyanlardan daha çok desteklediğini belirtir ve İsa adına Haçlı alanlara övgü yağdırdıktan sonra, Kudüs Kilisesi'nin durumuna dair açıklama yapar ve böylece 1101 yılı Haçlı Seferi'nin en önemli kaynağını bitirir⁴⁵.

Baldricus Dolensis yahut Baldricus Burguliensis'in *Historia Ierosolimitana* adlı eserine gelince, 1046 yılında Meung-sur-Loire'da doğan, 1089'da Bourgueil'de Saint-Pierre Manastırı'nda başrahiplik ve 1107'de Kuzeypoğu Brittany'de yer alan Dol'de 1130 yılındaki ölümüne dek başpiskoposluk yapan Baldricus, eseri *Historia*'nın ilk versiyonunu Bourgueil Başrahipliği yaparken yazmış, sonradan da Dol Başpiskoposu olarak eserinde birtakım değişiklikler yapmıştır. Bundan dolayı Baldricus Dolensis ya da Baldricus Burguliensis olarak iki şekilde isimlendirilmiştir. Kaynağın ön sözünde 60 yaşında eserini yazdığını belirtmesinden ötürü, eseri yaklaşık olarak 1105/1106 yılında kaleme aldığı anlaşılmaktadır. Ancak bazı tarihçiler tarafından 1108 yılında eserini oluşturmuş olabileceği de söylendiğinden kaleme aldığı tarih, ihtilafli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Yazar "Bourgeil Recensionu"nu 1105 yılında yapmış, 1107 yılında Dol Başpiskoposu olunca da "Dol Recensionu" adı verilen metinde birkaç düzenleme ve değişiklik gerçekleştirmiştir. RHC'daki versiyon Dol Recensionu, Steven Biddlecombe'un kullandığı ise kaynağın ilk ve en güvenilir versiyonu olan ve tasvir ettiği dönemin olaylarına daha yakın Bourgeil Recensionu'dur. Ayrıca eser, 1095-1099 yılları arasındaki olayları kapsamasına rağmen, *Gesta* ile kıyasladığımızda yaklaşık 20 binin biraz üstünde kelimeden oluşan *Gesta*'dan 16 bin kelime daha fazla, dolayısıyla 36 bin kelime ile daha hacimli ve ayrıntılı bir çalışmadır. İçerdiği konular, Papa Urbanus'un Clermont Konsili konuşmasından başlayarak, Pierre'in Seferi, Ana Haçlı ordusunun İstanbul'a hareketi, İznik-Antakya kuşatmaları, Kutsal Mızrak hikâyesi, Kudüs kuşatması ile alakalıdır⁴⁶.

⁴⁵ Ekkehardus Uraugiensis, *RHC Occ V*, s. 10; Alec Mulinder, "Ekkehard of Aura", *The Crusades An Encyclopedia*, II, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 392; Kerstin Pfeiffer, "Ekkehard of Aura (Ekkehardus Uraugiensis)", *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, I, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 568-569.

⁴⁶ Baldricus Dolensis, *RHC Occ IV*, s. 10; *The Historia Ierosolimitana of Baldric of Bourgueil*, ed. Steven Biddlecombe, s. IX vd; Steven Biddlecombe, "Baldric of Bourgueil and the Familia Christi", *Writing the Early Crusades: Text, Transmission and Memory*, ed. Marcus Bull-Damien Kempf, Woodbridge, Suffolk 2014, s. 9-23; K. S. B. Keats-Rohan, "Baldric of Dol (1046-1130)", *The Crusades An Encyclopedia*, I, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 130; Conor Kostick, *The Social Structure of the First Crusade*, s. 52 vd; Beate Schuster, "Baudri of Bourgueil (Baudry; Baldric of Dol)", *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, I, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 149; Alan V. Murray, "The Siege and Capture of Jerusalem in Western Narrative Sources of the First

Kuzey Fransalı önemli bir Birinci Haçlı Seferi tarihçisi olan ve *Gesta Dei per Francos*'un yazarı Guibertus abbas Novigenti'ye gelince; 1060? yılı civarında asil bir Fransız ailesinin üyesi olarak Beauvais yakınlarında doğmuş ve yaklaşık 1124? yılında ölmüştür. Guibertus, önceleri Saint-Germer-de-Fly Manastırı'na girmiş, sonra Nogent-sous-Coucy'nin küçük bir Benediktin manastırında başrahip olarak görev yapmıştır. Eserini 1106 ve 1109 yılları arasında meydana getirmiş, Jacques Bongars tarafından 17. yüzyılda yeniden keşfedilmiş ve önem kazanmıştır. Eserinde İznik ve Antakya'nın kuşatılması, Kudüs'ün alınması gibi siyasî hadiselerle değinmesinin yanı sıra, özellikle kitabın başında Hz. Muhammed ile alakalı son derece olumsuz satırlar da yer almaktadır. Bununla birlikte Haçlı Seferleri'ni, Müslümanlara, güçsüz ve aynı zamanda hain olan Bizans'a karşı da son derece gerekli ve haklı bulmaktadır⁴⁷.

Birinci Haçlı Seferi'ni ilgilendiren kaynaklar içinde önemli ama en az meşhuru Bartolfus peregrinus (Bartolf de Nangis)'a atfedilen *Gesta Francorum Iherusalem expugnantium*'dur. Eser öteden beri Fulcherius'un özetinden başka bir şey değilmiş gibi kabul edilmiştir. Ancak Fulcherius'un eserinin değişmeden önceki halidir. Zira Fulcherius, 1120'lerde kendi eserini siyasî değişimlere uygun olarak oldukça radikal bir şekilde değiştirmiş, düzenlemiştir. Dolayısıyla *Gesta Francorum Iherusalem expugnantium*, 1100'lü yılların başındaki politik hadiselerin en doğru şahidi olması açısından önemlidir. Yazar, yaklaşık 1108 yılında eserini oluşturmuştur. Eser, 1095-1106 yılları arasındaki olayları kapsamaktadır⁴⁸.

Bir diğer kaynak ve yazarı, *Historia Iherosolimitana*'nın yazarı, Reims'te St. Rémi Manastırı'nda Benediktin keşişi olan Robertus Monachus, muhtemelen 11. yüzyılın ortalarında, Kuzeydoğu Fransa'da doğmuş ve 1122 ya da hemen sonrasında ölmüştür. Kesin olmamakla birlikte, eserini 1107-1108'de yazdığı ya da

---

Crusade", s. 195; Ayrıca onun yaşamı, ölümü ve çalışmaları için şuraya bkz. H. Pasquier, *Un poète latin du XIIIe siècle: Baudri, abbé de Bourgueil, archevêque de Dol, 1046-1130*, Paris 1878.

⁴⁷ K. S. B. Keats-Rohan, "Guibert of Nogent (1055-c. 1125)", *The Crusades An Encyclopedia*, II, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 548; Carol Sweetenham, "Guibert de Nogent (Guibertus abbas Novigenti)", *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, I, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 740. John Tolan, "Guibert of Nogent", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (1050-1200)*, 3, ed. David Thomas-Alex Mallet, Leiden 2011, s. 329-334. Karş. Alan V. Murray, "The Siege and Capture of Jerusalem in Western Narrative Sources of the First Crusade", s. 194; Conor Kostick, *The Social Structure of the First Crusade*, s. 74; Jay Rubenstein, "Guibert of Nogent, Albert of Aachen and Fulcher of Chartres: Three Crusade Chronicles Intersect", *Writing the Early Crusades: Text, Transmission and Memory*, ed. Marcus Bull-Damien Kempf, Woodbridge, Suffolk 2014, s. 24-37. Ayrıca Guibertus'un hayatı ve anıları ile alakalı kaleme aldığı otobiyografisi için bkz. Jay Rubenstein, *Guibert of Nogent: Portrait of a Medieval Mind*, New York 2002.

⁴⁸ Eserin önemi şurada vurgulanmaktadır. Bkz. Susan B. Edgington, "Gesta Francorum Iherusalem expugnantium of 'Bartolf of Nangis'", *Crusades*, (13/2014), s. 21-35; Hiram Kümpfer, "Bartolf of Nangis", *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, I, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 145; Alan V. Murray, "The Siege and Capture of Jerusalem in Western Narrative Sources of the First Crusade", s. 195.

1110 yılında oluşturmaya başladığı tahmin edilmektedir. Tarih aralığı ve konu bakımından kaynak, 1095 Clermont Konsili ile başlar ve 1099 yılındaki Askalân savaşıyla sona erer. Orta Çağ'ın en popüler eserlerinden biridir, eserin 12 ile 15/16. yüzyıl arasına tarihlenen yaklaşık 100'den fazla el yazması bulunmaktadır. Robertus'un eseri Haçlı Seferleri eserleri içerisinde oldukça önemlidir. Yazar, Papa II. Urbanus'un Haçlı Seferi çağrısı yaptığı Clermont Konsili'ne katılmıştır. Ancak onun Haçlı Seferi'ne iştirak ettiğine dair eserinde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. *Gesta Francorum*'a içerik ve biçim bakımından ziyadesiyle dayanan yazarın Bizans'a karşı tutumu ise, *Gesta*'dan daha serttir⁴⁹.

Bir başka kaynak yazarı Radulphus Cadomensis, Norman kökenli seçkin bir aileye mensup olarak 1080 yılında Fransa'nın Normandie/Normandiya bölgesinde bulunan Caen'da doğmuştur. Tam olarak bilinmemekle birlikte, 1118 tarihinden sonra öldüğü tahmin edilmektedir. Güney İtalyalı Normanların hizmetine girmiş, Bohemund'a papazlık yapmıştır. 1096-1105/1106 yılı olaylarını kapsayan eseri *Gesta Tancredi in expeditione Hierosolymitana*'yı 1112 yılında Tankred'in ölümünden sonra yazmaya başladığı ve Arnoul'un 1118 yılında vefatından kısa bir süre önce bitirdiği bilinmektedir. Böylece 1112-1118 yıllarında yazılmış olan bu eser, onun eski öğretmeni ve Kudüs Patriği olan Arnoul de Rohès ya da Malecorne'a ithaf edilmiştir. Aynı zamanda Bohemund'a kişisel yakınlığının altını çizmesine ve bilgileri hem Bohemund hem de Tankred'den ve takipçilerinden elde ettiğini söylemesine rağmen, anlatılanları inandırıcı kılmak adına bunu söylemiş olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır. Ancak Radulphus'un gerek Avrupa'da bulunduğu sırada gerekse Kutsal Topraklar'da iken Birinci Haçlı Seferi'nin ayrıntılarını öğrenmek için kesinlikle bol fırsata sahip olduğu da anlaşılmaktadır. Radulphus, Bohemund'un 1111 yılında ölümünün ardından Tankred'in hizmetine girmiş, 1112 yılında ölümüne dek onun hizmetinde kalmış, dolayısıyla anlatımını daha ziyade bu ikilinin faaliyetlerine odaklamıştır. Radulphus, eserini yazdığı sırada Latin Doğu'da yaşamasına rağmen, anlatılarına ilişkin görüşlerini değiştirmedeği veya İslâm hakkında daha fazla açıklama yapmaya çalışmadığı görülmekte, bununla birlikte, o dönemde Müslümanları putperest olarak tasvir eden Batılı anlayışını koruduğu ve sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Eserinde Hristiyanları haklı, Müslümanları ise daima haksız olarak yansıttığı; Haçlıları, özellikle Norman kökenli

⁴⁹ Peter Orth, "Robert of Rheims", *The Crusades: An Encyclopedia*, IV, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 1042; Carol Sweetenham, "Robert the Monk", *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, II, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 1287; Marcus Bull, "Robert the Monk" *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (1050-1200)*, 3, ed. David Thomas-Alex Mallet, Leiden 2011, s. 312-317. Karş. Alan V. Murray, "The Siege and Capture of Jerusalem in Western Narrative Sources of the First Crusade", s. 195; Conor Kostick, *The Social Structure of the First Crusade*, s. 66, 67; ayrıca bkz. William Purkis, "Rewriting the History Books: The First Crusade and the Past", *Writing the Early Crusades: Text, Transmission and Memory*, ed. Marcus Bull-Damien Kempf, Woodbridge, Suffolk 2014, s. 140. Robertus'un eserini yazarken dayandığı kaynaklar için ayrıca suna bkz. Marcus Bull, "Robert the Monk and His Source(s)", *Writing the Early Crusades: Text, Transmission and Memory*, ed. Marcus Bull-Damien Kempf, Woodbridge, Suffolk 2014, s. 127-139.

olanları savaşlarda bir aslan, Müslümanları ise koyun olarak tasvir ettiği görülmektedir. Bununla birlikte, özellikle Birinci Haçlı Seferi sonrasında, Norman perspektifinden de olsa, Müslümanlara ve Yakın Doğu'daki halka karşı bakış açısını yansıtan oldukça değerli ve orijinal bir eserdir. Ayrıca *Gesta*'dan etkilenmeyen, bunun yanı sıra Birinci Haçlı Seferi ile alakalı olarak, Latin Doğu'da yazılan birkaç eserden biridir⁵⁰.

Yazdığı kilise tarihi içerisinde Haçlı Seferleri'ne genişçe değinen Ordericus Vitalis'e gelince o, İngiliz bir anneden ve Norman bir babadan, 16 Şubat 1075 tarihinde, İngiltere'deki Shrewsbury yakınında yer alan Atcham'da dünyaya gelmiştir. Ölüm tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, eserinin 1141 yılında sona ermesinden dolayı, muhtemelen 1142'de ölmüş olabileceği tahmin edilmektedir. Ayrıca, kesin olarak Ordericus'u işaret etmemekle birlikte, St. Evroul Manastırı ölüm kayıtlarında, yıl belirtilmeksizin Ordericus isimli bir rahibin 13 Temmuz'da öldüğü de yazmaktadır. Yazar, Normandiya'daki St. Evroul Manastırı'nda rahiplik yaptı. 1114 yılında, 13 kitaptan oluşan eseri *Historia Ecclesiastica*'yı, başrahip Roger Le Sap'in isteğiyle kaleme aldı. Bu tarihte yazılmaya başlansa bile eserin büyük kısmı 1123-1137 yılları arasında oluşturulmuş, 1142 yılına kadar da eklemeler yapılmıştır. Bir kilise tarihi olan eser, St. Evroul Manastırı'ndaki keşişler, bağışçılardan bahsetmesinin yanı sıra, İsa'nın ve 12 havarinin yaşamı, İngiltere'nin Normanlar tarafından zaptı, Güney İtalya'daki Normanlar ve İspanya'daki *Reconquista* hareketinden kısaca bahseder. Yazarın dokuzuncu kitabı Birinci Haçlı Seferi ile alakalıdır ve 1135 yılında yazılmış olmalıdır. Eserinin bu kısmını yazarken dostu Baldricus Dolensis'in eserinden büyük ölçüde yararlanmışır. Kaynak, 12. yüzyılın en değerli ve en okunabilir tarihsel eserlerindedir⁵¹.

Galterius cancellarius, *Bella Antiochena* adlı eserin yazarıdır. Doğum tarihi ve yeri bilinmemekle birlikte, 1222'den sonra öldüğü tahmin edilmektedir. Antakya Şansölyesi olan yazar, aynı zamanda Antakya'da 1115-1119 yılları arasında Türk-Haçlı mücadelesinin, Türklerle yaşanan savaşların özellikle, *Ager Sanguinis* ya da *Kanlı Meydan* savaşının görgü şahididir. Yazarın eseri yazdığı tarih net olarak

⁵⁰ Peter Orth, "Radulph of Caen (d. after 1130)", *The Crusades An Encyclopedia*, IV, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 1001; Jerzy Pysiak, "Ralph of Caen", *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, II, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 1252; Barbara Packard, "Ralph of Caen", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (1050-1200)*, 3, ed. David Thomas-Alex Mallet, Leiden 2011, s. 375-378; Thomas Asbridge, *Haçlı Seferleri*, Türkçe terc. Ekin Duru, İstanbul 2014, s. 699, dipnot 64.

⁵¹ K. S. B. Keats-Rohan, "Orderic Vitalis (1075–c. 1141)", *The Crusades An Encyclopedia*, III, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 899; Laurence Mathey-Maille, "Orderic Vitalis", *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, II, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 1169; Alex Mallett, "Orderic Vitalis", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (1050-1200)*, 3, ed. David Thomas-Alex Mallet, Leiden 2011, s. 490-496; Daniel Roach, "Orderic Vitalis and the First Crusade", *Journal of Medieval History*, (42/2016), s. 177-178. Ayrıca Ordericus'un yaşamı ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Marjorie Chibnall, *The World of Orderic Vitalis: Norman Monks and Norman Knights*, Woodbridge 1984.

bilinmemekle birlikte birinci kitap, 1115 sonları ve 1119 yılı ortalarına; ikinci kitap ise, 1119 yılından sonrasına tarihlendirilmektedir. Eser Latin Hristiyanların özellikle Kuzey Suriye’de Türklere karşı olan savaşını anlatır. Bununla birlikte, Suriye’deki Latin yerleşimlerinin erken dönem tarihinde Müslüman Hristiyan ilişkileri hakkında bilgi veren yegâne önemli kaynaklardan biridir⁵².

Birinci Haçlı Seferi ile alakalı *Historia vie Hierosolimitane* adlı Latince epik şiir kitabının yazarı, hayatının erken devresi hakkında pek bir şey bilinmeyen Gilo Parisiensis, Toucy’de doğmuş, Paris’te din adamlığı yaptıktan sonra Cluny’de keşiş olarak görev yapmış, 1121 yılına geldiğinde Tusculum’da kardinal-piskoposu olmuş, eserini ise 1120 yılından önce oluşturmuştur. Latin kilise hiyerarşisi içinde önemli bir mevkiye bulunan, başpiskoposluk bölgesi olan Sûr şehri ile alakalı bir sorunu çözmek üzere, papanın kararnamesini uygulamak için 1129’da Doğu’ya gitmiş, Kudüs Haçlı Krallığı’nda papalık elçisi olarak görev yapmış, 1130 yılında ise tekrar Batı’ya dönmüştür. Eserin içeriğini irdelediğimizde Gilo, epik şiirini 1097 İznik kuşatması ile başlatır ve Godefroi’nın 1099 yılında Kudüs’e yönetici olarak seçilmesiyle sona erdirir. Daha sonra 12. yüzyılda, eskiden yanlışlıkla Fulco olarak bilinen, ama bugün Charleville Şairi olarak kabul edilen yazar tarafından Gilo’nun şiirine önemli eklemeler yapıldı. Dolayısıyla, Charleville Şairi, Clermont Konsili gibi sefere ait önceki aşamaları da bu esere ekledi, ayrıca eserin geri kalan kısımlarına da çeşitli ilaveler yaptı. Dolayısıyla bu çalışma aslında iki yazarlı bir eserdir. İçerik bakımından konuları ise, ilk üç kitap Charleville Şairi’ne ait olup Clermont Konsili, Halkın Haçlı Seferi, Haçlı ordularının İstanbul’a varışını içermektedir. Dördüncü kitap ile birlikte Gilo’nun İznik kuşatması anlatımı karşımıza çıkmakta ve yine aynı kitapta Charleville Şairi’nin Godefroi ile ilgili bazı eklemeleri yer almaktadır. Beşinci kitapta ise Gilo’nun ilk Antakya kuşatmasına dair kaydı ve yine Charleville Şairi’nin sonuç mahiyetinde kısa bir özeti bulunmaktadır. Altı, yedi, sekiz ve dokuzuncu kitaplar ise, tamamen Gilo’ya ait olup Urfa’ya yönelik seferler, İkinci Antakya kuşatması ve Kudüs’ün kuşatılması ve zaptına yer verilmektedir. İçerik, vurgu ve yazım tarzı bakımından iki yazar arasında büyük farklılıklar bulunmaktadır. Destekledikleri liderler bile farklıdır. Örneğin Gilo, Bohemund’u sever ve desteklerken, Charleville Şairi’nin Godefroi taraftarı ve destekçisi olduğu göze çarpmaktadır. Bununla birlikte eserde, Charleville Şairi’nin Gilo’ya “efendi” olarak hitap ettiği ve dolayısıyla eserde Gilo’nun ağırlığının söz konusu olduğu görülmektedir⁵³.

⁵² Susan B. Edgington, “Walter the Chancellor”, *The Crusades An Encyclopedia*, IV, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 1239; Susan B. Edgington, “Walter the Chancellor (Galterius cancellarius)”, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, II, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 1494; Susan B. Edgington, “Walter the Chancellor”, *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (1050-1200)*, 3, ed. David Thomas-Alex Mallet, Leiden 2011, s. 379-382.

⁵³ Bkz. İng. terc. C. W. Grocock- J. E. Siberry, *The Historia Vie Hierosolimitane of Gilo of Paris*, s. XIII vd; Peter Orth, “Gilo of Paris (d. after 1139)”, *The Crusades An Encyclopedia*, II, ed. Alan V.

Gilo'dan sonra, *Historia Iherosolimitana*'nın yazarı Albertus Aquensis'e baktığımızda, onun hayatı hakkında bilgileri sadece eserinden edinmekteyiz. 1080 yılından önce doğmuş olduğu tahmin edilen Albertus, Rhineland'daki Aachen yakınlarında yaşamaktaydı. İlk el yazmalarında yazarın adına rastlanmamakta ve Albertus'un eserini tamamlamasından 100 yıl kadar sonra esere adının eklenmiş olabileceği anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra, onun Yakın Doğu'ya gitmemiş ve Haçlı Seferleri'ne katılmamış ancak, sefere katılıp da geri dönenlerden elde ettiği bilgilerden yola çıkarak detaylı bir Haçlı Seferi tarihi yazmış olduğu da bilinmektedir. Susan Edgington, Albertus'un 12 kitaptan oluşan eserinin ilk altı kitabını 1102'den önce olmamakla birlikte, 1100'lü yılların başında bitirdiğini belirtirken Steven Runciman ise, eseri 1130 tarihinde yazdığını söylemektedir. Dolayısıyla eserin 1102-1130 yılları arasında yazılmış olabileceği söylenebilir. Eser Halkın Haçlı Seferi'nden başlar ve 1119 yılı olayları ile sona erer. Birinci Haçlı Seferi ile alakalı en detaylı ve en renkli anlatıma sahip eserlerden birisidir. Verdiği ayrıntılı bilgiler, tarihî hadiselerin canlı anlatımı onun eserini oldukça değerli kılmaktadır. Albertus'un Bizans'a yaklaşımı, diğer Haçlı kaynaklarından farklıdır. Onun bu konuda önyargısız olduğu anlaşılmaktadır. Yerli Hristiyan ahalinin Hristiyanlığına bakış açısının ise yine farklı olduğu görülmektedir. Albertus asla doktriner farklılıklardan söz etmez ve Doğulu Hristiyanları da Hristiyan olarak kabul eder. Müslümanlara gelince, onları Türkler ya da Sarazenler⁵⁴ olarak adlandırır. Ancak ikisi arasındaki ayrımın farkındadır ve Türklerin eskiden göçebe savaşçılar olduğunu ifade eder. Sonradan ise Bizans topraklarını ele geçirmek suretiyle, geniş topraklara hâkim, yöneten elit bir kesim haline dönüştüklerini de belirtir. Bununla birlikte Türklerin ana vatanlarını ve Selçuklu İmparatorluğu topraklarını Horasan olarak nitelendirir. Ayrıca Sarazen kelimesini Mısırlılar ve Suriye-Filistin bölgesinin yerlileri için kullanmaktadır⁵⁵.

Murray, Oxford 2006, s. 533; Pawel Derecki, "Gilo of Toucy (of Paris)", *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, I, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 709-710.

⁵⁴ Sarazen, Lat. Sar(r)acenus ile ifade edilen bu kelimenin kökeni tam olarak bilinmemekle birlikte, Arapça "Şarki"nin çoğulu Şarkiyyûn yani "doğulular" kelimesinden geldiği tahmin edilmektedir. Esas olarak Arap yanmadığındaki Araplara işaret eden etnik bir adlandırma olarak kullanılırken, Geç Antik Dönem'de Araplarla eş anlamda kullanılır hale geldi. Sonraları Latin Kronik yazarları tarafından 8 ve 9. Yüzyıllarda, Akdeniz bölgesinde faaliyet gösteren Müslüman Arap korsanları ifade etmek için kullanıldı. Haçlı Seferleri döneminde ise, Müslümanların tamamına verilen bir isim haline dönüştü. Bkz. Alan V. Murray, "Saracens", *The Crusades An Encyclopedia*, IV, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 1074-1077.

⁵⁵ Albertus ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İng. terc. Susan B. Edgington, *Albert of Aachen: Historia Ierosolimitana, History of the Journey to Jerusalem*, s. XXIII vd; Susan B. Edgington, "Albert of Aachen", *The Crusades An Encyclopedia*, I, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 25-26; Susan B. Edgington, "Albert of Aachen (of Aix-la-Chapelle; Albertus canonicus Aquensis)", *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, I, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 24; Alan V. Murray, "The Siege and Capture of Jerusalem in Western Narrative Sources of the First Crusade", s. 196; Marcus Bull, "The Western Narratives of the First Crusade", s. 22. Karş. Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, Türkçe terc. Fikret İşıltan, 3. Baskı, Ankara 1998 s. 258 ve Susan Edgington, "The First

Bir diğer kaynak yazarı, Norman ve Anglo-Saxon kökenli bir aileden gelen Willelmus Malmesbiriensis, 11. yüzyılın sonlarında muhtemelen İngiltere'deki Wiltshire'da doğmuş ve 1143 ya da daha sonraki bir tarihte Malmesbury'de ölmüştür. Çocuk ya da gençliğinde girmiş olduğu Malmesbury Manastırı'nda Benediktin keşişi olarak görev yapmıştır. Haçlı Seferleri'nden bahsettiği eseri, *Gesta Regum Anglorum* ya da bir diğer isimle *De Gestis Regum*'dur. I. Henry'nin eşi Kraliçe Matilda'nın Willelmus'tan İngiliz kralları tarihi yazması isteği üzerine kaleme alınmıştır. Eser, Anglo-Saxon keşiş Bede'in 735 yılında ölümünden Willelmus'un kendi zamanına kadar gelen olayları içeren kapsamlı bir ulusal tarih eseri, önemli bir İngiliz kralları tarihidir. Bununla birlikte kaynağın Haçlı Seferleri'ni ilgilendiren kısmında *Gesta Francorum* ve Fulcherius'tan alıntılar mevcut olmakla birlikte, onlardan bağımsız olarak, ayrıca benzersiz bilgiler içermektedir. Bununla beraber, eserde Hz. Muhammed ile ilgili çeşitli bilgiler yer almakta, yazarın Hz. Muhammed'in peygamber olduğunu bilmesine rağmen, eserinde hatalı olarak onu Sarazenlerin tanrısı olarak ifade etmektedir. Eserin ilk düzenlemesi 1125'te, sonraki düzenlemeleri ise 1135-1140 yıllarında yapılmıştır⁵⁶.

Henricus Huntendunensis ise, *Historia Anglorum*'un yazarıdır. Aşağı yukarı 1080-1160 yılları arasında yaşadığı tahmin edilmektedir. 1113-1123 yılları arasında Huntingdon baş diyakozu olmuştur. Eseri İngiltere tarihi ile alakalıdır. Ayrıca erken dönem Haçlı hareketi hakkında önemli bilgiler de içermektedir. Eserinde Haçlı Seferleri ile ilgili kısmı kaleme alırken özellikle *Gesta Francorum*'a dayandığı görülür. Ancak sözlü kaynakları kullanması bakımından Haçlı Seferleri ile ilgili kısmı ayrıca önemlidir. *Historia Anglorum*'u 1129-1154 yılları arasında oluşturduğu ve yeniden düzenlediği bilinmektedir. Bununla birlikte, Willelmus Malmesbiriensis'in eseri kadar başarılı bir eser meydana getiremediği de anlaşılmaktadır. MÖ 43 yılından II. Henry'nin (1154–1189) tahta çıkışı dönemi olaylarını içeren eserin muhtevisiyatına baktığımızda, Britanya'daki Roma egemenliğine değindiği, Anglo-Saxon hakimiyetinden bahsettiği görülmektedir. Ayrıca burada kurulan 7 krallık yani heptarşi krallıklarıyla ilgili bilgi verdiği, Norman istilası ve hakimiyetinden bahsettiği de göze çarpmaktadır⁵⁷.

Crusade: Reviewing the Evidence”, s. 61; Conor Kostick, *The Social Structure of the First Crusade*, s. 85-86.

⁵⁶ William of Malmesbury için bkz. Rodney M. Thomson, “William of Malmesbury, Historian of Crusade”, *Reading Medieval Studies*, (23/1997), s. 121-34; Rodney M. Thomson, “William of Malmesbury (d. c. 1143)”, *The Crusades An Encyclopedia*, IV, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 1279; Lisa M. Ruch, “William of Malmesbury”, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, II, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 1511; John Tolan, “William of Malmesbury”, *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (1050-1200)*, 3, ed. David Thomas-Alex Mallet, Leiden 2011, s. 483-487.

⁵⁷ John Gillingham, “Henry of Huntingdon in his time (1135) and place (between Lincoln and the Royal court)”, *The Gallus Anonymous and his Chronicle in the context of twelfth century historiography from the perspective of latest research*, ed. K. Stopka, Krakow 2010, s. 158; K. S. B. Keats-Rohan, “Henry of Huntingdon (c. 1088–1156/1160)”, *The Crusades An Encyclopedia*, II, ed. Alan V. Murray, Oxford

Bundan sonra, “Monte Cassino Geleneği”nden gelen Birinci Haçlı Seferi için dikkate değer bir eser karşımıza çıkmaktadır. Bu eserle ilgili tartışmaların hâlâ devam ettiği, genel görüşe göre adının *Historia Belli Sacri* olduğu, ancak son zamanlarda, yaygın olarak kullanılmamakla birlikte, *Hystoria de via et recuperatione Antiochiae atque Ierusalymarum* olarak ifade edilen eserin, İtalya’daki Monte Cassino Manastırı’nda görevli, adı bilinmeyen bir Benediktin keşişi tarafından 1130’lu yıllarda yazılmış olabileceği tahmin edilmektedir. 1095/1096 yılından, Antakya Prinkepsi II. Bohemund’un ölümüne kadar olan olayları ihtiva eden Kutsal Savaş’ın tarihinden bahseden eserde, *Gesta Francorum*’dan, Raimundus’un eserinden, *Gesta Tancred*’den, Tudebodus’un *Historia* adlı eserinden yararlanılsa da diğer kaynaklara benzemeyen orijinal ve önemli bilgiler içermektedir. Şimdilik kaynağın tek ve tam nüshasının Montecassino, Archivio della Badia, MS 300 olarak bilinen yalnızca bir el yazması mevcuttur. Buna ek olarak, BnF Latin 6041’de *Historia Belli Sacri*’ye ait bir parçanın olduğu da bilinmektedir. Eserin hatalı olarak Tudebodus’un devamı olduğuna inanıldığından, RHC’da yer alan kayıt, *Tudebodus imitatus et continuatus* başlığı altında yer bulmakta, RHC’in editörleri tarafından isimlendirildiği üzere, *Historia peregrinorum euntium Ierusalem ad Liberandum Sanctum Sepulcrum de potestate ethnicorum*, yani dinsizlerin elinden Kutsal Mezarı kurtarmak için Kudüs’e giden hacıların tarihi şeklinde ifade edilmiştir. Bununla birlikte kaynağın orijinal isminin, *Hystoria de via et recuperatione Antiochiae atque Ierusalymarum* olduğu da Edoardo D’Angelo tarafından eserin son baskısında belirtilmiştir⁵⁸.

Belirttiğimiz çerçevede yer alan bir başka eserin yazarı Metellus’tur. Tegernsee Manastırı’nda bir keşiş olan Metellus Tegernseensis, *Expediitio Ierosolimitana*’nın yazarıdır. Kaynak, Birinci Haçlı Seferi ile alakalı, epik şiir tarzında yazılmıştır. Yazar, 1146 ve 1165 yılları arasında eserini oluşturmuştur. Metellus,

---

2006, s. 573; Jane Beal, “Henry of Huntingdon”, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, I, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 769. Ayrıca eser ile ilgili ayrıntılı bilgi için şunlara bkz. Nancy Partner, “Henry of Huntingdon: Clerical Celibacy and the Writing of History”, *Church History*, 42, (4/1973), s. 467-475; Diana Greenway, “Henry of Huntingdon and the Manuscripts of his *Historia Anglorum*”, *Anglo-Norman Studies*, (9/1986), s. 103-126; Diana Greenway, “Authority, Convention and observation in Henry of Huntingdon’s *Historia Anglorum*”, *Anglo-Norman Studies*, (18/1996), s. 105-121.

⁵⁸ Alan V. Murray, “*Historia Belli Sacri*”, *The Crusades An Encyclopedia*, II, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 581; Jerzy Kliszek, “*Historia de via Hierosolymis* (History of the Road to Jerusalem) [*Historia Belli Sacri* (History of the sacred war)]”, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, I, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 805; Luigi Russo, “The Monte Cassino Tradition of the First Crusade: From the *Chronica Monasterii Casinensis* to the *Hystoria de via et recuperatione Antiochiae atque Ierusalymarum*”, *Writing the Early Crusades: Text, Transmission and Memory*, ed. Marcus Bull-Damien Kempf, Woodbridge, Suffolk 2014, s. 53-62; Simon Thomas Parsons, *The Use of Chanson de geste Motifs in the Latin Texts of the First Crusade, c.1095-1145*, (Royal Holloway, University of London, Ph.D. thesis), London 2015, s. 61-62. Ayrıca eserin John France’in keşfetmiş olduğu el yazması ile bağlantısı için bkz. John France, “Note sur le manuscrit 6041 A du fonds latin de la Bibliothèque nationale: un nouveau fragment d’un manuscrit de l’*Historia Belli Sacri*”, *Bibliothèque de l’école des chartes*, (1968/126), s. 413-416.

Haçlı Seferi'nin seyrine değinmiş, Clermont Konsili'nden Askalân Savaşı'na kadar olan olayları anlatmıştır⁵⁹.

Birinci Haçlı Seferi ile ilgili önemli bir eser olarak karşımıza çıkan İznikli, Antakyalı ve ayrıca Kudüslülerin tarihinden bahseden *Historia Nicaena vel Antiochena (necnon Jerosolymitana)* adlı eserin yazarı hakkında bilgi yoktur. Anonim yazarın, Kudüs kralı III. Baudouin tarafından, düz yazı halinde bir kronik yazması için görevlendirilmiş olduğu bilinmektedir. Outremer'de yazan anonim yazar, eserini oluşturmak için özellikle Robertus ve Fulcherius'tan faydalanmıştır. Eser, 1146 yılı civarında yazılmıştır. Buradaki konular, 1095 yılı olayları ve Clermont Konsili ile başlamakta ve 1123 yılına kadar gelmektedir. Özellikle Godefroi ve I. Baudouin'e hayranlık besleyen yazar, Birinci Haçlı Seferi'nden bahseder ve II. Baudouin'in (du Bourg) 1123 yılında Türkler tarafından esir alınmasına kadarki olayları kısa kısa anlatır⁶⁰.

Konuyla alakalı bir diğer yazar ise, Cafarus Genuensis'tir. O, yaklaşık olarak 1080 yılında Cenova'da doğdu ve 1166 yılında yine aynı yerde öldü. Orijinal adı, Caffaro di Rustico da Caschifellone olan Cafarus, aristokrat aileye mensup bir zattır. Bunun yanı sıra Cenevizli siyasetçi, konsolos ve büyükelçidir. 1097 ve 1099 yıllarında Kutsal Topraklar'a giden ilk Ceneviz filolarında bulunamamıştır, ancak 1100 yazının sonlarına doğru Levant'a giden gemilere binmiş ve ertesi yıl Kaysâriye ve Arsuf kuşatmalarına katılabılmıştır. Bununla beraber, Orta Çağ'da ruhban sınıfından olmayan ilk tarihçi olarak karşımıza çıkmaktadır. 12. yüzyılın ilk on yıllık diliminde Yakın Doğu'da Ceneviz varlığı ve Birinci Haçlı Seferi ile ilgili olan eseri, Doğu'daki şehirlerin kurtuluşu, *De Liberatione civitatum Orientis*'tir. Eserini 1150'li yılların ortasında yazmıştır. Eserde, Cenevizlilerin Birinci Haçlı Seferi'ne katılımı ve başarılarının ardından Kutsal Topraklar'da onlara verilen ayrıcalıklar ve mülklerden bahsedilir. Cafarus sefere katılmasından aşağı yukarı 50 yıl sonra bu eseri yazmıştır. Ayrıca bu önemli kaynak, 1095-1109 yılı olaylarından bahsetmektedir. Bununla birlikte yazarın, Müslüman-Hristiyan ilişkileri bakımından iki önemli eseri daha bulunmaktadır. Bunlar, *Ystoria captiois Almarie et Turtuose* ile *Annales Ianuenses, 1099-1163*'tür. Ayrıca eserin İngilizce tercümesi de bulunmaktadır. Sadece tek eser değil, burada Cafarus tarafından yazılan üç eserin tercümeleri ile çeşitli seçmeler de çevrilmiştir⁶¹.

⁵⁹ Alan V. Murray, "Metellus of Tegernsee", *The Crusades An Encyclopedia*, III, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 823.

⁶⁰ Deborah Gerish, "Historia Nicaena vel Antiochena", *The Crusades An Encyclopedia*, II, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 582.

⁶¹ Martin Hall-Jonathan Phillips, *Caffaro, Genoa and the Twelfth-Century Crusades*, s. 2 vd; Marie-Luise Favreau-Lilie, "Caffaro (1080/1081-1166)", *The Crusades An Encyclopedia*, I, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 199; Elena Bellomo, "Caffaro of Caschifellone", *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, I, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 238; Gabriella Airaldi-Alex Mallett, "Caffaro of Genoa", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (1050-1200)*, 3, ed. David Thomas-Alex Mallett, Leiden 2011, s. 635-642.

Yüzyılın sonlarına doğru eserini yazmış tarihçilerden bir diğeri Willermus'tur. Sûr şehri Latin başpiskoposu, Kudüs Haçlı Krallığı Şansölyesi olan ve 12. yüzyılda Haçlı Seferleri konusunda yazan en önemli tarihçilerden biri Willermus Tyrensis, yaklaşık 1130 yılında Haçlı devletinin merkezi olan Kudüs'te dünyaya geldi. Fransız ya da İtalyan kökenli olduğu bilinmektedir. Çocukluğu ve ilk eğitim hayatı hakkında pek az şey bilinen Willermus, 29 Eylül 1184, 1185 yahut 1186 gibi bir tarihte ise Kudüs Krallığı sınırları içerisinde yer alan herhangi bir yerde ölmüştür. 15 yaşındayken Avrupa'ya, Paris, Orléans ve Bologna'ya eğitim almak amacıyla gitmiş ve 1165 yılında Kutsal Topraklar'a geri dönmüştür. Willermus'un Kudüs Kralı I. Amaury'nin üzerinde büyük tesiri vardı. Dolayısıyla, kralın 1174 yılındaki ölümüne dek krallık meselelerinde önemli rol oynadı. 1168 yılında Bizans İmparatoru Manuel Komnenos'a; 1169 yılında ise Batı Avrupa'ya elçi olarak gönderildi. 1170 yılında Amaury'nin oğlu olan ve sonraki Kral IV. Baudouin'in özel öğretmeni olarak görevlendirildi. 1179-80 yıllarında yeniden İstanbul'a gönderildi. 1183 yılından ölümüne değin ne yaptığı hakkında kesin ve net bir bilgi ise bulunmamaktadır. Willermus'un Haçlı Seferleri'ni ilgilendiren eseri, orijinal adı bilinmemekle birlikte, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum (Deniz aşırı Yerlerde Yapılmış İşlerin/Kabramanlıkların Tarihi)* ya da daha basit ismiyle *Chronicon*'dur. Ancak Willermus kendisi eserine bu başlığı atmamış, başlık sonradan onun eserine ilave edilmiştir. Bununla beraber, eser için *Historia Ierosolymitana* başlığı daha uygun görülse de *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum* genel olarak kabul görmüştür. Bu eseri yazması için Kudüs Haçlı Kralı I. Amaury tarafından 1167 yılında görevlendirilmiş olduğu tahmin edilmektedir. Bununla birlikte, Willermus'un 1170-1184 yılları arasında eserini yazdığı genel olarak kabul edilir. Eser, Yakın Doğu tarihinin politik olaylarını anlatması açısından önemlidir; ayrıca, Kutsal Topraklar'daki Hristiyan idaresiyle ilgili bilgiler de içerir. Bu önemli kaynak, Bizans İmparatoru Herakleios döneminden başlar ve Willermus'un kendi zamanına kadar, 1184 yılına değin olan olayların tarihini ihtiva eder. Eser, 13. yüzyılda Latince'den Eski Fransızcaya çevrilmiş ve bu hali ile *Eracles* olarak ünlenmiştir. Ancak *l'Estoire d'Eracles*, Willermus'un sadece tercümesi olmayıp yazarı tarafından çeşitli eklemelerin de yapıldığı önemli bir eser haline dönüşmüştür⁶².

Chanson d'Antioche, Birinci Haçlı Seferiyle ilgili epik şiir tarzında ve eski Fransızca olarak yazılmış bir eserdir. Eserin 12. yüzyıl sonu 13. yüzyıl başına tarihlendiği tahmin edilmektedir. Eseri kimin yazdığı ile ilgili tartışmalar devam

⁶² P. W. Edbury-J. G. Rowe, *William of Tyre, Historian of Latin East*, Cambridge 1988, s. 1vd; Philip D. Handyside, *The Old French William of Tyre*, Leiden 2015, s. 1-2; Alan V. Murray, "William of Tyre (d. 1186)", *The Crusades An Encyclopedia*, IV, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 1281-1282; Margaret Jubb, "William of Tyre (Guillelmus Tyrius, Guillaume de Tyre)", *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, II, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 1515; Alex Mallett, "William of Tyre", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (1050-1200)*, 3, ed. David Thomas-Alex Mallett, Leiden 2011, s. 769-777. Ayrıca bkz. Ebru Altan, "Latin Doğulu Tarih Yazarı Willermus Tyrensis'in (1130-1185) Historiası ve Zeyilleri", *Şarkiyat Mecmuası*, sa: 27 (2/2015), s. 85-94.

etmekle birlikte, Hacı Richard tarafından yazıldığı ve Graindor'nun bu çalışmayı yeniden şekillendirdiği belirtilse de konuyla ilgili tam bir netlik bulunmamaktadır. Ancak genel olarak kaynak şimdiki bilgilerimiz çerçevesinde Graindor de Douai'ye atfedilmektedir. Yazarın kaç tarihinde nerede doğup nerede öldüğü hakkında bilgi olmamakla birlikte, Kuzeydoğu Fransa kökenli olabileceği üzerinde durulmaktadır. Eserde, Pierre l'Ermite'in Seferi'nden, Haçlı ordusunun hareketinden ve Antakya'ya ilerleyişinden bahsedilir. Ağırlıklı olarak Antakya Savaşı olaylarına değinilir. Ayrıca yazar, hadiseleri son derece gerçekçi ve çok ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır⁶³.

Mühim eserlerden biri olan, fakat Haçlı Seferleri çalışmalarında pek kullanılmayan *Zimmerische Chronik*, bir 16. yüzyıl kaynağıdır. Ancak eser Birinci Haçlı Seferi'nin önemli bir kaynağı olarak da kabul edilmektedir. Kaynakla ilgili bilgilere değinecek olursak, öncelikle biraz geriye gitmek yerinde olacaktır. Papa II. Urbanus, 27 Kasım 1095 yılında Clermont'ta, Doğu'ya gitmek için çağrı yaptığında muhtemelen Almanların buna dâhil olmasını istemedi. Zira, Urbanus'un selefi VII. Gregorius ile Kutsal Roma imparatoru IV. Heinrich'in arası açıldı ve dolayısıyla Alman İmparatorluğu ile Papalık arasında büyük bir anlaşmazlık söz konusuydu. Bu kavga, kilise görevlilerini kimin atayacağı ile ilgili atama tartışması ya da kavgası⁶⁴ olarak tarihe geçmiştir. İki taraf arasındaki bu anlaşmazlık papanın çağrısı karşısında Almanların kararsız kalmalarına da sebep oldu. Almanların yaşadığı toprakların pek çok yerinde Haçlı Seferleri ile ilgili haberlerin Fransa vasıtasıyla ulaştığı, bununla beraber, bazı Almanların Pierre l'Ermite ve Gauiter Sans-Avoir önderliğindeki Haçlı Seferi'ne katılırken, diğerlerinin de Emich, Volkmar ve Gottschalk gibi Alman liderlerle kaldıkları görülmektedir. Eser, Zimmern Kontu, Meßkirch ve Wildenstein Lordu olan Froben Christoph von Zimmern'in çalışmasıdır. Kaynak kendi yaşadığı döneme dek ailesinin tarihi olmakla birlikte, Haçlı Seferleri ile ilgili önemli ayrıntılar sunmaktadır. Özellikle Güney Almanya'dan sefere katılan lord ve şövalyeler ve bunların Türklerle mücadelesi hakkında bilgi veren bir eserdir. Özellikle bir 16. yüzyıl kaynağında böyle bilgiler bulunması son derece dikkat çekicidir. Kaynak, Erken Yeni Yüksek Almanca ile kaleme alınmıştır. Eser, Roma Cumhuriyeti'nden başlayarak yazarın kendi zamanına dek olan olayları ihtiva eder. Almanların Birinci ve İkinci Haçlı Seferi'ne katılımına dair ayrıca

⁶³ Susan B. Edgington-Carol Sweetenham, *The Chanson d'Antioche: An old French Account of the First Crusade*, s. 3 vd; Susan B. Edgington, "Chanson d'Antioche", *The Crusades An Encyclopedia*, I, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 235; Carol Sweetenham, "Chanson d'Antioche (Song of Antioch)", *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, I, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 265; Carol Sweetenham, "The Old French Crusade Cycle", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (1050-1200)*, 3, ed. David Thomas-Alex Mallet, Leiden 2011, s. 422-430.

⁶⁴ Konuyla ilgili olarak bkz. Uta-Renate Blumenthal, *The Investiture Controversy: Church and Monarchy from the Ninth to the Twelfth Century*, Pennsylvania 1988; Sayime Durmaz, "Yüksek Ortaçağ'da Papa-İmparator Çatışması: Kılıç ile Âsâ'nın Savaşı", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (1/2010), s. 93-120.

önemli bir eser olduğu Reinhold Röhricht tarafından da vurgulanmıştır. Bu kaynakta Haçlı Seferleri ile ilgili verilen bilgiler yüzeyselmiş gibi görünse de aslında diğer başka kaynaklarda bahsedilmeyen bilgileri içermesi bakımından son derece kıymetlidir⁶⁵.

Sonuç

Yukarıda adı geçen kaynakların zamansal aralığı, 11. yüzyıldan başlayıp 17. yüzyıla değin uzanmaktadır. Bunun yanı sıra yazarların büyük çoğunluğu din adamı ve geneli Kuzey Avrupa kökenlidir. Kaynakların birbirine benzerliği yahut farklılığına gelince, eserleri yazanların din adamı olmasından mütevellit İncil'den alıntılara sıklıkla rastlanmakta ve dinî unsurların adı geçen eserlerde ziyadesiyle kullanıldığı görülmektedir. Eserlerin genelinde Haçlı Seferi hareketinin haklılığı üzerinde durulmakta ve kendilerinden farklı olanı ötekileştirme eğiliminde oldukları anlaşılmaktadır. Özellikle Müslüman ile yerli Hristiyan ahaliye karşı ön yargılı oldukları fark edilmektedir. Yazarların, maiyetinde buldukları liderlerin tarafını tuttıkları da eserlerde rahatlıkla görülebilmektedir. Diğerlerinden daha farklı olarak zikredebileceğimiz kaynak ise Cafarus'un eseridir. Bu esere baktığımızda, yazarın ruhban sınıfından olmaması dolayısıyla eserde seküler bir havanın hâkim olduğu ve yazarın kökeni dolayısıyla Akdenizli özelliklerin daha ağır bastığı görülmektedir.

Birinci Haçlı Seferi ile alakalı tüm eserlerin en erken 1099 ve büyük bir kısmının da 1099 yılından sonra oluşturulmuş olduğu görülmektedir. Yazarların kökenlerine baktığımızda Fransız, Alman, İngiliz ve İtalyan orijinli olduğu anlaşılmaktadır. Dil bakımından Latince çoğunluğu teşkil etmek üzere, eski Fransızca ve Almanca örneklerine de rastladığımız bu eserlerin birkaçı haricinde hepsi İngilizceye tercüme edilmiştir. Bu eserler, konu bakımından Türk tarihi ile ilgili direkt malumat vermemekle birlikte, Türk-Haçlı ilişkilerinin tüm safhası hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler sunmaktadırlar. Bununla birlikte, Hemen hemen hepsinde, Türk adı geçmektedir.

Son olarak, elbette ki adı geçen eserlerin her biri ile ilgili Batı'da, özellikle yeni el yazmalarının keşfedilmesi ile yeni bilgi ve bulguların elde edilmesi neticesinde, bilgiler değişecek ve güncellenecektir. Dolayısıyla Haçlı Seferleri çalışmaları aynı zamanda yeni yayınların sürekli takibini de zorunlu kılmaktadır. Bununla beraber, yukarıda bahsedilen eserlerin hemen hepsi ayrı bir makale konusu teşkil edecek uzunluktadır. Tümünü bir arada vermemizden dolayı sadece en önemli ayrıntılara değinmekle yetindik. Bu çalışmadaki amaç, Türk tarih literatüründe Birinci Haçlı Seferi'nin Batılı kaynakları adı altında toplu bilgi içeren

⁶⁵ Zimmern Kroniği için bkz. Alan V. Murray, "The Chronicle of Zimmern as a Source for the First Crusade: The Evidence of MS Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. Don. 580", *The First Crusade: Origins and Impact*, ed. Jonathan Phillips, Manchester 1997, s. 78-106. s. 79; Alan V. Murray, "Zimmern, Chronicle of", *The Crusades An Encyclopedia*, IV, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 1296; Graeme Dunphy, "Family Chronicles", *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, I, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 609.

bir çalışma bulunmasını sağlamak, dolayısıyla ölkemizde yürütölen Haçlı Seferleri çalışmalarına az da olsa katkıda bulunabilmektedir.

Kaynaklar

Birincil Kaynaklar

- Albertus Aquensis, *Alberti Aquensis Historia Hierosolymitana*, RHC Occ IV, Paris 1879, s. 265-713; İng. terc. Susan B. Edgington, *Albert of Aachen: Historia Ierosolimitana, History of the Journey to Jerusalem*, Oxford 2007.
- Baldricus Dolensis, *Baldrici episcopi Dolensis Historia Jerosolimitana*, RHC Occ IV, Paris 1879, s. 1-111; *The Historia Ierosolimitana of Baldric of Bourgneil*, ed. Steven Biddlecombe, Woodbridge, Suffolk 2014.
- Balduini III *Historia Nicaena vel Antiochena*, RHC Occ V, Paris 1895, s. 133-185.
- Bartolf de Nangis, *Gesta Francorum expugnantium Iherusalem*, RHC Occ III, Paris 1866, s. 487-543.
- Cafarus Genuensis, *Cafari Genuensis de liberatione civitatum Orientis*, RHC Occ V, Paris 1895, s. 41-73; İng. terc. Martin Hall-Jonathan Phillips, *Caffaro, Genoa and the Twelfth-Century Crusades*, Farnham, Ashgate 2013.
- Ekkehardus Uraugiensis, *Ekkehardi abbatis Uraugiensis Hierosolymita*, RHC Occ V, Paris 1895, s. 1-40.
- Frutolfus Michelsbergensis, (*Monumenta Germaniae Historica*'da Ekkehardus başlığı altında verilmiştir). *MGH Scriptorum*, VI, Hannoverae 1844, s. 33-211; İng. terc. ve not. T. J. H. McCarthy, *Chronicle of the Investiture Contest: Frutolf of Michelsberg and His Continuator*, Manchester 2014.
- Fulcherius Carnotensis, *Historia Iherosolymitana Gesta Francorum Iherusalem peregrinantium ab anno Domini MCXV usque ad annum MCXXVII*, Auctore domno Fulcherio Carnotensi, RHC Occ III, Paris 1866, s. 311-485; İng. terc. R. Ryan, *Fulcher of Chartres. A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, Knoxville 1969.
- Galterius cancellarius, *Galterii cancellarii Antiocheni Bella Antiochena 1114-1119*, RHC Occ V, Paris 1895, s. 75-132; İng. terc. Thomas S. Asbridge-Susan B. Edgington, *Walter the Chancellor's The Antiochene Wars*, Aldershot, Ashgate 1999.
- Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum*, RHC Occ III, Paris 1866, s. 119-163; Anonymi *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum*, ed. H. Hagenmeyer, Heidelberg 1890; *Histoire Anonyme de la première Croisade*, ed. L. Bréhier, Paris 1924; İng. terc. Rosalind Hill, *The Deeds of the Franks and other Pilgrims to Jerusalem*, Oxford 1962.
- Gilo Parisiensis, *Historia Gilonis cardinalis episcopi de via Hierosolymitana*, RHC Occ V, Paris 1895, s. 721-800; İng. terc. C. W. Grocock- J. E. Siberry, *The Historia Vie Hierosolimitane of Gilo of Paris*, Oxford 1997.
- Guibertus abbas Novigenti, *Historia quae dicitur Gesta Dei per Francos edita a venerabili domno Guiberto abbate monasterii Sanctae Mariae Novigenti*, RHC Occ IV, Paris 1879, s. 113-263; İng. terc. Robert Levine, *The Deeds of God through the Francos*, Woodbridge, Suffolk 1997.
- Henricus Huntendunensis, *Historia Anglorum*, İng. terc. Diana Greenway, *Henry, Archdeacon of Huntingdon, Historia Anglorum. The History of the English People*, Oxford 1996.

- Historia Belli Sacri (Tudebodus imitatus et continuatus. Historia peregrinorum euntium Jerusalem ad Liberandum Sanctum Sepulcrum de potestate ethnicorum)*, RHC Occ III, Paris 1866, s. 165-229.
- La Chanson d'Antioche*, ed. Paulin Paris, *Romans des douze pairs de France*, 11-12, Paris 1848; İng. terc. Susan B. Edgington-Carol Sweetenham, *The Chanson d'Antioche: An old French Account of the First Crusade*, Farnham, Ashgate 2011.
- Metellus von Tegernsee (Metellus Tegernseensis), *Expediatio Ierosolimitana*, ed. Peter Christian Jacobsen, Stuttgart 1982.
- Ordericus Vitalis, *Historia Ecclesiastica*, İng. terc. M. Chibnall, *The Ecclesiastical History of Orderic Vitalis*, I-VI, (Tekrar Basım), Oxford 2002-2004.
- Petrus Tudebodus, *Petri Tudebodi seu Tudeboris Sacardotis Syracensis Historia de Hierosolymitano Itinere*, RHC Occ III, Paris 1866, s. 1-117; İng.terc. J. H- L. L Hill, *Peter Tudebode*, Philadelphia 1974.
- Radulphus Cadomensis, *Gesta Tancredi in expeditione Hierosolymitana Auctore Radulfo Cadomensi ejus familiari*, RHC Occ III, Paris 1866, s. 587-716; İng. terc. Bernard S. Bachrach-David S. Bachrach, *The Gesta Tancredi of Ralph of Caen A History of the Normans on the First Crusade*, Aldershot, Ashgate 2005.
- Raimundus Aguilers, *Raimundi de Aguilers canonici Podiensis Historia Francorum qui ceperunt Jerusalem*, RHC Occ III, Paris 1866, s. 231-309; John France, *A critical edition of the Historia Francorum Qui Ceperunt Iherusalem of Raymond of Aguilers*, (University of Nottingham, Ph.D. thesis), Nottingham 1967; İng. terc. J. H. Hill- L. L. Hill, *Raymond d'Aguilers*, Philadelphia 1968.
- Robertus Monachus, *Roberti monachi Historia Iherosolimitana*, RHC Occ III, Paris 1866, s. 717-882; İng. terc. Carol Sweetenham, *Robert The Monk's History of the First Crusade*, Aldershot, Ashgate 2005.
- Willelmus Malmesbiriensis, *Gesta Regum Anglorum*, İng. terc. R. A. B. Mynors-R. M. Thomson-M. Winterbottom, *The History of the English Kings*, I-II, Oxford 1998-1999.
- Willermus Tyrensis, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum a tempore successorum Mahumeth usque ad annum Domini MCLXXXIV*, RHC Occ I, Paris 1844, s. 1 vdd; İng. terc. E. A. Babcock ve A. C. Krey, *A History of Deeds done Beyond the Sea*, I-II, New York 1943.
- Zimmerische Chronik*, ed. Karl August Barack, I-IV, Freiburg/Tübingen 1881-1882.

Araştırma Eser, Makale ve Maddeler

- Ailes, Marianne J., "Chanson de Roland", *The Crusades An Encyclopedia*, I, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 237-238.
- Airaldi, Gabriella-Alex Mallett, "Caffaro of Genoa", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (1050-1200)*, 3, ed. David Thomas-Alex Mallett, Leiden 2011, s. 635-642.
- Altan, Ebru, "Birinci Haçlı Seferinin Bir Görgü Tanığı: Fulcherius Carnotensis", *Tarih Dergisi*, (37/2002), s. 45-49.
- _____, "Latin Doğulu Tarih Yazarı Willermus Tyrensis'in (1130-1185) Historiası ve Zeyilleri", *Şarkiyat Mecmuası*, sa: 27 (2/2015), s. 85-94.
- Asbridge, Thomas, *Haçlı Seferleri*, Türkçe terc. Ekin Duru, İstanbul 2014.

- Beal, Jane, “Henry of Huntingdon”, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, I, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 769-770.
- Bellomo, Elena, “Caffaro of Caschifellone”, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, I, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 238.
- Biddlecombe, Steven, “Baldric of Bourgueil and the Familia Christi”, *Writing the Early Crusades: Text, Transmission and Memory*, ed. Marcus Bull-Damien Kempf, Woodbridge, Suffolk 2014, s. 9-23.
- Blumenthal, Uta-Renate, *The Investiture Controversy: Church and Monarchy from the Ninth to the Twelfth Century*, Pennsylvania 1988.
- Bull, Marcus, “The Western Narratives of the First Crusade”, *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (1050-1200)*, 3, ed. David Thomas-Alex Mallet, Leiden 2011, s. 15-25.
- _____, “Gesta Francorum”, *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (1050-1200)*, 3, ed. David Thomas-Alex Mallet, Leiden 2011, s. 249-256.
- _____, “Robert the Monk” *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (1050-1200)*, 3, ed. David Thomas-Alex Mallet, Leiden 2011, s. 312-317.
- _____, “Peter Tudebode”, *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (1050-1200)*, 3, ed. David Thomas-Alex Mallet, Leiden 2011, s. 351-355.
- _____, “Fulcher of Chartres”, *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (1050-1200)*, 3, ed. David Thomas-Alex Mallet, Leiden 2011, s. 401-408.
- _____, “Robert the Monk and His Source(s)”, *Writing the Early Crusades: Text, Transmission and Memory*, ed. Marcus Bull-Damien Kempf, Woodbridge, Suffolk 2014, s. 127-139.
- Chibnall, Marjorie, *The World of Orderic Vitalis: Norman Monks and Norman Knights*, Woodbridge 1984.
- Derecki, Pawel, “Gilo of Toucy (of Paris)”, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, I, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 709-710.
- Dunphy, Graeme, “Family Chronicles”, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, I, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 607-609.
- Durmaz, Sayime, “Yüksek Ortaçağ’da Papa-İmparator Çatışması: Kılıç ile Âsâ’nın Savaşı”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (1/2010), s. 93-120.
- Edbury, P. W.-J. G. Rowe, *William of Tyre, Historian of Latin East*, Cambridge 1988.
- Edgington, Susan B., “The First Crusade: Reviewing the Evidence”, *The First Crusade: Orings and Impact*, ed. Jonathan Phillips, Manchester 1997, s. 55-77.
- _____, “Albert of Aachen Reappraised”, *From Clermont to Jerusalem: The Crusades and Crusader Societies, 1095-1500*, ed. Alan V. Murray, International Medieval Research 3, Turnhout 1998, s. 55-67.
- _____, “Albert of Aachen”, *The Crusades An Encyclopedia*, I, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 25-26.
- _____, “Chanson d’Antioche”, *The Crusades An Encyclopedia*, I, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 235-236.
- _____, “Fulcher of Chartres (d. c. 1127)”, *The Crusades An Encyclopedia*, II, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 489-490.
- _____, “Peter Tudebode”, *The Crusades An Encyclopedia*, III, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 948.

- _____, “Raymond of Aguilers”, *The Crusades An Encyclopedia*, IV, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 1009.
- _____, “Walter the Chancellor”, *The Crusades An Encyclopedia*, IV, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 1239.
- _____, “Albert of Aachen (of Aix-la-Chapelle; Albertus canonicus Aquensis)”, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, I, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 24.
- _____, “Walter the Chancellor (Galterius cancellarius)”, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, II, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 1494.
- _____, “Walter the Chancellor”, *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (1050-1200)*, 3, ed. David Thomas-Alex Mallet, Leiden 2011, s. 379-382.
- _____, “Gesta Francorum Iherusalem expugnantium of ‘Bartolf of Nangis’”, *Crusades*, (13/2014), s. 21-35.
- Favreau-Lilie, Marie-Luise, “Caffaro (1080/1081-1166)”, *The Crusades An Encyclopedia*, I, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 199.
- France, John, “Note sur le manuscrit 6041 A du fonds latin de la Bibliothèque nationale: un nouveau fragment d’un manuscrit de *l’Historia Belli Sacri*”, *Bibliothèque de l’école des chartes*, (126/1968), s. 413-416.
- _____, “The Use of the Anonymous *Gesta Francorum* in the Early Twelfth-Century Sources for the First Crusade”, *From Clermont to Jerusalem: The Crusades and Crusader Societies, 1095-1500*, ed. Alan V. Murray, International Medieval Research 3, Turnhout 1998, s. 29-42.
- _____, “The Anonymous *Gesta Francorum* and the *Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem* of Raymond of Aguilers and the *Historia de Hierosolymitano itinere* of Peter Tudebode: An Analysis of the Textual Relationship between Primary Sources for the First Crusade”, *The Crusades and Their Sources Essays Presented to Bernard Hamilton*, ed. John France-William G. Zajac, Aldershot 1998, s. 39-69.
- _____, “Gesta Francorum”, *The Crusades An Encyclopedia*, II, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 529-530.
- Gerish, Deborah, “Historia Nicaena vel Antiochena”, *The Crusades An Encyclopedia*, II, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 582.
- Gillingham, John, “Henry of Huntingdon in his time (1135) and place (between Lincoln and the Royal court)”, *The Gallus Anonymus and his Chronicle in the context of twelfth century historiography from the perspective of latest research*, ed. K. Stopka, Krakow 2010, s. 157-172.
- Greenway, Diana, “Henry of Huntingdon and the Manuscripts of his *Historia Anglorum*”, *Anglo-Norman Studies*, (9/1986), s. 103-126.
- _____, “Authority, Convention and observation in Henry of Huntingdon’s *Historia Anglorvm*”, *Anglo-Norman Studies*, (18/1996), s. 105-121.
- Hagenmeyer, Heinrich, “Étude sur la Chronique de Zimmern; renseignements qu’elle fournit sur la première Croisade”, *Archives de l’Orient Latin*, II, Paris 1884, s. 17-88.
- Handyside, Philip D., *The Old French William of Tyre*, Leiden 2015.
- Harari, Yuval Noah, “Eyewitnessing in Accounts of the First Crusade: The *Gesta Francorum* and Other Contemporary Narratives”, *Crusades*, (3/2004), s. 77-99.

- Hillenbrand, Carole, *Müslümanların Gözünden Haçlı Seferleri*, Türkçe terc. Nurettin Elhüseyni, İstanbul 2015.
- Jubb, Margaret, “William of Tyre (Guillelmus Tyrius, Guillaume de Tyre)”, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, II, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 1515-1516.
- Keats-Rohan, K. S. B., “Baldric of Dol (1046-1130)”, *The Crusades An Encyclopedia*, I, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 130.
- _____, “Guibert of Nogent (1055 - c. 1125)”, *The Crusades An Encyclopedia*, II, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 548.
- _____, “Henry of Huntingdon (c. 1088-1156/1160)”, *The Crusades An Encyclopedia*, II, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 573.
- _____, “Orderic Vitalis (1075-c. 1141)”, *The Crusades An Encyclopedia*, III, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 899-900.
- Kliszuk, Jerzy, “Historia de via Hierosolymis (History of the Road to Jerusalem) [Historia Belli Sacri (History of the sacred war)]”, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, I, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 805.
- Kostick, Conor, *The Social Structure of the First Crusade*, Leiden 2008.
- _____, “A Further Discussion on the Authorship of the *Gesta Francorum*”, *Reading Medieval Studies*, (35/2009), s. 1-14.
- Küçüksipahioğlu, Birsal, “Birinci Haçlı Seferi’nin Bir Görgü Tanığı: Raimundus Aguilers”, *Tarih Dergisi*, (41/2005), s. 17-24.
- Kümper, Hiram, “Bartolf of Nangis”, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, I, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 145.
- 88
- Mallett, Alex, “Orderic Vitalis”, *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (1050-1200)*, 3, ed. David Thomas-Alex Mallett, Leiden 2011, s. 490-496.
- _____, “William of Tyre”, *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (1050-1200)*, 3, ed. David Thomas-Alex Mallett, Leiden 2011, s. 769-777.
- Mathey-Maille, Laurence, “Orderic Vitalis”, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, II, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 1169.
- Morris, Colin, “The *Gesta Francorum* as Narrative History”, *Reading Medieval Studies*, (19/1993), s. 55-71.
- Mulinder, Alec, “Ekkehard of Aura”, *The Crusades An Encyclopedia*, II, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 392.
- Murray, Alan V., “The Chronicle of Zimmern as a Source for the First Crusade: The Evidence of MS Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. Don. 580”, *The First Crusade: Origins and Impact*, ed. Jonathan Phillips, Manchester 1997, s.78-106.
- _____, “Frutolf of Michelsberg (d. 1103)”, *The Crusades An Encyclopedia*, II, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 489.
- _____, “Historia Belli Sacri”, *The Crusades An Encyclopedia*, II, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 581.
- _____, “Metellus of Tegernsee”, *The Crusades An Encyclopedia*, III, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 823.
- _____, “Saracens”, *The Crusades An Encyclopedia*, IV, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 1074-1077.

- _____, “William of Tyre (d. 1186)”, *The Crusades An Encyclopedia*, IV, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 1281-1282.
- _____, “Zimmern, Chronicle of”, *The Crusades An Encyclopedia*, IV, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 1296.
- _____, “National Identity, Language and Conflict in the Crusades to the Holy Land, 1096-1192”, *The Crusades and the Near East*, ed. Conor Kostick, London 2011, s. 107-130.
- _____, “The Siege and Capture of Jerusalem in Western Narrative Sources of the First Crusade”, *Jerusalem the Golden: The Origins and Impact of the First Crusade*, ed. Susan B. Edgington- Luis García-Guijarro, Turnhout 2014, s. 191-215.
- Niskanen, Samu, “The Origins of the *Gesta Francorum* and Two Related Texts: Their Textual and Literary Character”, *Sacris Erudiri*, (51/2012), s. 287-316.
- Orth, Peter, “Gilo of Paris (d. after 1139)”, *The Crusades An Encyclopedia*, II, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 533.
- _____, “Radulph of Caen (d. after 1130)”, *The Crusades An Encyclopedia*, IV, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 1001.
- _____, “Robert of Rheims”, *The Crusades An Encyclopedia*, IV, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 1042-1043.
- Packard, Barbara, “Raymond of Aguilers”, *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (1050-1200)*, 3, ed. David Thomas-Alex Mallet, Leiden 2011, s. 297-300.
- _____, “Ralph of Caen”, *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (1050-1200)*, 3, ed. David Thomas-Alex Mallet, Leiden 2011, s. 375-378.
- Parsons, Simon Thomas, *The Use of Chanson de geste Motifs in the Latin Texts of the First Crusade, c. 1095-1145*, (Royal Holloway, University of London, Ph.D. thesis), London 2015.
- Partner, Nancy, “Henry of Huntingdon: Clerical Celibacy and the Writing of History”, *Church History*, 42, (4/1973), s. 467-475.
- Pasquier, H., *Un poète latin du XIIe siècle: Baudri, abbé de Bourgueil, archevêque de Dol, 1046–1130*, Paris 1878.
- Pfeiffer, Kerstin, “Ekkehard of Aura (Ekkehardus Uraugiensis)”, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, I, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 568-569.
- _____, “Frutolf von Michelsberg”, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, I, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 651.
- Purkis, William, “Rewriting the History Books: The First Crusade and the Past”, *Writing the Early Crusades: Text, Transmission and Memory*, ed. Marcus Bull-Damien Kempf, Woodbridge, Suffolk 2014, s. 140-154.
- Pysiak, Jerzy, “Ralph of Caen”, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, II, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 1252-1253.
- Roach, Daniel, “Orderic Vitalis and the First Crusade”, *Journal of Medieval History*, (42/2016), s. 177-201.
- Rubenstein, Jay, *Guibert of Nogent: Portrait of a Medieval Mind*, New York 2002.
- _____, “What is the *Gesta Francorum*, and Who Was Peter Tudebode?”, *Revue Mabillon*, (16/2005), s. 179-204.

- _____, “Guibert of Nogent, Albert of Aachen and Fulcher of Chartres: Three Crusade Chronicles Intersect”, *Writing the Early Crusades: Text, Transmission and Memory*, ed. Marcus Bull-Damien Kempf, Woodbridge, Suffolk 2014, s. 24-37.
- Ruch, Lisa M., “William of Malmesbury”, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, II, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 1511-1512.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, Türkçe terc. Fikret İşiltan, 3. Baskı, Ankara 1998.
- Russo, Luigi,” The Monte Cassino Tradition of the First Crusade: From the *Chronica Monasterii Casinensis* to the *Hystoria de via et recuperatione Antiochiae atque Ierusalemorum*”, *Writing the Early Crusades: Text, Transmission and Memory*, ed. Marcus Bull-Damien Kempf, Woodbridge, Suffolk 2014, s. 53-62.
- Schuster, Beate, “Baudri of Bourgueil (Baudry; Baldric of Dol)”, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, I, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 149.
- _____, “Fulcher of Chartres”, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, I, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 652-653.
- Spieralska, Beata, “Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum (Deeds of the Franks and other Jerusalem Pilgrims)”, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, I, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 697.
- Sweetenham, Carol, “Chanson d’Antioche (Song of Antioch)”, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, I, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 265.
- _____, “Guibert de Nogent (Guibertus abbas Novigenti)”, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, I, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 740-741.
- _____, “Raymond of Aguilers”, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, II, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 1260.
- _____, “Robert the Monk”, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, II, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 1287.
- _____, “Tudebode, Peter”, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, II, gen. ed. Graeme Dunphy, Leiden 2010, s. 1452-1453.
- _____, “The Old French Crusade Cycle”, *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (1050-1200)*, 3, ed. David Thomas-Alex Mallet, Leiden 2011, s. 422-430.
- Thomson, Rodney M., “William of Malmesbury, Historian of Crusade”, *Reading Medieval Studies*, (23/1997), s. 121-134.
- _____, “William of Malmesbury (d. c. 1143)”, *The Crusades An Encyclopedia*, IV, ed. Alan V. Murray, Oxford 2006, s. 1279-1280.
- Tolan, John, “Guibert of Nogent”, *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (1050-1200)*, 3, ed. David Thomas-Alex Mallet, Leiden 2011, s. 329-334.
- _____, “William of Malmesbury”, *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (1050-1200)*, 3, ed. David Thomas-Alex Mallet, Leiden 2011, s. 483-487.
- Wolf, Kenneth Baxter, “Crusade and Narrative: Bohemond and the *Gesta Francorum*”, *Journal of Medieval History*, (17/1991), s. 207-216.

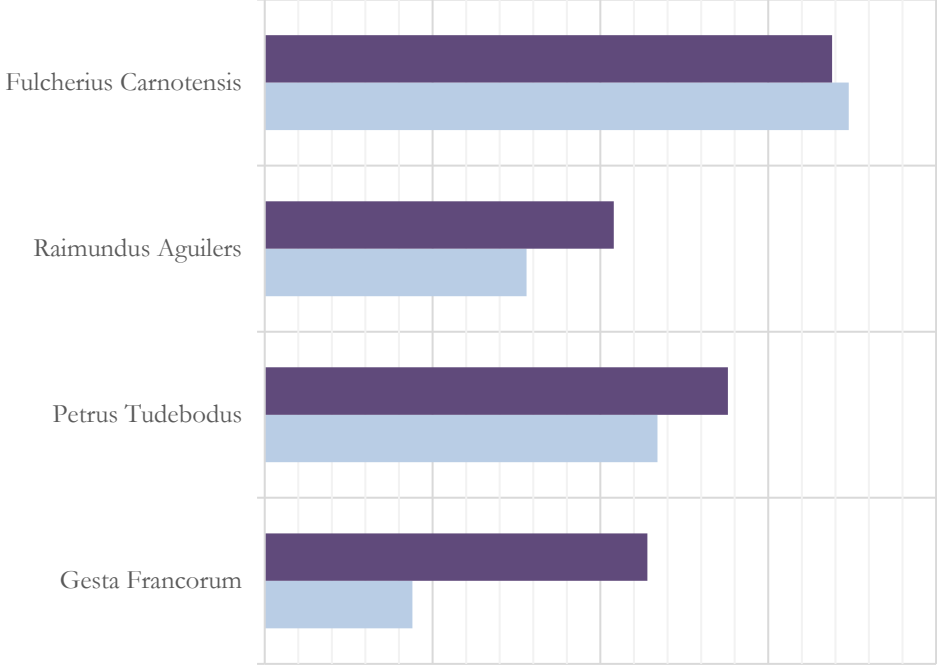
Tablo 1: Metindeki Kaynaklara Dair⁶⁶

Yazar/Eser	Yazıldığı Yüzyıl	Kaynağın Dili
Albertus Aquensis	12	Latince
Baldricus Dolensis	12	Latince
Bartolf de Nangis	12	Latince
Cafarus Genuensis	12	Latince
<i>Chanson d'Antioche</i>	12-13	Eski Fransızca
Ekkehardus Uraugiensis	12	Latince
Frutolfus Michelsbergensis	11-12	Latince
Fulcherius Carnotensis	12	Latince
Galterius cancellarius	12	Latince
<i>Gesta Francorum</i>	11-12	Latince
Gilo Parisiensis	12	Latince
Guibertus abbas Novigenti	12	Latince
Henricus Huntendunensis	12	Latince
<i>Historia Belli Sacri</i>	12	Latince
<i>Historia Nicaena vel Antiochena (Balduini III)</i>	12	Latince
Metellus Tegernseensis	12	Latince
Ordericus Vitalis	12	Latince
Petrus Tudebodus	11-12	Latince
Radulphus Cadomensis	12	Latince
Raimundus Aguilers	12	Latince
Robertus Monachus	12	Latince
Willelmus Malmesbiriensis	12	Latince
Willermus Tyrensis	12	Latince (Ancak eser, 13.Yüzyıl'da Eski Fransızcaya çevrildi)
<i>Zimmeriche Chronik</i>	16	(14 ve 17. Yüzyıllar arasında) Erken Yeni Yüksek Almanca

⁶⁶ Eserlerin yazılış tarihleri, günümüz Batılı tarihçileri tarafından da netliğe kavuşturulmuş değildir. Bu husus ihtilafli bir mevzu olarak karşımıza çıksa da yazıldıkları yüzyıllar aşağı yukarı yukarıdaki gibidir. Bilgiler, *Encyclopedia of the Medieval Chronicle* (I, gen. ed. Graeme Dunphy), s. XXX-LXXXIV'ten alınmıştır. Ayrıca şuraya bkz. Alan V. Murray, "The Siege and Capture of Jerusalem in Western Narrative Sources of the First Crusade", s. 197; *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (1050-1200)*, 3. Elde edilen bilgiler yukarıda dipnotlarda belirtilen eserlerle kıyaslanarak ve tarafımızdan da bazı değişiklikler ve ilaveler yapılmak suretiyle tabloya dönüştürülmüştür.

Tablo 2:

Birinci Haçlı Seferi'nin Görgü Tanığı ya da Katılımcısı Olarak Kabul Edilen Dört Kaynakta Türk Adının Kullanım Sıklığı

■ Türk Adının Kullanım Sıklığı

■ Recueil des Historiens des Croisades'a Göre Kaynağın Toplam Sayfa Sayısı

WEAVING FOR WAR & PEACE: EDUCATION OF THE CHILDREN IN THE HEREKE FACTORY CAMPUS (1912-1918)*

Didem Yavuz Velipaşaoğlu**

Abstract

This article focuses on the education of the children at Hereke Factory during the turbulent years from the Balkan Wars (1912-1913) through World War I (1914-1918) up to the seizure of the factory by the British in 1918. This article investigates the schooling system at the factory, including both formal and vocational education, and its relationship to those of other workhouses supported by philanthropy within the empire. Charitable and philanthropic institutions within the Ottoman socio-political system provided for the employment of widows and orphans who had lost relatives in the Balkan Wars and World War I. In this philanthropic network, Hereke Imperial Factory, as an institution to create funds to help orphans and widows, became a model of vocational education for needy in general education system. Later, the factory became a center at the target of nationalist-religious philanthropic discourses.

Keywords: Hereke Imperial Factory, formal education, vocational education, dar-üs sanâ'a, The Women's Association of Consumers of Domestic Products

Savaşta ve Barışta Dokuma: Hereke Fabrikası'nda Çocukların Eğitimi (1912-1918)

Öz

Bu makale bir devlet fabrikası olan Hereke Fabrikası'nın çalkantılı savaş yıllarındaki -Balkan Savaşı'ndan (1912-1913) başlayarak Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) sonunda İngiliz işgaline kadarki döneminde- çocuk eğitimine odaklanır. Makale, fabrikadaki hem örgün hem de mesleki eğitim sistemini ve bunların imparatorluk içindeki hayırseverlik faaliyetleri tarafından desteklenen diğer ıslahhaneler ile ilişkisini incelemektedir. Osmanlı sosyo-politik sistemindeki yardımsever ve hayırsever kurumlar, Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı'nda akrabalarını kaybetmiş olan dul ve yetimlerin istihdamında rol oynamıştır. Bu hayırseverlik ağında, Hereke Fabrika-i Hümayûn, yetimlere ve dullara yardım eden bir kurum olarak, genel eğitim sisteminde ihtiyaç sahipleri için bir mesleki eğitim modeliydi. İlerleyen yıllarda, fabrika, milliyetçi-dini hayırsever söylemlerin hedefinde bir merkez haline geldi.

---

* This article was partially produced from PhD dissertation by the author entitled *Crafting an Empire: Hereke Factory Campus (1842-1914)*, NJIT, New Jersey, August 2018.

** PhD, *New Jersey Institute of Technology & Rutgers University*, University Heights, Newark, New Jersey 07102 USA, didemyavuzv@gmail.com

Anahtar Kelimeler: Hereke Fabrika-i Hümâyûn, örgün eğitim, mesleki eğitim, dar-üs sanâ'a, Mamulat'ı Dahiliye İstihlak-ı Kadınlar Cemiyeti

This article focuses on the education of the children at Hereke Factory during the turbulent years from the Balkan Wars (1912-1913) through World War I (1914-1918) up to the seizure of the factory by the British in 1918. During this period, the factory was taken from the remit of the Imperial Treasury and turned into a subsidiary factory under the military regime of the Committee of Union and Progress (CUP), which was pursuing a program of accelerated military mobilization during the period. This article investigates the schooling system at the factory and its relationship to those of other workhouses supported by philanthropy within the empire. Charitable and philanthropic institutions within the Ottoman socio-political system provided for the employment of widows and orphans who had lost relatives in the Balkan Wars and World War I. In the late nineteenth and early twentieth centuries, charities focused not only on satisfying the requirements of the needy, but also on their management: controlling the poor, widows, and orphans in order to form a new labor system for an emerging national identity, at a time when the Ottoman Empire was just beginning to introduce modern nation-building practices. Children were not only trained to use the machines at the factory, but were also affected by various nationalist campaigns in alliance with philanthropic agencies. In this philanthropic network, Hereke Imperial Factory, as an institution to create funds to help orphans and widows, became a model of vocational education for needy in general education system. The factory became a center at the target of nationalist-religious philanthropic discourses.

The war years inaugurated a new era that transformed the Ottoman Empire. Hereke Imperial Factory, as a microcosm of this change, offers a window into understanding the transformation of factory children into members of a modern national labor force. This study concentrates on the six years from the beginning of the Balkan Wars (1912-1913) to the end of World War I (1914-1918) and the assertion of British control over the factory, looking at mechanization programs, wars, poverty, and, in particular, schooling programs, including both formal and vocational training.

Using children's lives as a focusing lens, this study seeks to shed light on diverse facets of the overarching stages of the transformation of the factory over the war years: the jobs carried out by the child labor force, the types of education they received, their position in the philanthropy industry of the late nineteenth and early twentieth centuries, and the ways in which they were treated differently according to their race, religion, and gender. Through the schooling system of the factory in particular, we see the late Ottoman ethno-religious segmentation of an industrial society based around cloth making.

Situated to the east of Istanbul, on the waterfront of Izmit Bay on the Sea of Marmara, the Factory started out as a broadcloth plant founded by a local entrepreneur, Hovhannes Dadian, in 1842.¹ It was transformed into an Imperial Factory in 1845 and then, producing textiles and carpets for both local and international markets, became a major hallmark of a series of modernization projects being implemented in the late Ottoman Empire. In 1925, the factory was transformed yet again, transferred to the Turkish Industry and Metal Bank (*Sanayi ve Maadin Bankası*). In 1933, it was transferred to Sümerbank, a state economic enterprise of the Turkish Republic. The factory became subject to privatization in 1990s, but was mostly closed in the following years. Today, a museum sits on the site of one of the original buildings, the filature, while a smaller broadcloth factory operates as a private business.

A. Note on Literature

The existing literature addresses various aspects of the Hereke Imperial Factory specifically, and topics related to it more generally. Abdülkadir Buluş's dissertation focuses on factory production and deals with state industrialization policies, specifically those developed after the Tanzimat Reforms, and how these policies affected administration at the Factory.² However, his reliance on archival materials from only one source, the Prime Minister's Ottoman Archives, means that he did not adequately address the everyday lives of the workforce. He also deals with the notion of identity of products of Hereke Imperial Factory. Candan Sezgin's work provides a longer discussion of the links between the education and training offered at the Hereke Imperial Factory and that offered by other schools across the Empire and in Europe.³ She also deals with the labor force by examining the social lives of workers and outlines the current situation of the building stock.

Two books by Önder Küçükerman⁴ and by Mehmet Kenan Kaya *et al.*,⁵ respectively, discuss the high quality and variety of the objects produced in the

---

¹ Hovhannes Dadian played a significant role in the several state factories. During 1820-22, he was the director of the Paper Mill in Beykoz. He then acted as a director of the Weaving Factory in Eyüp between 1826 and 1829. He became charginan (*barutçubası*) of the Azadlı Gunpowder Factory in 1842. He established a tannery in Beykoz, Izmit Broadcloth Factory, Hereke Cloth Factory, and Zeytinburnu Ironworks. He invented machines for the Spinning Factory in Eyüp and Armory. He also constructed and eighteenmeter-long iron bridge at Çırağan Palace in 1845. Kevork Pamukciyan, *Biyografilerle Ermeniler* (Istanbul, Turkey: Aras Yayıncılık, 2003), 195-198.

² Abdülkadir Buluş, *Osmanlı Tekstil Sanayi Hereke Fabrikası*, PhD thesis, Istanbul University, 2000.

³ Candan Sezgin, "Atölyeden Fabrikaya Geçiş Modeli Olarak Hereke Fabrika-i Hümayunu ve Endüstri Mirasımız Olarak Taşıdığı Değer," in *Sultan Abdülmecid ve Dönemi* (Istanbul, Turkey: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür AŞ Yayınları, 2015), 214-231.

⁴ Önder Küçükerman, *The Rugs and Textiles of Hereke: A Documentary Account of the History of Hereke Court Workshop to Model Factory*, trans. M.E. Quigley-Pınar (Istanbul, Turkey: Sümerbank Publications, 1987).

⁵ Mehmet Kenan Kaya *et al.*, *Milli Saraylar Koleksiyonunda Hereke Dokumaları ve Hahları* (Istanbul, Turkey: Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları, 1999).

Hereke Imperial Factory. Both books interpret the factory's products as examples of Turkish art, although neither provides any interpretation of the link between the products produced in the factory and the notion of identity. Küçükerman also writes about the industrial schools, but does not address the relationship between the industrial schools and the Hereke Imperial Factory.

Yusuf Utkaner and Özlem Aydın Oral offer an architectural analysis of the Hereke Imperial Factory buildings, the date of their construction, and their current physical state.⁶ They also address technical recommendations for the restoration of the buildings, their later use as a museum, and the current architectural status of the some of the buildings.

To İnalçık, the nineteenth-century Ottoman Empire was a modern welfare state; the health, education, and living needs of individuals were supplied by the state. The fundamental aim of an Islamic ruler was seen as the promotion of public welfare.⁷ A self-sustained habitat, the Hereke plant had its own school, mosque, bathhouse, communal vegetable gardens, vinery, and shops. This system was a part of a rental agreement (*akaret-i seniyye*)⁸ with its gardens and shops, and it shares similar properties to the system of vocational orphanages (*ıslabhanes*).⁹ Promoting public welfare served as one of the basic principles of the economy.¹⁰ Wage-earning workers, composed of mostly children and single adults, dwelled in multistory, high-density cellular dormitories. For instance, in 1898, there were 1,500 workers living at the sex-segregated factory dormitories: 500-600 were male and 1,000 female. The cellular rooms of the dormitories were occupied by 15-20 people each, a condition that fostered epidemics.¹¹ The salaried technical staff, in contrast, had their own houses, where they lived with their families in comfortable conditions.¹²

⁶ Yusuf Utkaner and Özlem Aydın Oral, "Hereke Fabrika-i Hümayunu'nun Mimari Analizi ve Koruma Önerileri," *Mimarlık* (November-December 2009), 46-51

⁷ Halil İnalçık with Donald Quataert eds., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire: 1600-1914*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 45-52. Also, Amy Singer, "A mixed economy of charity," in *Charity in Islamic Societies*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 181-182.

⁸ Prime Ministry Ottoman Archives, (hereafter BOA) HH.HRK.27.19 1307.B.25, (March 17, 1890).

⁹ Maksudyân, in her article, discusses the connection between the rental agreements and vocational orphanages. Nazan Maksudyân, "Orphans, Cities and the State: Vocational Orphanages (*Islabhanes*) and Reform in the Late Ottoman Urban Space," *International Journal of Middle East Studies*, 43 (2011): 493-511.

¹⁰ Singer, "A mixed economy of charity," 181-182.

¹¹ BOA HH.THR.293.14 1316.Ra.26 (The hospital was constructed for the use of the workers. BOA HH.THR.293.14 1316.Ra.26 (August 14, 1898).

¹² The housing of the director and the clerks was located on the railway side of the factory: BOA HH.THR 277.23 1310.Ca.28 (December 18, 1892); the documents regarding the repair of the roofs of the houses demonstrates that there was housing for the officials BOA HH.THR 272.100 1312.R.8. (October 9, 1894). The land for the housing of the officials of the *Diyun-u Umumiye* (Public Debt Administration) was provided from the lands of the telegram house of the factory BOA HH.THR 272.102 1312.Ş.27 (February 23, 1895); The teachers at the factory school had two

The state factories set up were the Fez Factory, the İslimye Broadcloth Factory, the Zeytinburnu Ironworks, the Bakırköy Print Works, the Yeşilköy Land College, the Izmit Broadcloth Factory, the Hereke Textile Factory, the Balıkesir Wool Factory, the Bursa Silk Factory, and the Samakov Iron Izmit Broadcloth Factory.¹³ Throughout the empire, beside the domestic service, children were also used in industrial occupation; poor male children worked mostly in the mining industry, while female children were employed in the textile industry. The mechanization programs in the textile industry enabled the employment of a workforce made up of children and women as low-cost labor.¹⁴ If we direct our attention to children at the mill, an examination of the schooling system at the plant site provides a way to identify some of the children who worked in the factory. On Hereke Factory Campus, there were two types of schooling, each of which was distinct in character. One was formal training given in the school premises on the plant site. The latter was vocational training held in the workshops.

Formal Training

Even though there were primary and secondary schools on the factory campus, the archival materials show evidence that the formal schools were for the education of the children of the officials, technical staff and workers.¹⁵ Almost no information exists about the exact date on which the Primary School (*İbtida-i Mektebi*) was founded at the Hereke Factory Campus, but a *varak* (folio) from the folders of correspondence (*tahrirat dosyaları*) in the Prime Minister's Ottoman Archive shows that there was already a primary school by 1887.¹⁶ A Junior High School (*Rüşdiye Mektebi*) was launched at the Factory as an addition to the existing program of formal training on 5 September 1900.¹⁷ Thanks to the Sultan's charity, as stated in the official documentation, the main goal of the school was to provide education for both male and female children of officials, technical staff, and workers from the factory, along with the children of the surrounding villages.¹⁸

Consulting the folders of correspondence of the Imperial Treasury (*Hazine-i Hassa*) allows for a closer study of the educational infrastructure. In addition to information about several construction projects at the plant site, and about appointments, rankings, and funds for the workers' services, the folders also shed

---

houses on the factory campus (*Hereke Fabrikası Muallim-i Evveli Musa Efendi'nin Hereke Fabrikası'nda Balıbağları'nda mutasarrif olduğu arazi üzerine inşa etmiş olduğu iki hane bakımında olunacak muamele.*), BOA ŞD.63.7 1325 Ş 09 (September 17, 1907)

¹³ Buluş, *Osmanlı Tekstil Sanayi Hereke Fabrikası*, 102.

¹⁴ Yahya Araz, "Yoksulluk ve Çocuk Emegi," in *16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına: Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*. (Istanbul: Kitap Yayınevi, 2013), 143-144.

¹⁵ BOA HH.THR. 362.36 1318 R 27 (August 24, 1900).

¹⁶ BOA HH.THR.334.22 1304.N.10 (June 2, 1887).

¹⁷ BOA HH.THR 362.37 1318 Ca 13 (September 8, 1900).

¹⁸ BOA HH.THR. 362.36 1318 R 27 (August 24, 1900).

light on the structure and curriculum of the formal school, along with profiles of the students taught there, through its charts of examination.

Considering the student agency as cohorts, rather than thinking of them as individuals, B.C. Fortna suggests that education was thought of as an implement of “mechanical engineering”. Privileging the group over the individual and collecting data expressing quantity, however, leans too far towards erasing the broad range of potential human reactions.¹⁹ Therefore, I shall attempt to describe the children in the formal schools (Primary and Junior High Schools) in the context of the programs taught to the student body as they are represented in the documents. The examination charts from the Primary School and Junior High School show not only the curriculum taught in the schools, but also the demographics of the students in 1912-13 (see Appendix A for a full chart).²⁰ A parallel reading of these sources helps us to shift our focus from the educational campaign as a part of a ubiquitous educational pattern applied across the Empire to one focused on the experiences of individual students. Since these were the children of the Factory’s staff and workers, this reading not only helps us to look at family patterns, but also unearths the process of cultural and social reproduction found in the intertwined relationship between state power and students.

The examination results for the school year 1912-1913 illustrate the multi-ethnic composition of the student body and the emergence of a standardized education system. The students registered for courses the year before the outbreak of World War I were a mixture of Muslims and non-Muslims, with most of the latter being Greek Orthodox. Even though Muslim and non-Muslim students were taught jointly in these classes, non-Muslims were exempted from religious courses such as the Quran, Religious Studies, Memorization of Sections of the Quran, and Catechism.²¹ From the Hamidian era onwards, Muslim children who were educated by the state learned a distinct ideology through these religious classes, one designed to turn into imperial staff. As in other imperial states, the aim of mass education was to produce a population that was both obedient and unindoctrinated by rival educational systems, such as those of Christian minorities and missionary schools. Mixed schooling with Muslims and non-Muslims taught side by side therefore became the norm in the state primary schools.²²

According to the examination chart, the factory school was also co-educational in 1912-1913, with boys and girls attending the same courses. However,

---

¹⁹ B. C. Fortna, *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire* (Oxford, UK: Oxford University Press, 2002), 6-7.

²⁰ BOA HH. THR 1237.48 1331 L 21 (September 23, 1913).

²¹ BOA HH. THR 1237.48 1331 L 21 (September 23, 1913).

²² Selim Deringil, “Education: The Answer to All Evil?” in *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909* (London, UK: I. B. Tauris, 1999), 94.

the existence of an *ih̄tiyat* (girls' junior high) school²³ in 1907 and a list of female students enrolled into lectures separate from the program for male students²⁴ is evidence that male and female students were not taught together in the school's early years. The Girl's Junior High School's main aim was to prepare the girls to be teachers. This situation must have changed and the school must have been restructured in later years, as girls and boys attended classes together by 1912-1913. The widespread education of Ottoman girls began in the mid-nineteenth century. Earlier, from the sixteenth century onwards, there had been only an infant's school (*sıbyan mektebi*) for girls, which was limited with Quran and Arabic language in its curriculum at elementary school level. Twenty years after the Junior High Schools were established for the male students in 1838, the Girl's Junior High School was founded. The main goal of these schools was to prepare children for industrial employment.²⁵ The girls also attended scientific knowledge and positive science courses.

The curriculum aimed to impart a child with knowledge of practical and positive sciences, a child who master the Ottoman, Arabic, Persian, and French languages, and a child who was religious, patriotic, and polite. The curriculum was designed to create future citizens who were modern but bonded to the Empire at heart. Within the school's modern curriculum, which was ranged from social sciences to positive science, the civics course (*Ma'lûmât-ı Medenîyye*)²⁶ becomes particularly notable. Added to the curriculum after 1908, this course reflected the premise of the Second Constitution, by which a child became a public subject. The child no longer belonged only to his family as a potential public actor; rather, the child was seen as the nation's future. The child was foreseen as the producer, the military, and the citizen of the future, and as such citizenship became the main pedagogical aim of primary and secondary education. The Constitutional pedagogues perceived the civics course as a compulsory lesson to develop political affiliation and loyalty to the Empire some fifty years later than similar views emerged in Switzerland, Belgium, Germany, the Austro-Hungarian Empire, and the United States of America.²⁷ With all these courses, a child became part of the imperial modernization project and the building block of social economic development.

---

²³ Corresponding to *rüşdiyes*, which were High Schools for male students, the *İh̄tiyat* schools were created in 1893 as female teacher training programs. Şefika Kurnaz, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadınların Eğitimi," *Millî Eğitim*, (July-August-September 1999), 143.

²⁴ BOA HH.THR 374.33 1325.B.3 (August 12, 1907).

²⁵ Akşit, *Kızların Sessizliği: Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi*, 89.

²⁶ *Ma'lûmât-ı Medenîyye* could be translated as Knowledge of Civilization. However, the content of the course shows that this course was about civics. For further information, see Füsün Üstel, "Makbul Vatandaş," in *Peşinde II. Meşrutiyetten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi* (Istanbul, Turkey: İletişim Yayınları, 2005).

²⁷ Üstel, "Makbul Vatandaş," 32, 35.

The curriculum, and thus the social structure of the school during and after World War I, is not documented in the files of correspondence at the Imperial Treasury, yet one document from the Prime Minister's Ottoman Archives concerning the Treasury's supply of books and paraphernalia to the school provides evidence that it was still operational in November 1914, just after the war began.²⁸ In addition, the books cited in the school's curriculum in 1913 expand the scope of the discussion about formal education at the factory (see Appendix B for a full list).²⁹

The books were mostly supplied by the press of the *Kitabhane-i İslam ve Askeriye* (Library of Islam and the Military) in 1913³⁰, and while they had a materialist outlook they also emphasized religious values. Besides Islamic tenets and history of the empire, the books that make up the curriculum of the formal school also show us a philosophy that supported science, the humanities, and linguistics. The *Kitabhane-i İslam* (Islamic Library), the books of which were taught in Hereke Primary and Junior High School, was founded in 1896 by İbrahim Hilmi, a famous publisher, thinker, and author during the transitional period from the Second Constitutional Era (which began in 1908) to Early Republican Turkey. Later the name of the press was changed to *Kitabhane-i İslam ve Askeri* and, after the foundation of the Turkish Republic it was called *Kitabhane-i Hilmi* (Library of Hilmi).³¹ In addition to more than 1,000 books about history, literature, politics, religion, and social theory, the press also published educational books,³² most of which were ordered for the Factory's school. The book *Maarifimiz ve Servet-i İlmiyyemiz: Felaketlerimizin Esbabı* (Our System of Education and Science: The Reasons for Our Catastrophe) -which was published as a part of the oeuvre of the *Kitabhane-i İntibah* by the founder of the press, İbrahim Hilmi, in 1913- yields an explicit description of his inclinations regarding schooling in the Empire. The book begins with an expression by Satı Bey, an Ottoman educator:

the Ottoman of tomorrow will be prepared in the schools of today... if there is one more thing that is more devastating than the most brutal wars, the most

²⁸ BOA HH.THR 1238.36 1333.Ra.16 (February 1, 1915). In the last year of the war, 1918, reports written from the factory to Refik Bey in the Directorate of the Imperial Treasury reveal that there were then 120 students enrolled in these courses. *Hereke Fabrika-i Hümayun'un Tarz-i İdaresi*, 1918. Hayri Tokay Documents, Edhem Eldem Personal Collection. Indeed, the number of students increased during the war years from eighty-four to 120. There were twenty students enrolled in the first year of the primary school, nineteen in the second year of the primary school, twenty-three in the third year of the primary school, eleven students in the first year of the Junior High School, eight students in the second year of the Junior High School, and three in the third year of Junior High School. BOA HH. THR 1237.48 1331 L 21 (September 23, 1913).

²⁹ BOA HH.THR. 1237.46 1331.L.13 (September 15, 1913).

³⁰ BOA HH.THR. 1237.46 1331.L.13 (September 15, 1913).

³¹ İsmail Erşahin, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Kuran Meali Yayıncılığı: İbrahim Hilmi Örneği," *Toplum Bilimleri* (January 2011), 149-160.

³² Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Maarifimiz ve Servet-i İlmiyyemiz*, transcribed/transliterated Melek Dosay Gökdoğan, (Ankara, Turkey: TC Kültür Bakanlığı-HAS-SOY, 2000), xiii.

*destructive earthquakes and devastating hurricanes, it is our and the Islamic worlds' ignorance and lack of education.*³³

Writing just after the Balkan Wars (1912-13), İbrahim Hilmi pointed out the victimization of Islamic societies and the difficulties confronted by the Ottomans in the military and administrative fields, claiming that the invasion of Morocco and Egypt was caused by these societies' aloofness from education and science (*ilimsizlik*).³⁴ According to him, the Ottomans were not defeated by the Balkan Army, but defeated by their system of education. His aim was to strengthen the educational system of the empire to aid it in its recovery from the trauma of the Balkan Wars.³⁵

According to Hilmi, his proposed education system would bring about an intellectual and social revolution that would save Ottomanism, Turkishness, and Islamism.³⁶ Hence, he devoted himself to writing a history of Ottoman Empire³⁷ as a part of the goal of cultivating religious nationalists. The books on the syllabus and the curricula both represent cultural domination through ideas codified by state power, which legitimated its control through the dominance of religious nationalism in the war years. One could argue that the strategies of exclusion of non-Muslims in specific courses in mass education fostered already existing social hierarchies segmented along ethno-religious affiliations.

The *Shorter General History (Küçük Tarih-i Umumi)*³⁸ starts with Egypt civilization, then looks at Anatolian civilizations. The Roman Empire was covered in the book, followed by the Ottoman Empire. The Ottoman Empire was articulated with its artifacts, specifically architectural monuments. The book also looked at Arab civilizations, the exploration of America, and European civilizations. The *Illustrated Ottoman History (Muhtasar Resimli Osmanlı Tarihi)*³⁹ was prepared for primary school children. It starts with the migration of the Turks from Central Asia to Eastern Anatolia because of the attacks of Genghis Khan, the founder of the Mongol Empire. The book looks at the period of principalities, then focuses on the reigns of the various sultans of the empire. The conquest of Istanbul during the reign of Sultan Mehmed II, and the reign of Sultan Suleyman the Magnificent are highlighted. The recent history of the Ottoman was also covered in detail. For instance, the Ottoman Basic Law (*Kanun-i Esasi*) of 1876, the Treaty of San Stefano of 1878, the independence of Bulgaria, the New Ottoman Party (*Yeni Osmanlılar*

³³ Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Maarifimiz ve Servet-i İlmîyemiz* 1.

³⁴ Ibid., 2.

³⁵ Ibid., 14.

³⁶ Ibid., 8-9.

³⁷ Ibid., 59.

³⁸ Ahmed Refik, *Muhtasar Tarih-i Umumi, Küçüklere Tarib Dersleri* (Istanbul, Turkey: Kitabhane-i İslam ve Askeri (Matbaa-i Hayriye ve Şürekası) 1330 (1914)).

³⁹ Ahmed Refik, *Küçük Tarih-i Osmanî* (Istanbul: Kitabhane-i İslam ve Askeri (Matbaa-i Hayriye ve Şürekası) 1327 (1911)).

Cemiyeti) and the dethronement of Abdülhamid II were highlighted. Maps and illustrations accompanied the historiography.

These books appear to have been meant for primary school children. The most recent dates and the latest technologies were presented to them, while they also offered a closer look at the history of the world, in which the Ottoman Empire plays a leading role as a successor of the Eastern Roman Empire and as the protector of Arab civilizations. The orbits of the Ottoman Empire are visualized with maps that introduce the Ottoman lands to children. The books aimed to create intelligent, pious, nationalist, and patriot citizens who had a good command of technology and natural science. All these history books were written to improve Ottoman identity, both nationalist and religious, and world citizenship among the children.

The content of the curriculum of the education system was clearly reflected in the textbooks made compulsory by the central educational administration. It is generally accepted that political regimes interfere in the content of textbooks in order to legitimize themselves and their political systems through “their perceived duty of transmitting culture, reflecting values, and as a springboard for the intellectual development of the individual and the nation.” From the middle of the Tanzimat era, state institutions began to state which textbooks were part of the curriculum in state schools, including those at the Hereke Imperial Factory.⁴⁰

The number of students, especially non-Muslim students, enrolled in courses in the third year of Junior High School suddenly dropped in 1912-1913 -representing the switch from education alongside employment to full-time employment at the factory. Few students completed and graduated from school. The reduction in the number of non-Muslim students may have been particularly drastic because the secondary schooling system supported Muslim students in an attempt to position them as the Empire’s emerging elites.⁴¹ The graduates of the Junior High School were a part of a mass formal training; the documents of earlier periods also show that the graduates of the Junior High School were sent to colleges such as the Imperial School of Medicine (*Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane İdadîyyesi*) and the Ottoman University for Orphans (*Dar’ü’ş Şafaka Mekteb-i ‘Aliyyesi*).⁴² Correspondence between the director of the factory and the Ministry of Education in 1913 imparts a sense of the key role that the director of the factory played in the placement of the graduates of the factory school into these colleges (*Mekâtib-i ‘Aliyye*).⁴³ Similarly, by 1918 five ethnic Turkish students had been selected to be sent for technical training to Jozefis, a factory in Austria that produced the broadcloth factory parts and machinery for Hereke. The factory directors preferred to send their own staff to Europe to be

⁴⁰ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi*, 236.

⁴¹ For the *rüşdiye* as a school for the emerging elites and bureaucrats of the Ottoman Empire, see Fortna, *Imperial Classroom*.

⁴² BOA HH.HRK. 61.16 1310 (1892).

⁴³ BOA HH.THR.1237.47 1331.L.21 (September 23, 1913).

educated, according to the report, rather than invite European technicians to the factory. For this role, *Turkish* students (*evlad-ı vatandan bususiyile Türk olmak üzere*) were selected, as was noted in the *Hayri Tokay* set of documents, and their travel expenses were covered by factory funds while their living expenses were met by Jozefis Machine Factory. As there is no indication of the exact date for the students' departure from the factory to Austria, all we know from the report is that they took two years to complete their education.⁴⁴

In the last year of the war, 1918, reports written from the factory to Refik Bey in the Directorate of the Private Treasury of the Sultan reveals that there were currently 120 students enrolled on these courses.⁴⁵ Indeed, the number of students increased during the war years from 84 to 120.⁴⁶

The Vocational Training and Employment of Children

The vocational education offered in the Hereke Factory workshops was distinct from the formal training given in the Primary and the Junior High School.⁴⁷ The workshops were divided into two sections: the spinning mill (*iplikbane*) and the broadcloth weaving/fullery (*çubabane*). The spinning mill was composed of a velour workshop (*kembabane*), a bobbin workshop (*masurabane*), a carpet workshop (*bahbane*), a flannel workshop (*fanilabane*), a dyeing plant (*boyabane*), engine rooms (*makinist dairesi*), and a drawing office (*resimbane*). The fullery was devoted to fez making and broadcloth making.⁴⁸ The trainees were taught weaving, knotting, and dyeing. A broadcloth factory was added to the factory in 1903.⁴⁹ While this new

---

⁴⁴ *Hereke Fabrika-i Hümayun'un Tarz-ı İdaresi*, 1918. Hayri Tokay Documents, Edhem Eldem Individual Collection.

⁴⁵ *Ibid.*

⁴⁶ By 1912-13, there were a total of 84 students. There were 20 students enrolled in the first year of the primary school, 19 in the second year of the primary school, 23 in the third year of the primary school, 11 students in the first year of the Junior High School, 8 students in the second year of the Junior High School, and 3 in the third year of Junior High School, BOA HH. THR 1237.48 1331 L 21.

⁴⁷ In Europe, response to the labor needs in industry merged with charitable endeavors. The needy was sheltered through industrialization. In the Ottoman context, sheltering the needy coupled with vocational training for industrial production was included on the imperial agenda following excursions to similar European programs. The creation of Ottoman trade schools was first proposed by an ambassador, Sadık Rifat Paşa, after a visit to Vienna in the 1830s. Beginning in 1863, though mostly during the last quarter of the nineteenth century, trade schools were opened in Niş, Ruse, Sofia, Salonica, Damascus, Diyarbakır, Bursa, Kastamonu, Baghdad, and Konya. Yaşar Semiz and Recai Kuş, "Osmanlıda Mesleki Teknik Eğitim: İstanbul Sanayi Mektebi (1869-1930)," *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 15 (2004): 275-95. For further information about vocational training in the management of orphans see Nazan Maksudyan, "Hearing the Voiceless-Seeing the Invisible."

⁴⁸ *Hereke Fabrika-i Hümayun'un Tarz-ı İdaresi*, 1918. Hayri Tokay Documents, Edhem Eldem Individual Collection.

⁴⁹ BOA HH.THR. 315.28 1321.Za.10 (January 28, 1904).

section was employed in broadcloth, serge, yarn making, and later fez making, the factory continued to produce carpet and textile fabrics.⁵⁰

The state never labelled the school at Hereke Factory Campus an industrial school or a trade school (*sanayi mektebi*). Rather, the term “home for manufacturing and art”⁵¹ (*dar-üis sanâ’u*) was used to differentiate its status within the comprehensive organizational context of teaching.

Imperial policy of the second half of the nineteenth century was oriented towards the creation of an industrial network that would demonstrate the Empire’s independence in industrial power and that would shape modern Ottoman civilization. The first prototypes of trade and industrial schools in the Ottoman Empire emerged during the Tanzimat reform period as part of an imperial modernization process and later evolved into full time schools after a special decree was issued to regulate technical education. In the late nineteenth century, the students of these schools, mostly orphans and poor children, increased in number, and so were assigned their own buildings and other technical facilities. After the circulation of the Imperial order, many industrial orphanages were opened simultaneously for destitute and orphan children in the provinces. These included Bursa (province of Hüdavendigâr), Sivas (Sivas), Aleppo (Aleppo), Kastamonu (Kastamonu), Izmir (Aydın), Kandiye (Crete), Salonika (Salonika), and Diyarbekir (Diyarbakir). By 1899, there were thirty-four vocational orphanages operating, including in the provinces of Mamuretülaziz, Adana, Konya, Jerusalem, Kosova, Monastir and Janina.⁵²

The trade and industrial schools in the Ottoman Empire taught weaving, textile making, carpentry, tailoring, photography, cabinetmaking, shoemaking, bookbinding, and agriculture.⁵³ At the factory, the trainees could also practice their art and received scientific technical training in the campus workshops. The education at the Hereke Imperial Factory relied on master-apprentice relationship: the students learned by doing.

In this network, the trade (industrial) schools encouraged modernization and the establishment of factories, providing many qualified staff for the workshops at the Hereke Imperial Factory. It was not a one-way process, either: some well-trained masters at the Hereke Imperial Factory were sent to serve in the trade schools. The Hereke Imperial Factory’s position of leadership allowed them to promote new techniques of weaving and teaching among other schools and workhouses in the

⁵⁰ BOA Y.MTV. 313.58 1326.Za.4 (November 28, 1908).

⁵¹ BOA DH.MKT.931.42 1322.Z.4 (February 9, 1905).

⁵² Maksudyan, “Hearing the Voiceless-Seeing the Invisible,” 200-281. To Maksudyan, the local elite, merchants, large-scale producers, and industrialists could also profit from the training provided in industrial orphanages. The opening of factories and the resulting need for unskilled and cheap labor tied the orphans and orphanages to the industrial production in a very curious way.

⁵³ Semiz and Kuş, “Osmanlıda Mesleki Teknik Eğitim: İstanbul Sanayi Mektebi,” 275-95.

empire.⁵⁴ To be trained to use the Singer sewing machines, which were introduced to the factory in the 1890s, Behram Efendi of the poorhouse (*dar-ülaceze*) in Istanbul was sent to the Hereke Imperial Factory in 1905. The poorhouse administration wanted to send ten students for vocational training in the use of Singer machines the same year.⁵⁵ Karelkeyan Mıdırıç Efendi came from Sivas with his family a few years before 1896 to receive weaving training.⁵⁶ To learn dyeing techniques to improve the silk and wool prayer rugs of Kayseri, Mehmed Efendi and Simon Anastas were sent to the factory for scientific technical training (*fenn-i taallüm*) in 1899.⁵⁷ A graduate of Hereke Imperial Factory, Mehmet Galip Efendi, was appointed to Kastamonu Trade School as a teacher of weaving in 1899⁵⁸ and the director of the poorhouses (*dârü'laceze*) visited the Hereke Factory in 1905 to research weaving techniques so that he could apply them in poorhouses. The director of the poorhouses investigated Arabic design techniques to apply them in the poorhouse workshops, which were still producing in the European style.⁵⁹ The factory's fame would later lead people from across the Empire and abroad to visit with the intention of learning trade techniques. The director of the Tabriz Carpet Factory, Mehmed Ali Bey, requested to work in the Hereke Imperial Factory in 1906,⁶⁰ while students from Tripoli Industrial School were appointed to Hereke Imperial Factory in 1909.⁶¹

In the earlier stages of the foundation of the factory, the ideology of the state was a multicultural one, and workers were encouraged to use their knowledge of local weaving practices in their designs for rugs and textiles that were produced in the factory. These were then used as symbols of the greatness and diversity of the empire in international expositions, as gifts for foreign notables, as furnishings for imperial buildings and in other prestigious buildings and embassies.

They children were conscripted on the promise of receiving a vocational education. For instance, one of the earliest examples of the Ottomans perceiving their cultural diversity as a motivator of the workforce in the Imperial Factories comes from the 1850s. A document from 1855 demonstrates that, similar to the employment of Orthodox Greek girls in the Bursa Silk Factory -which was another Imperial Factory founded in the second half of the nineteenth century- there was a requirement for the “use” of thirty Orthodox Greek girls in weaving work at Hereke Imperial Factory. With the approval of their parents, these thirty girls were chosen from among the inhabitants of Karasi (*karasi abalısı*), selected according to their chastity and skills. The factory guaranteed the families that they would receive some

⁵⁴ Sezgin, “Atölyeden Fabrikaya,” 214-231.

⁵⁵ BOA DH.MKT.931.42 1322.Z.4 (February 9, 1905).

⁵⁶ BOA DH.TMIK.M. 11.57 1314.S.23 (August 3, 1896).

⁵⁷ DH.MKT.2169.80 1316.L.12 (February 23, 1899), also in Sezgin, “Atölyeden Fabrikaya,” 214-231.

⁵⁸ BOA DK.MKT.2297.85 1317.N.16 (January 18, 1900).

⁵⁹ BOA DH.MKT.931.42 1322.Z.04 (February 9, 1905).

⁶⁰ BOA Y.PRK.AZJ. 50.78 1322.Z.29 (March 6, 1905).

⁶¹ BOA DH.MKT. 2868.96 1327.C.18 (July 7, 1909).

of their daughters' wages and that the girls' honor and religion would be saved by the factory. The girls received vocational training, according to the document, which also emphasizes that the factory foundation should not be perceived as a scary place.⁶² Monsieur Martel's 1885 report also demonstrates that vocational education was a significant factor in attracting workers to the factory: local workers would be trained since the factory needed workers who had a good command of their vocation (*sanatlarına layıkıyla vakıf adamlar*).⁶³ The factory was thus an educational institution, where the pupils were turned into trained craftsmen and craftswomen.

The recruitment of the young girls and the acceptance of their migrant families continued in the following years. According to Quartaert, between 1895 and 1905, over 1000 female knotters produced custom-ordered carpets in the state factory. Muslim and Orthodox Greek girls from the ages of four to fifteen worked in the three great knotting halls, on 150-180 knotting frames of varying size. The knotters worked eleven hours per day -except the youngest girls- and for low wages. Some of the female workers walked to work from their nearby homes while others came from distant districts. The Greek and Turkish girls lived apart from one another in separate furnished factory dormitories, under the supervision of "old" women.⁶⁴ In the last years of 19th century, Armenian female workers, including children, migrated from Sivas, Ladik, and Manisa to the Hereke Imperial Factory and started to work in the carpet section.⁶⁵

In an article in *Servet-i Fünun* published on 12 July 1906 (29 Haziran 1322), it was stated that there were 2000 workers composed of both adults and children at that time at the factory. However, due to the increasing demand for Hereke products in the market and the desire to strengthen the textile industry in the Ottoman Empire, it was decided to increase the number of the workforce to 4000 including many poor children and orphans (*nice etfal-i fukara ve yetime*); they would be put on the payroll and taught this vocation.⁶⁶

⁶² There was a requirement for the "use" of thirty Orthodox Greek girls in weaving work at Hereke Imperial Factory (*...akmeşe-i nefîsenin nesci hidmetinde dahi otuz nefer rum kızlarının kullanılması lazım gelmiş...*). BOA MKT.UM.209.56 1272 M 10 (September 22, 1855).

⁶³ BOA Y.MTV. 15.7 1301.N.21 (July 15, 1884).

⁶⁴ Donald Quartaert, "The Age of Reforms, 1812-1914," in *An Economic and Social History of the Ottoman Empire: 1600-1914*, ed. Halil İnalcık with Donald Quartaert. (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 918.

⁶⁵ Dominique Séréna-Allier, Raymond H. Kévorkian and David Vinson, *Trames d'Arménie: Tapis et broderies sur les chemins de l'exil (1900-1940)*, (Marseille: Images en Manoeuvres Editions, 2007), 64-83.

⁶⁶ "Hereke Fabrika-i Hümayunu Ziyaret," *Servet-i Fünun*, (794-29 Haziran 1322) (12 July 1906), 216-219.

The number of female workers at the factory reached 1800 in 1906. However, this number was reduced to 1200 in 1918.⁶⁷ The employment of children went on during the war years even though some regulation of child labor by the state was introduced, as it was not put into practice. The employment of children continued during the war years: despite the introduction of some regulations around child labor, no changes were put into practice. A proposal for the regulation of child and female labor by the public authorities in 1910, the Draft Law about the Work of Male and Female Children and Women in Industrial Institutions (*Müessesat-ı Sinaiyede Erkek ve Kız Çocukların ve Kadınların Çalışmaları Hakkında Kanun Layihası*), attempted to forbid workplaces from employing children under the age of twelve, while requiring a sanction from physicians for children at and above twelve years old. An authorization would also be given to sanitary controllers (*sıhhye müfettişi*) to forbid the employment of children under seventeen years old where deemed necessary. Meanwhile, it was suggested that the daily working hours for children under the age of seventeen should be limited to nine hours, including a one-hour lunch break. Children and female laborers would not work overnight and would have one day of vacation during the week along with vacation on their holy days. Children under the age of eleven who did not hold a certificate of primary education could not be made to do hands-on training for more than three hours a day. However, the state council decided that the proposal contained practices harmful to the freedom of production and labor (*serbest-i ameli*).⁶⁸ In addition, the governing Committee of Union and Progress did not impose essential regulations on the working hours and living conditions of the labor force. The workers went on working twelve to fourteen hours a day, and sometimes sixteen hours a day, as they had done previously.⁶⁹ If the Draft Law was accepted, there would be a great protection on children's and women's working rights. Moreover, the regulations on ages had great importance for children's rights.

In her article on female participation in industry during the war years, Charlotte Lorenz provides a vantage point to understand the working conditions there in 1918. Lorenz states that workers worked eleven hours a day apart from a one hour lunch break. The dormitories of the girls were strictly divided according to their nationalities. However, there were some common spaces, such as dining rooms. The youngest ones were managed carefully according to their performance capacity, so that they could leave work when they got tired. Workers received a one month paid vacation every year. This payment was calculated according to the average of

---

⁶⁷ Charlotte Lorenz, "Die Frauenfrage im Osmanischen Reiche mit besonderer Berücksichtigung der arbeitenden Klasse", *Die Welt des Islams*, 6, H. 3/4 (Dec. 31, 1918), 72-214, 165. Lorenz does not provide any reference for the figure 1800 in 1906.

⁶⁸ Kadir Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922) Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler* (Istanbul, Turkey: İletişim Publications), 347-348.

⁶⁹ Erik Jan Zürcher and Mete Tunçay, *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalizm ve Milliyetçilik, 1876-1923* (Istanbul, Turkey: İletişim Publications, 2004), 136.

their wages for one month. Daily wages ranged from three to ten *kuruş* for pieceworkers while their salaried masters earned 400-600 *kuruş* monthly. The workers also got a free meal as a daily allowance.⁷⁰ At the Hereke Imperial Factory, a retirement fund was founded in 1895 to provide income when workers retired and to help orphans and widows left behind when male workers died. The fund was not only for the benefit of the elderly, widows, and orphans, but also to repay the cumulative payments made by female workers, who retired when they got married.⁷¹ Girls who worked for fifteen years at the factory retired when they got married.⁷² Before the war years, the wages and salaries of workers in addition to the expenses of essential construction at the plant site were covered by the earnings of the company store in Istanbul and by the rental income from the shops and vegetable gardens on the factory campus.⁷³ When the war broke out, the economic crisis left the factory unable to compensate for even one percent of the salaries and wages of the workers with the sales revenue from the company store, the Ministry of War (*Harbiye Nezareti*), and Palace. To overcome this financial scarcity, by December 1914, the Imperial Property Division (*Emlak-ı Hümayun*) began subsidizing the factory to the amount of 210 *lira* monthly to cover operating expenses.⁷⁴

In difficult wartime conditions many technical problems and especially a lack of raw materials caused a reduction in the size of the workshops and in employment. According to a report written to the Directorate of Private Treasury of Sultan, the situation of the factory just at the end of the war was:

In the velour workshop, under the head teacher, there worked two assistants, three masters, thirty-three soldiers, fourteen male workers, and four apprentices. The 115 wooden handlooms in the workshop produced clothes while the automatic looms produced drapery fabrics, sheeting fabrics, and various kinds of cloths. The main raw material was used in this section was silk. The bobbin and spinnery workshop was not operational in 1918 due to raw material shortages. This section included automatic spinning wheels worked with hydraulic turbines that prepared the silk required for the carpet workshop. A clerk, two female teachers, 120 female weavers were working in the carpet workshop operated by an official of the factory in 1918. There were 68 carpet looms for the weaving of silk and woolen carpets and prayer rugs. Currently, only 11 carpet looms were operational. The flannel workshop consisted of 29 machines for the production of silk and woolen undervests and socks in 1918. However, this section was not then operational. In the dyeing plant, the engine rooms and the drawing office, the numbers of the workforce were reduced to

⁷⁰ Lorenz, "Die Frauenfrage im Osmanischen Reiche," 161-162.

⁷¹ "Kuruluşundan Cumhuriyete Kadar Hereke Fabrikası."

⁷² Centre for Asia Minor Studies (CAM), *Bithynia-Izmit-Hereke B110*, 12.

⁷³ *Hereke Fabrika-i Hümayun'un Tarz-ı İdaresi*, 1918. Hayri Tokay Documents, Edhem Eldem Individual Collection.

⁷⁴ *Ibid.*

*one third of the required number. The soldiers worked for the production of materials for the military.*⁷⁵

To Mumford, the First World War was a large-scale industrial operation.⁷⁶ In Hereke Factory's case, accelerated mechanization programs were added to the agenda almost a decade before the Balkan Wars with the inclusion of a broadcloth line in the factory.

A fullery was added to the factory in 1903.⁷⁷ While the factory continued to produce carpet and textile fabric, this new section was employed in the production of broadcloth, serge, yarn, and, later, fezzes. With this expansion, the factory became a mass-production system after 1908. The fullery produced undervests for the Ottoman Army (*Asakir-i Şabane*) in 1908⁷⁸ to replenish their stocks. On 28 November 1908, 2,008 undervests were produced for the Ottoman Army and sent to the warehouse of the Imperial Treasury.⁷⁹ In addition, archival materials demonstrate that the factory also produced public goods. For instance, 1,000 meters of fabric were set aside for clothing the destitute and the janitors in the poorhouses (*dâr'ülaceze*) in 1908.⁸⁰ In 1909, the factory produced fezzes for students in Ottoman schools for orphans (*dâr'ü's şafaka*).⁸¹

In the last years of the nineteenth century, Hereke Imperial Factory was administrated by the Imperial Treasury while the other factories, such as Izmit Broadcloth Factory, Fez Factory, and Bakırköy Print Works, were under the control of the Serasker (Ministry of War).⁸² While the factory had concentrated on provisions for the military since the Balkan Wars, it saw an intensified military campaign during World War I. Indeed, Hereke Imperial Factory became a subsidiary factory under the directorship of the military regime during the war years, like other Imperial Factories such as Feshane and Izmit Factory.⁸³ By 1915, these subsidiary factories produced the half of the required provisions for the military, such as coarse wool (*aba*) and serges (*şayak*). By 1915, Hereke Imperial Factory and the other six factories under the control of the military produced 1,833,971 meters of coarse wool and serge, 174,374 rugs, and 28,441 blankets.⁸⁴ In 1915 and 1916, Akif Bey, the

---

⁷⁵ *Hereke Fabrika-i Hümayun'un Tarz-ı İdaresi*, Hayri Tokay Documents, Edhem Eldem Individual Collection.

⁷⁶ Lewis Mumford, *Technics and Civilization*, (New York and London: Harcourt, Brace and Company, 1934), 84.

⁷⁷ BOA HH.THR. 315.28 1321.Za.10 (January 28, 1904).

⁷⁸ BOA Y.MTV. 313.58 1326.Za.4 (November 28, 1908).

⁷⁹ BOA Y.MTV.313.58 1326.Za.4 (November 28, 1908).

⁸⁰ BOA DH.MKT.1261.64 1326.Ca.16 (June 16, 1908).

⁸¹ BOA MF. MKT. 1125. 70 1327.Ca.14 (June 3, 1909).

⁸² Buluş, *Osmanlı Tekstil Sanayi Hereke Fabrikası*, 102-103.

⁸³ Küçükerman, *The Rugs and Textiles of Hereke*, 55-56. Also in Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayii: 1913-1915 İstatistikleri*, (Istanbul: Hil Yayınları, 1984), 131-132.

⁸⁴ Ökçün, *Osmanlı Sanayi*, 131-132.

director of the factory, announced that since the factory worked for the military of the empire, its fleece would thenceforth be used to make garments only for the army, and that it would be impossible for it to provide for policemen⁸⁵ as it had done in previous years. The factory produced coarse wool for the Ottoman army, so the loom was expanded in 1916 to meet the additional war requirements of the army.⁸⁶

During the war years, the factory not only clothed the country's military forces but also those individuals rendered destitute by the war years who were sheltered in charitable institutions. Hereke Imperial Factory is a lens through which we can understand the war years; the changing artifacts associated with child labor at Hereke Imperial Factory draw attention to the rapid social transformation undertaken by the state, while the colors in the dyeing workshop changed at this time from vibrant colors to khaki. The products depict the years of war. For instance, 2,000 blankets were woven for the Red Crescent in 1914.⁸⁷ In 1915, the factory provided 1,350 meters of flannel fabrics for clothing destitute children in orphanages.⁸⁸ Meanwhile, at the end of World War I, after receiving medals from the Senate of Hamburg, the Ottoman Empire sent two carpets to the Senate of Hamburg on 23 July 1918 "in memory of the times that they had warred together."⁸⁹

Blurring Borders: Philanthropy and Nationalism

Indeed, under CUP governance, capitalist production methods gathered pace. The National Turkish Industry Incentive Act, which came into law in 1913, facilitated the buying and selling of state and foundation (*vakıf*) lands by Turkish businessmen. Local channels of capital thus became capable of making investments in the commercial and industrial fields during the war years.⁹⁰ Hereke Imperial Factory was not privatized, but during this period, it became the center of attention of Turkish women's associations, prompting public interest in modern trends of national consumption. To illustrate, to increase the demand for domestic goods, The Women's Association of Consumers of Domestic Products (*Mamulat'ı Dabiliye İstiblak-ı Kadınlar Cemiyeti*) opened tailoring workshops in Istanbul where young girls and women were trained in dressmaking and worked for a fee, obtaining the basic materials from Hereke Imperial Factory.⁹¹ The association was founded in March 1913, and its main goal was to introduce locally manufactured goods to Ottoman

⁸⁵ BOA DH. EUMLVZ 32.2 1334.R.2 (February 7, 1916); BOA DH. EUMLVZ 32.54 1334.Ca.27 (April 1, 1916).

⁸⁶ BOA HH.THR.1239.2 1325.S.27 (April 11, 1907).

⁸⁷ BOA HH.THR.1238.33 1333.M.19 (December 1914).

⁸⁸ BOA MF.EYT 1.12 1333.R.7 (February 22, 1915).

⁸⁹ BOA HR.SY.S 2456.60 1918.07.23.

⁹⁰ Zürcher and Tuncay, *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalizm ve Milliyetçilik*, 136.

⁹¹ Serpil Çakır, "XX. Yüzyılın Başında Kadın ve Aile Dernekleri ve Nizamnameleri," in *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Volume III, (Istanbul: Ülke Yayın, 1993). See also: Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, (Istanbul: Metis Yayın, 2011), 100.

women consumers.⁹² The first workshop opened in Istanbul with 100 trainees, and eventually grew to 10,000 women employees, including many of the wives of the soldiers at the front. This web of workshops founded by the association was responsible for the preparation of dresses and clothes for domestic trading by 1918.⁹³ According to an article in *Sıyanet*, a periodical owned by the association, the association's ties with Hereke Factory led the association to help sell the factory's products; this helped promote the visibility of the textile products of the factory and stimulated an intense interest among the public when they were sewn into blouses, lady's suits, dress clothes, and veils (*çarşaf*) in the tailoring workshops in Istanbul. Prior to this, the article stated, goods went unsold and "became mouldy on the shelves of the stores" because of the high cost of the factory's products and the domination of European textiles in the market.⁹⁴ Portraying women as the prime consumers in the domestic market and brandishing the warrant of the state economy gained the factory's products a widespread currency during the war years. Articles in *Sıyanet* suggested that the boost in the domestic economy was related to the expenditure on locally manufactured goods by Ottoman ladies, who were the main consumers in society, being, for the most part, responsible for the dressing of the whole family.⁹⁵

The employment of young Muslim girls at the factory itself was also important, transforming the factory in line with the shifting labor demographics during the war years. The Muslim girls and women at the factory were the focal point of the Women's Association. They found employment for Muslim girls and women at Hereke Imperial Factory and arranged excursions from Istanbul to Hereke Factory to promote public interest.⁹⁶ These excursions included members of the association⁹⁷ as well as ladies from families belonging to Istanbul's high society (*şehrimizin kıbar ailelerinden kıbar misvanından bir çok hanımlar*),⁹⁸ who would be welcomed by the Muslim female workers of the factory.

One primary goal of the excursions was to introduce the industrially produced domestic fabrics of the factory to female visitors. The visual charm of the locally manufactured goods was attributed not only to a new aesthetic sensibility in the modern world, but also to a patriotic sense of the nature of the homeland. Being a part of the soil of the homeland was deliberately connected to dressing with local fabrics. An article in *Kadınlar Dünyası* stated that the female members of the Women's Association "veiled with the elegant cloths of domestic manufacture in various

---

⁹² Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, 100.

⁹³ Lorenz, "Die Frauenfrage im Osmanischen Reiche," 161-162.

⁹⁴ "İstanbul Postası," *Sıyanet*, (15, 19 Haziran 1330), (2 July 1914), 2.

⁹⁵ "İstanbul Postası," *Sıyanet*, (11, 22 May 1330) (4 June 1914), 2.

⁹⁶ "İstanbul Postası," *Sıyanet*, (15, 19 Haziran 1330), (2 July 1914), 2.

⁹⁷ Mükerrerem Belkıs, "İstihlak-i Milli Kadınlar Cemiyeti Hayriyesinin Herekeye Ziyareti," *Kadınlar Dünyası*, (27 September 1913), 6-7.

⁹⁸ "İstanbul Postası," *Sıyanet*, (16, 26 Haziran 1330), (9 July 1914), 2-3.

colors” (*cemiyete mensub hanımların... emtia-i dabiliyyemizin renklerinin nefis ve zarif kumaşlarıyla müzeyyin çarşaf lar giydikleri görüliyor*) and depicted them as picturesque components of the landscape comparable to the “green heights” (*zümüriddin şabikalar*) surrounding the “calm seawater” of Izmit Bay during their voyage from Istanbul to the factory.⁹⁹

One dateless document containing a speech made by the organization in the Hereke Imperial Factory, likely during Balkan Wars (1912-1913), crystallizes the multi-pronged facets of the various relationships involved and the process in which Hereke products became cultural signifiers:¹⁰⁰

When the Turkish Army attacks for victory over the universe, Turkish women, whose children are at their bosoms and daggers at their waists, fight behind the Turkish army and become the comrades of Turkish men; therefore, they hold a share of the supreme glory. Today, Turkish men are faced with a war that overshadows the most dreadful fights begun by the West and the whole Christian world. In this combat, sharp wits and a sense of patriotism will be the bullets that are going to be fired. Thank God, Turkish women today are not condoning this economic war. They rather act as leaders in defending the innocents and the sacred life of the Turks against the World of Christianity, revealing the Christians' lies to the entire world when they claim that the West does not discriminate according to religious differences. The organization is a zealous populace, which will animate the women of the Turkish Army to heroic deeds, which will not allow the extinction of the descendants of Ho'elun (Alangoya, the mother of Genghis Khan, who was emperor of the Mongol Empire); ..., Tomyris (Tomrus, ancient Iranian Massagetae queen from central Asia), the shah of the world..., or Bala Hanim (the wife of Osman I, the founder of the Ottoman Empire); who comprise the female individuals in this population, who aim at continuing the glory and honor of the Turks. They will prove, if God allows them, in the near future, that there is no difference between the male and the female individuals of this population in terms of valor and honor. Therefore, this supreme organization, ...[will support?] the Turkish hands that are capable of crafting the most marvelous works of the most masterly arts, ...¹⁰¹

⁹⁹ Ibid, 6-7.

¹⁰⁰ This document, ZE 86.2413, in the Center for Islamic Studies Archive /Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (ISAM) archives, is entitled “‘Mahsulat-ı Dahiliye İstihlak-i Kadınlar Cemiyeti Hayriyesi Hereke Fabrika-i Hümayunu Ziyareti’ başlıklı Türk kadınının Savaş yıllarında aldığı rolü anlatan metin.” The same title appears on the original document in Ottoman handwriting. The excursions of the women’s association happened more often during the war years. The documents in the journal *Syanet* inform us that some excursions concluded with a speech, although they are not included in the texts of *Syanet*. This speech must be one of them. The context of the text demonstrates that this was most likely presented during the war years.

¹⁰¹ “‘Mahsulat-ı Dahiliye İstihlak-i Kadınlar Cemiyeti Hayriyesi Hereke Fabrika-i Hümayunu Ziyareti’ başlıklı Türk kadınının Savaş yıllarında aldığı rolü anlatan metin.” (The text entitled the Hereke Imperial Factory visit of The Women’s Association of Consumers of Domestic Products reveals the role of Turkish women during war) ISAM ZE 86.2413.

This masculine rhetoric, with its rigid dichotomy between the Muslim world and Christian world, was addressed to the Muslim female workers at the factory, but this language also characterized the speeches of the women's association to all the workers in the factory, regardless of religion. Just as the massed children were calculable and controllable for the sake of industrialization, their identities were also moldable and manipulable. Visitors imbued with the "patriotic spirit" (*biss-i vatanperveri*) needed to be aware, according to an article by Mükerrerrem Belkıs in *Kadınlar Dünyası*, that the affluence of the country was dependent upon the consumption of locally manufactured goods.¹⁰² The rhetoric of the association also encouraged the factory to find employment for Muslim girls in particular, reflecting the increasingly ethno-religious character of Ottoman ideology during wartime.

A sisterhood was constructed around the individual Muslim girls at the factory, the association, and consumers, who united around Hereke products as insignia of the national spirit with its new decorum and domestic market. One might argue that the philanthropic intentions of the women's association in favor of Muslim girls blended with capitalist consumption trends during the war years.¹⁰³ The female association programs of the Young Turk Revolution (1908-1918) took over charitable work in society with their agenda being determined by elite and middle-class women.¹⁰⁴ Not only did these societal benefactors support the consumption of domestic products made at Hereke Imperial Factory, but also nationalist campaigns were associated with the employment of Muslim girls and women in the factory and its tailoring workshops in Istanbul.

As has been shown, the factory had concentrated on providing for the military since 1912, when the military campaign intensified. However, the performance of the factory had declined a great deal by the end of World War I. Therefore, the privatization of the factory was considered by the Directorate of the Imperial Treasury on 30 January 1918. It was suggested that the factory be operated like a joint-stock company under the control of the Imperial Treasury.¹⁰⁵ Charlotte Lorenz states that the factory was operated by an Armenian firm, Agopian and Sons, in 1918.¹⁰⁶ However, the factory was soon taken over by British forces after World War I and remained in their hands for the duration of the truce period, with the later support of Indian troops and the Greek army. When the British and Greek armies

---

¹⁰² Mükerrerrem Belkıs, "İstihlak-ı Milli Kadınlar Cemiyeti Hayriyesinin Herekeye Ziyareti," *Kadınlar Dünyası*, (27 September 1913), 6-7.

¹⁰³ For the change of the forms of philanthropy see: Amy Singer, "A mixed economy of charity," in *Charity in Islamic Societies*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, 176-216.

¹⁰⁴ Singer, "A mixed economy of charity," 176-216.

¹⁰⁵ National Palaces Archive (MSHHA) E. II.nr.0012.003. (received in 2012, MSHHA folders later transferred from National Palaces to Prime Ministry Ottoman Archives.)

¹⁰⁶ Lorenz, "Die Frauenfrage im Osmanischen Reiche," 161-162.

took over the factory, it became a headquarters and the school was used as a barracks.¹⁰⁷ Despite all this, production would go on.

Conclusion

The educational program of the factory, including both formal and vocational training, was part and parcel of the great religious nationalist campaign that took place during the war years. Segmentation of factory girls and boys according to their ethno-religious identities was fostered by the schooling program, while orphans were controlled by the social mechanisms of charity. Children became an interface for the legitimization of social hierarchies between the state and their families; the books in the curriculum, the spatial polarization of public housing, and the employment of Muslim girls in the factory by women's associations all demonstrate how a factory child was transformed into part of the modern national labor force through a blurring of boundaries between macro-political tools and micro-ethnic structures centered on cloth making. Not only had spinning been mechanized—the organization of the labor force itself was restructured on the basis of new social paradigms. The tacit communication of the state with the children in an industrial society crystallized in the changing genres of products: national dresses for women, provisions for the military, and clothing for the destitute.

---

¹⁰⁷ A document demonstrates that school had been made into a headquarter by 9 April 1921. BOA DH.EUM.AYŞ. 53.18 1339 Ş 08 (April 17, 1921). During his visit, the governor of Uskûdar also reported that the factory had become a headquarters of the Allied Forces (*düvel-i mutelife*) on 19 September 1922. BOA DH.KMS.62.50 1341.M.28 (September 20, 1922).

APPENDIX A

CURRICULUM AND THE STUDENTS OF THE FACTORY SCHOOL

In this appendix, the charts provide information about the courses at the curriculum of the Factory School and the students enrolled to the school.

Table A.1 The First Year of Primary School at Hereke Factory in 1912-13 (Continued)

Source: BOA HH. THR 1237.48 1331 L 21 (September 13, 1913).

Good Behavior (<i>Hüsn-ü Hareket</i>)	Calligraphy (<i>Hüsn-ü Hat</i>)	Arithmetic (<i>Hesab</i>)	Orthographics (<i>İmlâ</i>)	Reading (<i>Kıraat</i>)	Islamic Catechism (<i>İlm-i hal</i>)	Memorization of Sections of the Quran (<i>Süre Ezğeri</i>)	Quran (<i>Kırm-ı Kerim</i>)
10	9	10	10	10	10	10	10
10	7	10	10	10	7	8	10
10	10	10	10	10	10	9	10
10	9	10	10	10	--	--	--
10	7	10	10	10	10	10	10

Table A.1 (Continued) The First Year of Primary School at Hereke Factory in 1912-13

Source: BOA HH. THR 1237.48 1331 L 21 (September 13, 1913).

Good Behavior (<i>Hüsn-ü Hareket</i>)	Calligraphy (<i>Hüsn-ü Hat</i>)	Arithmetic (<i>Hesab</i>)	Orthographics (<i>İmlâ</i>)	Reading (<i>Kıraat</i>)	Catechism (<i>İlm-i hal</i>)	Memorization of Sections of the Quran (<i>Süre Ezğeri</i>)	Quran (<i>Kırm-ı Kerim</i>)
10	6	10	10	10	10	10	10
10	6	10	9	10	--	--	--
10	6	9	7	10	10	10	10
10	6	6	6	9	8	10	9
10	7	10	10	10	10	10	10

10	5	3	8	7	4	6	6	Fehmi Mustafa
10	9	10	10	10	10	10	10	Şahin
10	8	6	6	8	6	10	9	Mustafa Arif

Table A.1 (Continued) The First Year of Primary School at Hereke Factory in 1912-13
Source: BOA.HH. THR 1237.48 1331 L 21 (September 13, 1913).

Good Behavior (<i>Hüsn-i Hanekar</i>)	Calligraphy (<i>Hüsn-i Hat</i>)	Arithmetic (<i>Hisab</i>)	Orthographics (<i>İmlâ</i>)	Reading (<i>Kurâh</i>)	Islamic Catechism (<i>İlm-i İlahî</i>)	Memorization of Sections of the Quran (<i>Surre Ezheri</i>)	Quran (<i>Kurân-ı Kerim</i>)	
10	6	8	8	8	6	7	9	Hüseyin Esad
10	8	8	10	10	--	--	--	Anaştaş
10	8	7	6	9	--	--	--	Hüsto Lazni?
10	8	8	6	10	--	--	--	Tiyyano? Koço?
10	8	3	4	4	--	--	--	Anesti Nikola
10	7	10	8	7	6	6	10	Mehmed Ali
10	10	10	9	10	--	--	--	Nikola Yani

Table A.2 The Second Year of Primary School at Hereke Factory in 1912-13 (Continued)
 Source: BOA HH. THR 1237,48 1331 L 21 (September 13, 1913).

Good Behavior	Calligraphy	Mathematics	Orthographics	Readings	Islamic Catechism	Memorization of Sections of the Quran	Quran	
10	10	10	10	10	10	10	10	Hüseyin Ali Osman Efendi
10	10	10	10	10	10	10	10	Eyyüb Hasan Efendi
10	10	6	10	10	10	10	10	Yaşar Mustafa Efendi
10	10	10	10	10	10	10	10	Ali Selim Efendi
10	9	10	10	10	10	10	10	Halil İbrahim Efendi
10	8	10	10	10	10	10	10	Nevber Hanım
10	10	10	10	10	10	10	10	İrfan Efendi
10	7	5	10	10	8	10	10	İsmet Hanım
10	8	10	10	10	10	10	10	Celaeddin Efendi
10	4	5	5	6	8	10	10	Zehra Hanım

Table A.2 (Continued) The Second Year of Primary School at Hereke Factory in 1912-13
 Source: BOA HH. THR 1237.48 1331 L 21 (September 13, 1913).

Good Behavior	Calligraphy	Mathematics	Orthographics	Readings	Islamic Catechism	Memorization of Sections of the Quran	Quran	
10	8	8	10	10	8	10	10	Sadi Cemil Efendi
10	7	8	8	9	10	10	10	Sıdki Efendi
10	9	10	10	10	--	--	--	Yorgi Dimitri Efendi
10	8	10	10	10	--	--	--	Yorgi Andon Efendi
10	10	10	10	10	--	--	--	Elsasr Efendi
10	7	6	10	10	10	10	10	Rabia Hanım
10	7	6	10	10	8	10	10	Şükriye Hanım
10	6	7	10	10	10	10	10	Cemil Mustafa Efendi
10	5	8	10	8	7	9	10	Fehime Hanım

Table A.4 (Continued) The First Year of Junior High School at Hereke Factory in 1912-13
 Source: BOA HH. THR 1237.48 1331 L 21 (September 13, 1913).

Good Behavior	10																				
Ottoman Orthographics <i>(Harf-i-Osmaniye)</i>	6																				
Calligraphy	10																				
Science	7																				
Mathematics	8																				
History of Islam <i>(Tarih-i-islam)</i>	7																				
Geography	7																				
Orthographics	10																				
Reading	9																				
Persian <i>(Farsi)</i>	6																				
Arabic <i>(Arabi)</i>	8																				
Religious Studies <i>(Ulum-i-Diniye)</i>	8																				
Applied Study of the Quran <i>(Kur'an-i-Kerim maa tatbikat)</i>	10																				
																					Mehmed Mustafa
																					Mehmed Refik
																					Mustafa Mehmed

Table A.5 (Continued) The Second Year of Junior High School at Hereke Factory in 1912-13
 Source: BOA HH. THR 1237.48 1331 L 21 (September 13, 1913).

	Hüseyin Efendi	Mustafa Efendi
Good Behavior	9	8
Art (<i>Resim</i>)	5	8
Calligraphy	10	10
French	4	4
Civics (<i>Makûmât-ı Medenîye</i>)	7	8
Science	6	6
Geometry (<i> هندسه</i>)	4	4
Mathematics	4	4
History of the Ottoman Empire	9	8
Geography	8	7
Orthographics	10	10
Reading	9	9
Ottoman Letters	7	7
Persian	3	6
Arabic	4	7
Religious Studies	9	8
the Applied Study of the Quran	10	9

APPENDIX B

BOOKS ON THE CURRICULUM AT THE FACTORY SCHOOL

In this appendix, you will find the books on the curriculum of the Hereke Factory School.

Table B.1 Books on the Curriculum At the Factory School (Continued)

Source: BOA HH.THR. 1237.46 1331.L.13 (September 15, 1913)

The Quran (*Kuran-ı Kerim*)

Prayers and Surah books [*Amme cüzü, Surah of Tebareke (Tebareke cüzü), Fursi?... cüzü*]

The Great Ottoman Alphabet (*Mükemmel Elifba-i Osmani*)

Selected texts from Sadi (*Müntahabat-ı Gülistan*)

Mathematics (*Hesab-ı Ameli*)

Mathematics part two (*Hesab-i Ameli İkinci Kısım*)

Mathematics part three (*Hesab-i Ameli Üçüncü Kısım*)

Special Geometry (*Mubtasar Hendese*)

The Shorter General History (*Küçük Tarih-i Umumi*)

Science Knowledge (*Ma'lûmât-i Fenniye*)

French (*Fransızca*)

Introduction to Geometry (*Mebadi-i Hendese*)

Geography (*Coğrafya*)

New Knowledge of Science (*Yeni Ma'lûmât-i Fenniye*)

Table B.1 Books on the Curriculum At the Factory School (Continued)

Source: BOA HH.THR. 1237.46 1331.L.13 (September 15, 1913)

French the Easy Way (*Fransızca Tesbil-ül Lisan*)

Knowledge of Islamic Tenets (*Akaid-i İslamiyeden İmal-i Ulum-ı Diniyye*)

Ottoman Letters (*Harf-i Osmani*)

History of Islam (*Tarih-i İslam*)

Science (*Ma'lûmât-i Fenniye*)

Reading the Quran (*Tecvid*)

Teaching Mathematics (*Mubtasar Muallim-i Hesab*)

Illustrated Ottoman History (*Mubtasar Resimli Osmanlı Tarihî*)

The Golden Book (*Altun Kitab*)

New Catechism for Muslim Children (*Müslüman Çocuk Yeni İlm-i Hal*)

The Golden Key (*Altun Anahtar*)

Introduction to the Golden Book (*Altun Kitaba Medhal*)

The Book of Minerology, Botany and Animal Science (*Mücellid Meralid-i Selase Hakkında İlm-i Eyya Kitabı*)

Readings in Arabic (*Arab-i Kıraat Kitabı*)

Bibliography

- Ahmed Refik, *Küçük Tarih-i Osmanî*. İstanbul: Kitabhane-i İslam ve Askeri (Matbaa-i Hayriye ve Şürekası), 1327 (1911).
- Ahmed Refik, *Muhtasar Tarih-i Umumî, Küçüklere Tarih Dersleri*. İstanbul: Kitabhane-i İslam ve Askeri (Matbaa-i Hayriye ve Şürekası), 1330 (1914).
- Akşit, Elif Ekin, *Kızların Sessizliği: Kız Enstitülerinin Uzun Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Araz, Yahya. *16. Yüzyıldan 19. Yüzyıl Başlarına: Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.
- Buluş, Abdülkadir, *Osmanlı Tekstil Sanayi Hereke Fabrikası*, PhD thesis, İstanbul University, 2000.
- Çakır, Serpil, "XX. Yüzyılın Başında Kadın ve Aile Dernekleri ve Nizamnameleri," in *Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*. Volume III, İstanbul: Ülke Yayın, 1993.
- _____, *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul: Metis Yayın, 2011.
- Deringil, Selim, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, London: I.B. Tauris, 1999.
- Ener, Mine, "Religious Prerogatives and Policing the Poor in Two Ottoman Contexts," *The Journal of Interdisciplinary History* 35.3 (Special Issue on Poverty and Charity: Judaism, Christianity, and Islam, Winter 2005), 501-511.
- Erşahin, İsmail, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Kuran Meali Yayıncılığı: İbrahim Hilmi Örneği," *Toplum Bilimleri*, (January 2011), 149-160.
- Fortna, Benjamin C., *Imperial classroom: Islam, the state, and education in the late Ottoman Empire*, Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Maarifimiz ve Servet-i İlmiyemiz: Felaketlerimizin Esbabı*. Trans. Melek Dosay Gökdoğan, Ankara: TC Kültür Bakanlığı-HAS-SOY, 2000.
- Küçükerman, Önder, *The Rugs and Textiles of Hereke: A Documentary Account of the History of Hereke Court Workshop to Model Factory*, Trans. M.E. Quigley-Pınar, İstanbul: Sümerbank Publications, 1987.
- Lorenz, Charlotte, "Die Frauenfrage im Osmanischen Reiche mit besonderer Berücksichtigung der arbeitenden Klasse," *Die Welt des Islams*, 6, H. 3/4 (Dec. 31, 1918), 72-214.
- Maksudyân, Nazan, *Hearing the Voiceless-Seeing the Invisible: Orphans and Destitute Children as Actors of Social, Economic and Political History in the Late Ottoman Empire*, PhD Thesis, Sabancı University, 2008.
- _____, "Orphans, Cities and the State: Vocational Orphanages (*Islahhanes*) and Reform in the Late Ottoman Urban Space," *International Journal of Middle East Studies*, 43 (2011), 493-511.
- Mumford, Lewis, *Technics and Civilization*, New York and London: Harcourt, Brace and Company, 1934.
- Os, Nicole A.N.M van, *Feminism, Philanthropy and Patriotism: Female Associational Life in the Ottoman Empire*, Zutphen: CPI Koninklijke Wörrhmann, 2013.
- Ökçün, Gündüz, *Osmanlı Sanayii: 1913-1915 İstatistikleri*, İstanbul: Hil Yayınları, 1984.

- Quataert, Donald. "The Economic Climate of the 'Young Turk Revolution' in 1908," *The Journal of Modern History*, 51.3 (Supplement 1979), 147-161.
- , *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*, Albany: State University of New York Press, 1994.
- İnalçık, Halil with Donald Quataert, eds., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire: 1600-1914*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- Sadovnik Alan. R. ed., *Sociology of Education: A Critical Reader*, New York London: Routledge, 2007.
- S  r  na-Allier, Dominique, Dickran Koumjian, Raymond H. Kevorkian and David Vinson, *Trames d'Arm  nie: Tapis et broderies sur les chemins de l'exil (1900-1940)*, Marseille: Images en Manoeuvres Editions, 2007.
- Semiz, Yaşar and Recai Kuş, "Osmanlıda Mesleki Teknik Eğitim: İstanbul Sanayi Mektebi (1869-1930)," *Selçuk Üniversitesi T  rk  yat Araştırmaları Dergisi* 15 (2004), 272-95.
- Sezgin, Candan, "Atölyeden Fabrikaya Geçiş Modeli Olarak Hereke Fabrika-i Hümayunu ve Endüstri Mirasımız Olarak Taşıdığı Değer," in *Sultan Abdülmeccid ve Dönemi, (1823-1861)*, Kemal Kahraman and Ilona Baytar, eds., Istanbul: Milli Saraylar Yayınları, 2015.
- Singer, Amy, *Charity in Islamic Societies*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Somel, Selçuk Akşın, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*. Istanbul, Turkey: İletişim Press, 2010.
- Terzi, Arzu, *Hazîne-i Hassa Nez  reti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.
- Toprak, Zafer, *S  merbank  *. Istanbul: Creative Yayıncılık. 1988.
- Utkaner, Yusuf and   zlem Aydın Oral, "Hereke Fabrika-i H  m  y  nu'nun Mimari Analizi ve Koruma   nerileri," *Mimarlık* 350 (November-December 2009), 46-51.
- Üstel, Fusun, *Makbul Vatandaş. Peşinde II. Meşrutiyetten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, Istanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Yıldırım, Kadir, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922): Çalışma Hayatı,   rg  tler, Grevler*, Istanbul: İletişim Publications, 2013.
- Yılmaz, Mehmet Kenan and Kaya Boynak, *Milli Saraylar Koleksiyonunda Hereke Dokumaları ve Halıları*, Istanbul: Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayınları, 1999.
- Zürcher, Erik Jan and Mete Tunçay, *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalizm ve Milliyetçilik, 1876-1923*, Istanbul: İletişim Yayınları, 2014.

PERTEVİNİYAL VALİDE SULTAN'IN EL KONULAN HAZİNESİNE DAİR TUTULAN BİR DEFTERİN ANALİZİ

İsmet Sarıbal*

Giriş

“*Valide Sultan*” ifadesi tahta çıkan padişahın sağ olan annesi hakkında kullanılan bir unvandır. Osmanlı tarihinde bu unvanı taşıyan 22 padişah annesi vardır. Bunlardan biri de Pertevniyal Valide Sultan’dır. Pertevniyal Valide Sultan’ın 1810’da doğduğu tahmin edilmektedir. Kürt veya Roman asıllı olduğunu iddia edenler var ise de Çerkes asıllı olma ihtimali yüksektir. Cariyelikten gelme diğer valide sultanlar gibi saraya nasıl geldiği ve saraya gelene kadarki yaşamı hakkında bilgi bulunmamaktadır. Pertevniyal Valide Sultan 9 Şubat 1830 tarihinde Şehzade Abdülaziz Efendi’yi dünyaya getirdikten sonra beşinci kadınefendiliğe yükselmiştir. Daha sonra II. Mahmud’un ikinci ikbali olmuştur. Sultan Abdülmecid’in 25 Haziran 1861’de vefatı sonrasında Sultan Abdülaziz’in tahta geçmesiyle aylık 5.000 lira maaşla valide sultan veyahut daha yaygın bir isimlendirmeye “*mehd-i uhyâ-yı saltanat*” unvanını almıştır¹.

Pertevniyal Valide Sultan kendisiyle aynı kaderi paylaşan Kösem Sultan, Gülnuş Emetullah Sultan, Ayşe Sineperver Sultan, Şevkişar Sultan gibi hayattayken oğlunun tahttan indirilişini görmüş², daha vahimi peşisıra oğlunun intiharına da şahit olmuştur. Valide Sultan, Sultan Abdülaziz’in cansız bedeni başında feryat ederken yüzüğünü ve küpesini Harbiyeli Nazif adlı bir subay zorla çekip almış, ihtilalciler Sultan Abdülaziz’i bir perdeye sarıp Ortaköy karakoluna götürdükleri sırada Valide Sultanı da Sultan Abdülmecid’in oğlu Nureddin Efendi’nin kölelerinden Necib Efendi kollarından çekerek yalınayak, yaşmaksız ve feracesiz bir şekilde Ortaköy Karakoluna götürmüş karakol meydanında vükelanın önünde yerlerde süründürmüştür. Valide Sultan’ın talihsizliği bununla da kalmamış

---

* Dr. Öğr. Üyesi, *Çankırı Karatekin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü*, 18110, Çankırı / Türkiye, ismetsaribal@gmail.com

¹ Ali Akyıldız, *Haremin Padişahı Valide Sultan: Haremde Hayat ve Teşkilat*, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s. 32,469; Ali Akyıldız, “Pertevniyal Valide Sultan”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C XXXIV, İstanbul 2007, s. 239.

² Akyıldız, *Haremin Padişahı ...*, s. 34.

38 gün Topkapı Sarayı'nda, 8 gün de Fer'ye Sarayı'nda mahkûmiyetle devam etmiştir³. Nihayet II. Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla mahkûmiyeti sona ermiştir⁴.

Peki, Pertevniyal Valide Sultan saray kaidelerine göre Yeni Saray'dan Eski Saray'a götürülüp münzevi bir hayat sürmesi gerekirken neden böyle bir sıkıntılı sürecin içerisinde kendini bulmuştur? Bu sorunun cevabını önemli bir hayırsever olan Valide Sultan'ın müsrifliğinde ve devlet işlerine çok fazla müdahil olmasında aramak gerekir.

1. Pertevniyal Valide Sultan'ın Kişiliği⁵

Pertevniyal Valide Sultan önemli bir hayırseverdi. Sultan Abdülaziz üzerindeki nüfuzu sayesinde kendisine ait vakıflara önemli gelir kaynakları sağlamıştı. Pertevniyal Valide Sultan son derece geniş imkânlarla sahip vakıflarına ait kaynaklardan elde ettiği gelirlerle hayır eserleri yaptırdı. İstanbul Aksaray'da bulunan Kâtib Camii'nin yerine İstanbul'daki sonuncu valide sultan camisi olan Aksaray Valide Sultan Camii'ni inşa ettirdi. Caminin yanına mektep, kütüphane, muvakkithane, sebil ve çeşme de yaptırarak camiye küçük bir külliye görünümü kazandırdı. Trabzon'da Hocapirefendi Medresesi Mescidi'ni yaptırdı. İstanbul'da Fatih Taşkasap Pertevniyal Kadınefendi Çeşmesi, Aksaray Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi (cami önünde), Eyüp Pertevniyal Kadınefendi Çeşmesi, Aksaray Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi (caminin avlu kapısının solunda), Pertevniyal Valide Sultan Çeşmesi (Vakıf Gureba Hastanesi'ne inen yolun sağ başındaki), Pertevniyal Valide Sultan Meydan Çeşmesi'ni (Karagümrük'te) taşrada da Şebinkarahisar ve Tarsus'da valide sultan çeşmelerini yaptırdı. Sarıyer'de bir sıbyan mektebi inşa ettirdi. Aksaray Valide Sultan Camii külliyesi içerisinde günümüzde Pertevniyal Lisesi olarak faaliyete devam eden Mahmudiye Rüşdiyesi'ni yaptırdı. Hayır eserleri yaptırmanın yanı sıra birçok tamire muhtaç hayır eserinin tadiline de aracılık etti. Pertevniyal Valide Sultan'ın Gureba Hastanesi'nin arkasında bulunan Atık Baruthane adlı yerde kadınlara mahsus bir hastane yapmak istedi. Yine

³ Pertevniyal Valide Sultan, Sultan Abdülaziz'in hal'i sırasında yaşadıklarını "*Sergüzeştname*" adıyla kaleme aldığı hatırasında ayrıntılarıyla anlatmaktadır. Bu hatırat için bakınız; Baha Gürfirat, "Pertevniyal Valide Sultan'ın Hatıratı: *Sergüzeştname*", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 2 (1967), s. 57-59.

⁴ Pertevniyal Valide Sultan, Sultan II. Abdülhamid'den saygı gördü. Vefatına kadar geçen 8 yıllık süreçte ömrü, II. Abdülhamid'in Dördüncü Kadını olan Müşfika Kadınefendi gibi bazı çocukların yetişmelerine yardım etmekle geçti. 26 Ocak 1884'te vefat etti. Aksaray Valide Sultan Camii yanındaki türbesine defnedildi. Akyıldız, *Haremın Padişahı ...*, s. 472.

⁵ Pertevniyal Valide Sultan'la ilgili şimdiye değin yapılmış en kapsamlı çalışmalar Ali Akyıldız'a aittir. Valide Sultan'ın hayırseverliği, müsrifliği ve devlet işlerine müdahalesiyle ilgili hususlar tafsilatıyla Akyıldız'ın "Müsrif, Fakat Hayırsever: Pertevniyal Valide Sultan" adlı makalesinde değerlendirilmiştir. Bu nedenle Valide Sultan'ın kişiliğiyle ilgili değerlendirmelerimiz Akyıldız'ın tespitlerinin bir özeti olacaktır. Ali Akyıldız, "Müsrif, Fakat Hayırsever: Pertevniyal Valide Sultan", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, 47 (2016), s. 307-352.

Darüzziyafe’de kendisine tahsis edilen arazide bir hastane ile hamam, karakol, karantina ve mutfak yaptırmak için çaba gösterdi. Fakat her iki girişimini de nihayete erdiremedi. Tersane’de taş tezgâh adı verilen gemi inşa havuzunu yaptırdı, Feth-i İslam adlı ilk Osmanlı zırhlısını inşa ettirdi. Toplumun her kesiminden takdirini kazananlara ve yardıma muhtaç olanlara aynı ve nakdi yardımlarda da bulundu⁶.

Pertevniyal Valide Sultan hayırsever olduğu kadar müsrif bir hanım sultanı. Âlî Paşa’dan sonra işbaşına gelen devlet adamları iktidarlarını sürdürürebilmek için kötü durumda olan maliyeye rağmen borçlanarak elde ettikleri kaynakları israfa almış olan padişaha ve valide sultana aktardılar. Valide Sultan, “*Hazîne-i Hassâ*” borca battığında sarrafindan yüksek faiz oranlarıyla aldığı borç paralarla yaptığı harcamaların faturasını Maliye Hazinesine yükledi. Valide Sultan devletin memur maaşlarını ödeyemediği dönemde maaşını alamayınca sarrafiyla yaptığı %12 faiz ve 0,5 komisyon gibi fahiş rakamları içeren sözleşmeyle maaşını sarrafindan alıp harcamalarına devam etti. Esasen Valide sultan her yıl kendisine tahsis edilen maaşın üzerinde harcama yapmıştı. Paris’ten 2.587 lira gibi tutarı maaşının yarısını geçen 14 şamdan getirtmesi, beğendiği beş parça mücevher için sarrafına 637 lira ödemesi, Sultan Abdülaziz’e sunmak üzere iki çift beygiri 696 altın liraya Londra’dan getirtmesi, 1865’te Feriye Sarayı’nda misafir edilen Mısır Valisi İsmail Paşa ve ailesinin çok zengin ikram ve ziyafetlerle ağırlandıklarının yanı sıra İstanbul’dan ayrılacakları vakit onlara verdikleri hediyenin tutarının 100.000 liraya ulaşmış olması Valide Sultan’ın israfa olan düşkünlüğünün göstermek adına zikredilebilir⁷.

Pertevniyal Valide Sultan oğlunu yönlendirmeyi ve devlet işlerine müdahale etmeyi seven bir karaktere sahipti. Bu özelliğinden dolayı kamuoyu nezdinde tüm insanların anası anlamına gelen “*ümmü’l-cihan*” lakabıyla da anılırdı. Valide sultanın devlet işlerindeki nüfuzu Âlî Paşa’nın 1871’de ölümü üzerine sadarete getirilen Mahmud Nedim Paşa döneminde daha da belirgin hâle geldi. Pek tabii işlerin saray ve özellikle de valide sultan aracılığıyla görülüyor olması ricalin, iltimas ve rüşvetle makam sahibi olmak gibi yollara tevessül etmesine yol açtı. Nitekim bu hususta Cevdet Paşa’nın Maraş valiliğinden tekrar İstanbul’a çağırılması nedeniyle Valide Sultan’a teşekkür mektubu yazıp bir süre sonra da Sultan Abdülaziz’in doğum gününü kutlamak için yine valide sultana bir tebrik-name kaleme alması dikkate değerdir. Her iki durumda da Cevdet Paşa’nın muhatabının valide sultan olmadığı açıktır. Paşa bu gayretinin karşılığını almış ve bir müddet sonra sonra Evkâf-ı Hümayun nazırlığına atanmıştır⁸.

⁶ Akyıldız, “Müsrif, Fakat ...”, s. 320-337.

⁷ Akyıldız, “Müsrif, Fakat ...”, s. 318-320.

⁸ Akyıldız, “Müsrif, Fakat ...”, s. 311, 313, 315.

Pertevniyal Valide Sultan'ın gerek devlet işlerine olan müdahalesi gerek müsrifliği Sultan Abdülaziz'e muhalif kesimin nefretini kazanmasına yol açtı. Bu nefret ihtilalcilerin Sultan Abdülaziz'in hal'i sırasında gerek valide sultanın yıllardır müsrifliğiyle ilgili anlatılanlar gerek Pertevniyal'ın menkul değerlere olan ilgisi ve Rumeli demiryollarından 10.000 liralık tahvil aldığı söylentisinin etkisiyle daha önce eşi görülmemiş bir yağma ve talana kalkışmalarına neden oldu. Nitekim Valide Sultan'a ait para ve mücevherlerin yerini bulmak için Sadrazam Mütercim Mehmed Rüşdi Paşa, Şeyhülislâm Hayrullah Efendi, Serasker Hüseyin Avni Paşa ve Rıza Paşa'nın padişahla valide sultanın yatak odalarına kadar girdikleri ve bu kadarına tahammül edemeyen Dârüssaade Ağası Cevher Ağa'nın "*bu âna değin nice hal'ler vukubulmuş ve fakat hiçbir vakitte vükelânın harem dairesine dâhil oldukları ve hizmetkâr gürûbu tarafından velinimetlerinin bu mertebe hetk-i hürmet-i mehârima cüretlerinin*" görülmediğini belirterek tepki gösterdiği, cariyelerin şalvarlarına varıncaya kadar arandığı iddia edilir⁹.

Hakikaten Pertevniyal Valide Sultan'ın devlet erkânının gözünü döndürecek kadar parası, mücevheri vesair kıymetli eşyası var mıydı? Bu soruya tam anlamıyla cevap verebilmek güçtür. Ancak valide sultanın Topkapı Sarayı'ndaki 38 günlük mahkûmiyeti sırasında el konulan hazinesine dair 2 Ağustos 1876 tarihinde tutulan bir defter, valide sultanın müsrifliği ve şahsi serveti hakkında fikir sahibi olabilmemize imkân tanımaktadır¹⁰.

2. Pertevniyal Valide Sultan'ın Hazinesinde Yer Alan Eşyalar

Pertevniyal Valide Sultan'ın hazinesinde en dikkat çekici eşya silahlardır. Hatta valide sultanın tüfek, kılıç, hançer, kama ve topuzdan oluşan küçük bir silah koleksiyonuna sahip olduğu söylenebilir. Silahlar yakut, zümrüt ve altın gibi kıymetli madenlerle süslüdür. Bu küçük koleksiyon içerisinde tüfekler çoğunluktadır. Esasen valide sultan Osmanlı ordusunun güçlenmesi için ciddi çaba sarf etmiş, zaman zaman tüfek ve top satın alarak orduya hediye etmiştir. Valide sultanın hazinesinde yer alan tüfeklerin bazılarının orduya hediye edilen bu silahlardan olması muhtemeldir¹¹.

⁹ Akıldız, *Haremin Padişahı ...*, s. 471-472.

¹⁰ BOA, TS. MA. d., Defter No: 1016, 11 Receb 1293 [2 Ağustos 1876].

¹¹ Sultan Abdülaziz'in 1863'te Mısır seyahati dönüşünde üzerine padişahın tuğrası ve valide sultan yazısı kazanmış 3.000 tüfek yaptırarak bunlardan yedi yüz ellisini padişahın seyahati dönüşünde orduya yazdırdığı Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi'nin taburu Birinci Şeşhane Taburu'na dağıtmıştı. Vükela da valide sultanın bu girişimine destek vermek amacıyla masraflarını kendileri ödeyerek 3.000 tüfek daha yaptırmıştı. Sultan Abdülaziz'in cülûs yıldönümü şenliklerinde kullanmak üzere 1874'te Krupp silah fabrikasından 30 adet top satın almıştı. Yine seraskerlik aracılığıyla 25.000 Martini Henry tüfeği ile 40 Krupp topu aldırıp bedelini ödemişti. Bu satın alımlar dışında valide sultan, ordunun moral ve motivasyonunu yükseltmek için askerlere kurban göndermek, atiyeler dağıtmak, vakıf gelirlerinden bir kısmını orduya tahsis etmek, İstanbul'da

Pertevniyal Valide Sultan el konulan eşyaları arasında kıymete haiz resimler, madalyalar, asalar ve saatler hayli yer tutmaktadır. Resimler arasında çerçeve içerisinde Musâhib Abdi Bey'e ait bir resim bulunmaktadır. Musâhib Abdi Bey, II. Mahmud'un nedimi ve musâhibi olarak sarayda bulunmuştu. Abdi Bey yaşadığı dönemde daha çok “*Küpelî Çavuş*” adıyla da bilinmekteydi¹². Bu resmin onun tarafından yapılıp yapılmadığını bilememekle birlikte Abdi Bey'le aynı dönemde sarayda musâhiblik vazifesinde bulunan Said Efendi'nin bizde Avrupa usulü resim yapan ilk ressamından olduğunu belirtmemiz gerekir. Bu resim dışında bir ecnebiye ve bir generale ait olduğu belirtilen iki resim daha bulunmaktadır. Sultan Abdülmecid'e ve Avusturya imparatoruna ait bakır madalyalar da ilgi çekicidir. Hazine içerisinde bazıları altın, elmas ve yakutla süslenmiş on üç adet kıymetli asa ile biri çalar saat olmak üzere sekiz adet de saat bulunmaktadır.

Hazinede yer alan eşyalardan biri de neylerdir. Osmanlı haremde muskinin ayrı bir yeri vardı. Güzel sesli, yetenekli cariyelere devrin tanınmış ustaları tarafından ders verilir, sarayda cariyelerden oluşan bir sâzende ve hânende heyeti bulunurdu. Sarayda genellikle ud, kanun, kopuz, kemeçe, ney, tambur, def gibi müzik aletleri çalınırdı¹³. IV. Murad, IV. Mehmed, II. Mustafa, III. Selim ve II. Mahmud gibi padişahların döneminde haremde musiki heyetleri önem kazanmıştı. Sultan Abdülmecid döneminde Batılı değerlerin ve zevklerin yönetici sınıf arasında revaç bulmasıyla saraya bando ve Batı müziği orkestrası da girmişti. Sultan Abdülaziz döneminde haremde musiki tablosu değişti. Batı müziği, Pertevniyal Valide Sultan Batı müziğini Türk müziğine göre karmaşık ve gürültülü bulduğu için önemini yitirmeye başladı. Sultan Abdülaziz'in hem ney üfleme konusunda mahir olması hem de Türk müziğine olan tutkusu Batı müziğinin önemini yitirmesinde etkili oldu¹⁴. Bu bakımdan hazinede yer alan pırlantalı ve mineli altı adet ney Valide Sultan'ın müziğe olan ilgi ve yaklaşımının bir göstergesidir.

Valide sultanların hanedanın kadın ve çocuklarının en yetkili yöneticisiydi. Bu nedenle gündelik işlerinin bir bölümü onlarla ilgili yazışmalara ayırdığı için yazı takımları valide sultanlar için önemliydi¹⁵. Nitekim Pertevniyal Valide Sultan'ın el konulan eşyaları arasında rikdan, lal ve mürekkep hokkası, keski, kalemtraş, yazı

---

bulunan sekiz kışlada her yıl mevlit okutmak gibi faaliyetlerde de bulunmuştu. Akyıldız, “Müsrif, Fakat ...”, s. 334-335.

¹² Tuba İşınsu Durmuş, “Osmanlı Saray Kültürünün Bir Parçası Olarak Sanatçı Nedim / Musâhibler”, *Millî Folklor*, 114, s. 25. Musâhib Said Bey hakkında bakınız; Talip Mert, “Musâhib Sait Efendi”, *Eyyüp Sultan Sempozyumu VI*, İstanbul 2003, s. 330-335.

¹³ Arzu Terzi, *Beşmiâlem Valide Sultan*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018, s. 276.

¹⁴ Akyıldız, *Haremde Padişahı...*, s. 282-285. Vakıa Valide Sultan ile Adile Sultan'ın huzurunda erkek oyuncuların, Mızıkâ-i Hümayun pandomimcilerinin ve sâzendelerin gösteri yaptıkları, konser verdikleri de bilinmektedir. Valide Sultan bu sanatçılara ihsan da bulunmuştur. Terzi, *göş. yer.*

¹⁵ Akyıldız, *Haremde Padişahı...*, s. 343, 344.

tepsisi ve rahle gibi yazışmalarda kullanılan süslü ve işlemeli epey eşya vardır. Yazı takımları yanı sıra kitaplar da dikkat çekicidir. Hazine de felemenk ile süslenmiş bir “*Kelime-i Tevhid*” ile 18 adet Fransızca kitap bulunmaktadır.

Valide sultanların gerek Topkapı Sarayı gerek Dolmabahçe Sarayı’nda padişaha ait has mutfak içerisinde kendilerine ait mutfaklarının ve mutfak çalışanlarının bulunduğu bilinmektedir¹⁶ ki Pertevniyal Valide Sultan’ın hazinesinde en çok yer kaplayan asıl eşyalar Valide Sultan’ın yemek teşrifatıyla ilgilidir. XIX. yüzyılda, özellikle Dresden üretimi Saksonya porseleni adı verilen, Avrupa porselenleri Osmanlı sarayında yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Altın ve çoğunlukla gümüşten oluşan mücevherli yemek takımları lükse değil günlük kullanım eşyası gibi görülmüştür. Yemek yenirken yere serilen üzerine gümüş ve fildişi iskemleyle genellikle gümüş bir tepsinin konulduğu sofraya adı verilen sofraya örtüleri hanedan sofralarının ve çeyizlerinin vazgeçilmez unsuru olmuştur¹⁷. Valide Sultan’ın hazinesinde yemek sofrasına oturanların ellerini yıkamaları için kullandıkları “*leğen ve ibrık*” ile mevzubahis “*sofraya ve yemek takımları*”nın listesi hayli kabarıktır. Özellikle Saksonya porselenlerinin ağırlıkta olduğu yemek takımlarının tabak, bardak, kâse başta olmak üzere şamdan, karlığa çiçeklikten, sürahiye oldukça kalabalık bir muhteviyatının olması dikkat çekmektedir.

Valide Sultanın hazinesinde gerek kendisine gerek Sultan Abdülaziz’in şehzadelik dönemine ait giyim ve kuşam eşyaları da yer almaktadır. Hatıra kabilinden olsa gerek kıyafetler arasında II. Mahmud’un küçüklük hırvanîsi de bulunmaktadır. Giyim kuşam eşyalarının yanı sıra erkân, takımı, döşeme takımı, perde, zar, yastık, yorgan, havlu, peştemal gibi mefruşat malzemeleri de el konulan eşyalar arasındadır. Valide Sultanın hazinesinde giyim-kuşam ve mefruşat malzemeleri haricinde sarayın gündelik yaşamında kullanılan el aynası, çekmece, seccade, puşide, çay takımı, zenzem takımı, berber takımı, sünnet takımı, ustura, avize, nargile, kahve yapımı ve sunumunda kullanılan malzemeler gibi birçok eşya vardır. Bu eşyalar XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı sarayındaki giyim ve kuşam ve gündelik hayatta kullanılan eşyalar hakkında önemli veriler sunmaktadır.

Pertevniyal Valide Sultan’ın el konulan hazinesine dair tutulan defterdeki eşyaların dökümü defterdeki sıraya göre verilmemiş, eşyalar türlerine göre tasnif edilerek eşyaların adet, cins, nitelik ve var ise açıklamasını içeren tablolar oluşturulmuştur. Belirtmek gerekir ki defterde yer alan eşyaların maddi karşılıkları hakkında ayrıntı bulunmamaktadır.

¹⁶ Akyıldız, *Haremin Padişahı ...*, s. 328-329.

¹⁷ Terzi, *aymı eser*, s. 178-179.

Silahlar

Sıra No	Nev'i	Adet
1	Sim donanmalı ve iki adet sim bizelikli çakmaklı karabina	1
2	Abanoz kundak üzerine sim donanmalı ve demiri altın donanmalı on yedi nişangahlı üzerinde beyit muharrer kebir şeşhane tüfek	1
3	Abanoz kundak üzerine sim donanmalı ve demiri altın kakmalı üzerinde beyit muharrer beş bilezikli ve dokuz nişangahlı vasat şeşhane tüfek	1
4	Adi kundaklı demir ve çakmaklı sağır tüfek	4
5	Bilâ kın ve bilâ kabza taban üzerine altın kakmalı seyf	1
6	Bilâ kın ve bilâ kabza taban seyf	1
7	Vasf-ı mezkûrda seyf	1
8	Vasf-ı mezkûrda seyf	1
9	Vasf-ı mezkûrda seyf	1
10	Sapı gergedan boynuzu saplı ve altın kınlı taban kama	1
11	Topuz	1
12	Yeşem sap üzerine yakut ve zümrüt müzeyyen hançer	1

Resimler ve Madalyalar

Sıra No	Nev'i	Adet
Abanoz üzerine pirinç çemberli ve arusek işlemeli çekmece derununda bulunan		
1	Çerçeve derununda Musahib Abdi Bey'in resmi	1
2	Bir ecnebi resmi meşin muhafaza derununda	1
3	Yıldızlı pirinç çerçeve derununda bir general resmi	1
4	Cennet-mekân Sultan Abdülmecid hazretlerinin nuhas üzerine madalyası	2
5	Avusturya imparatorunun nuhas üzerine madalyası	1
6	Üzerinde tuğra müressem kebir nuhas madalya	1
7	Süleymanî taştan mamul meksûr sağır sehpa	1

Asalar

Sıra No	Nev'i	Adet
1	Altın saplı ve sapının tepesi bir adet elmas ve yakut ile müzeyyen şişli asa	1
2	Yıldızlı som sim frenk bağı "inna fetabnâ leke" muharrer asa	1
3	Yıldızlı som sim kaplamalı ve tepesi firuzelice asa	1
4	Torba derununda adi mütenevvi asa	10

Neyler

Sıra No	Nev'i	Adet
Maun çekmece derununda bulunan		
1	Yıldız-kârî mine üzerine pırlanta ile müzeyyen ney	1
2	Yıldız-kârî yeşil mineli ney	2
3	Gögez mineli ney	1
4	Sağır dilli ney	2

Saatler

Sıra No	Nev'i	Adet
1	Bağa mahfazalı ve üzeri camlı kâr-ı kadîm mea köstek Markwith saat	1
2	Yeşil keler üzerine altın meşin üzeri camlı kâr-ı kadîm ve altın köstekli koyun saati	1
3	Yeşil keler mahfazalı ve yeşil keler zarflı üzeri camlı saniyeli kâr-ı kadîm Markwith koyun saati	1
4	Yeşil keler zarflı sapı bir adet pırlantalı akrep ve yelkovanlı elması ve altın köstekli kâr-ı kadîm koyun saati	1
5	Yeşil keler üzerine gümüş kakmalı ve sim tahtalı üzeri camlı sağır ve sim köstekli koyun saati	1
6	Altın zarflı üzeri camlı kâr-ı kadîm koyun saati	1
7	Yıldız taş mahfazalı üzeri kulplu teşrih sağır Münih saat	1
8	Müseddes eşkâl tepesinden mineli küçük kıta oturtma çalar saat	1

Kitaplar, Yazı Takımları ve Rahleler

Sıra No	Nev'i	Adet
1	Mahfaza derununda felemenk ile müzeyyen Kelime-i Tevhîd	1
2	Kâğıt kaplı tahta sandık derununda mütenevvi Fransızca kitap	18
Kırmızı mahfaza derununda bulunan yazı yakımı		
3	Kenarı meşin sim tepsi	1
4	Kapak tepesi felemenk taş ile müzeyyen yıldız taş mürekkep hokkası	2
5	Vasf-ı mezkûrda rikdân	1
6	Vasf-ı mezkûrda lal hokkası	1
7	Vasf-ı mezkûrda süngerlik	1
8	Altın saplı ve ucu murassa kalemtraş	1
9	Kenarı altun ve uçları murassa mikta'	1
10	Altın alafranga kurşun kalemi	1
11	Altun saplı ve murassa donanmalı mikras	1
Sim tavus kuşu çekmece derununda bulunan yazı takımı		
12	Kapak tepesi kuşlu mürekkep hokkası	1
13	Vasf-ı mezkûrda lal hokkası	1

14	Vasf-ı mezkûrda rikdân	1
15	Şamdan	1
16	Uçları mercanlı ve murassa donanmalı kalemtraş	2
17	Oyalı fildişi mikta'	1
Abanoz üzerine sim işlemeli yazı çekmecesi derununda bulunan		
18	Sim ve çiçekli mürekkep hokkası	2
19	Vasf-ı mezkûrda lal hokkası	1
20	Vasf-ı mezkûrda rikdân	1
21	Vasf-ı mezkûrda süngerlik	1
22	Vasf-ı mezkûrda su ibrığı	1
23	Ucu mercanlı sim kalemtraş	1
24	Som mikta'	1
25	Ucu mercanlı mine saplı kalemtraş	1
26	Resmî-kârî mikta'	1
Kapağı üzeri eş'âr muharrer ve Çırağan Saray-ı Hümayunu resmi teressüm yazı çekmecesi		
27	Kapak tepesi bağa kaplama sim mürekkep hokkası	2
28	Vasf-ı mezkûrda lal hokkası	1
29	Vasf-ı mezkûrda rikdân ve süngerdân	2
30	Sim saplı mikras ve üzeri sim kakmalı bağa mikta'	2
31	Siyah mine üzerine sim ve altın kakmalı kalemtraş	1
Maun üzerine yıldız taş kaplamalı yazı çekmecesi derununda bulunan		
32	Bilâ kapak yıldız taş mürekkep hokkası	1
33	Bilâ kapak lal hokkası	1
34	Vasf-ı mezkûrda kulpları murassa süngerlik	1
35	Vasf-ı mezkûrda su ibrığı	1
36	Perâzvânesi murassa mavi porselen saplı kalemtraş	1
37	Perâzvânesi murassa yeşil porselen saplı kâğıt keskisi	1
38	Perâzvânesi murassa yıldız taş saplı kalemtraş	1
39	Demir üzeri yaldızlı mikras	1
40	Üzeri mineli kebir yeşem hokka	1
41	Meşin yeşem kalemdân	1
42	Üzeri roza elmas murassa mürekkep hokkası	2
Sim tepsi derununda bulunan yazı takımı		
43	Yıldız taş lal hokkası	1
44	Vasf-ı mezkûrda mürekkep hokkası	1
45	Vasf-ı mezkûrda süngerdân ve rikdân	2
46	Kırmızı kadife üzerine sırma işlemeli ma gılaf mikras	1
Pembe kadife üzerine sim kabartma çiçekli yazı çekmecesi derununda bulunan		
47	Sim hokka	1
48	Sim rikdân	1

49	Mecan saplı kâğıt keskesi	1
Somaki taklidi sehpa üzerinde murassa altın kulplu yazı çekmecesı derunu		
50	Kulpları pırlanta ile elmas müzeyyen bağı yazı tepsisi	1
51	Bağı mikta'	1
52	Bağı saplı perâzvânesi murassa kalemtraş	1
53	Altın saplı mikras (<i>Bu mikras bazîneye vaz olunup yerine bazîne-i hümayundan murassa bir mikras vaz olunarak zât-ı şabane için sünnet odasına kondu. 17 Haziran 1294</i>)	1
54	Kapak tepeleri pırlanta ile müzeyyen bağı mürekkep hokkası	2
55	Vasf-ı mezkûrda lal hokkası	1
56	Vasf-ı mezkûrda mea rikdân süngerlik	2
Rahleler		
57	Yıldızlı ayaklı yeşil çuha kaplı sırma ve pul işlemeli köhne rahle	1
58	Yıldızlı tahta üzerine yeşil kadife kaplı köhne rahle	1
59	Tahta mütenevvi köhne rahle	4
60	Siyah boyalı ağaç üzerine sim donanmalı rahle	1
61	Üzeri elli dokuz adet roza elmas ile murassa sim küre resminde rahle	1

Çay Takımı

Sıra No	Nev'i	Adet
Kırmızı çekmece derununda bulunan çay takımı		
1	Kapak tepesi murassa yıldız taş şekerdân	1
2	Kapak tepesi murassa altın üzerine mine saplı yıldız taş ıbrık	1
3	Vasf-ı mezkûrda altın üzerine mine saplı çay fincanı mea tabak	2
4	Yıldız taş kaşıklık	1
5	Altın çay kaşığı	2

Zemzem-i Şerif Takımı

Sıra No	Nev'i	Adet
1	Müdevver ve ayaklı ortası kulplu sim tepsi	1
2	Sim zarf	6
3	Maden fincan	6

Sünnet Takımı

Sıra No	Nev'i	Adet
Altın üzerine flemenk ve yakut ve zümrüt ile müzeyyen sünnet takımı		
1	Ustura	1
2	Kıaskaç	1
3	Mil	1

Berber Takımları

Sıra No	Nev'i	Adet
Göğez merinos üzerine sim ve elvan pul işlemeli berber takımı		
1	Peşkir	1
2	Omuz fotası	1
3	Mavi merinos üzerine elvan pul işlemeli berber nihalisi	1
Canfes bohça derununda mevzu berber takımı		
4	Beyaz hümayun üzerine sırma ve tırtıl ve kadife ipeği işlemeli güneşlik	1
5	Lacivert ve merinos üzerine beyaz sim ve pul işlemeli ayak nihalisi	1
6	Göğez esfâki (?) bohça	1
7	Beyaz canfes fota	1
8	Mantin üzerine sırma işlemeli fota	1
9	Vasf-ı mezkûrda suzeni işlemeli fota	2
10	Pembe atlas üzerine beyaz sırmalı ayak nihalisi	1
11	Pelesenk üzerine pirinç meşin bilâ noksan altın berber takımı çekmecesi	1

Elbise Takımları

Sıra No	Nev'i	Adet
Kumaş bohça derununda mevzu elbise takımı		
1	Kavuniçi merinos üzerine elvan pul ve tırtıl işlemeli köhne kâr-ı kadim sağır entari	1
2	Beyaz hümayun üzerine elvan pul ve tırtıl işlemeli köhne kâr-ı kadim sağır entari	1
3	Ankara sofı kerrake üzerine elvan pul ve tırtıl işlemeli köhne kâr-ı kadim sağır entari	1
4	Sarı çuhadan binış üzerine elvan pul ve tırtıl işlemeli köhne kâr-ı kadim sağır entari	1
5	Siyah çuha üzerine sarı kılaptan bükme işlemeli ve önü üç adet şemsiyeli başlıklı kukuleta	1
6	Mor çuha üzerine kılaptan bükme ve ipek işlemeli köhne hırvani	1
7	Vasf-ı mezkûrda sağır mintan	1
8	Vasf-ı mezkûrda sağır şalvar	1
9	Gülkurusu şal üzerine kılaptan bükme işlemeli sağır yelek	1
10	Açık zeytuni çuhadan kerrake	1
11	Göğez çuhadan kerrake	1
12	Vasf-ı mezkûrda şalvar	1
13	Mor çuhadan kerrake	1
14	Sarı çuhadan kerrake	1
15	Ankara sofundan hırvani	1

16	Mavi renk Ankara sofundan hırvani	1
17	Gülkurusu rengine Ankara çuhadan kerrake	1
18	Göğez tavus şaldan köhne kâr-ı kadim entari	1
19	Kurşuni çuhadan kerrake	1
20	Lacivert çuha üzerine sırma zihli pantolon	1
21	Gülkurusu Ankara sofı üzerine sarı kılaptan bükme işlemeli şalvar	1
22	Vasf-ı mezkûr iç mintanı	1
23	Göğez çuhadan çakşır	3
24	Göğez softan çakşır	1
25	Lacivert çuha üzerine sırma işlemeli küçük mintan	1
Elvan renk sof bohça derununda bulunan		
26	Göğez çuhadan kebir kerrake	2
27	Vasf-ı mezkûrda sof kerrake	1
Beyaz bohça derununda bulunan		
27	Hint-kârî mütenevvi sevâ'î kâr-ı kadim entari	15
28	Beyaz üzerine serpmeye çiçekli sevâ'î entari	30

Pantolon Askıları ve Kemerler

Sıra No	Nev'i	Adet
Astarsız bohça derununda bulunan pantolon askısı		
1	Siyah kadife üzerine sarı sırma ve inci işlemeli askı (çift)	1
2	Siyah atlas üzerine sarı sırma ve inci işlemeli askı (çift)	1
3	Pembe atlas üzerine sarı sırma ve inci işlemeli askı (çift)	1
4	Kurşuni atlas üzerine sarı sırma ve inci işlemeli askı (çift)	1
5	Gümüş atlas üzerine sarı sırma işlemeli askı (çift)	1
6	Pembe atlas üzerine sarı sırma işlemeli askı (çift)	1
7	Mor kadife üzerine beyaz sırma işlemeli askı (çift)	1
8	Siyah canfes üzerine beyaz sırma işlemeli askı (çift)	1
9	Göğez kadife üzerine sarı kılaptan bükme işlemeli ve yıldızlı sim tokalı kemer	1

Şallar

Sıra No	Nev'i	Adet
Basma bohça derununda bulunan		
1	Beyaz zemin üzerine elvan çiçek işlemeli muradcan (?) şal	12
2	Lacivert zemin üzerine valide-kârî şal	1
3	Kırmızı şal	2
4	Göğez şal	2
5	Lacivert câr şal	1

6	Göğzcâr şal	2
7	Beyaz câr şal	5
8	Yeşil ve beyaz çubuklu ve kenarlı muradcan (?) şal	1

Sultan Abdülaziz'in Şehzadelik Dönemine Ait Kıyafetler

Sıra No	Nev'i	Adet
Sultan Abdülaziz merhumun şehzadelik zamanı iksâ buyurdıkları Arnavut elbiseleri mevzu esfâki (?) bohça derununda		
1	Siyah canfes üzerine kolları ve yakası ve cep ağzları ve önü sırma ve inci ile müzeyyen mintan	1
2	Sarı atlas üzerine beyaz sırma işlemeli mintan	1
3	Mavi atlas üzerine sarı sırma işlemeli mintan	1
4	Vasf-1 mezkûrda yelek	1
5	Göğz kadife üzerine kılaptan işlemeli Arnavut cepkeni	1
6	Vasf-1 mezkûrda yelek	1
7	Vasf-1 mezkûrda iç yeleği	1
8	Vasf-1 mezkûrda tozluk (çift)	1
9	Vasf-1 mezkûrda in'âm kesesi	1
10	Vasf-1 mezkûrda silahlık	1
11	Yaldızlı sim tabanca harbesi	1
12	Yakası ve kolları sarı sırma işlemeli bez gömlek	1
13	Kılaptan saçaklı ve pul işlemeli sof bezden mamul Arnavut fıstanı	1
14	Kolları pul işlemeli sof bezden gömlek	1
15	Köhne meşin terlik (çift)	1
16	Adi bez don	1
Beyaz bohça derununda mevzu siyah çuha elbise takımları		
17	Lacivert çuha üzerine kolları ve yakası ve önü ve kenarı pul ve tırtl ve sırma işlemeli alaylık setri	1
18	Vasf-1 mezkûrda ağırca alaylık setri	1
19	Sarı sırma şeritli lacivert çuha pantolon	2
20	Göğz çuha üzerine beyaz sırma harçlı ve sim düğmeli mintan	1
21	Yaka ve kolları sırmalıca çocuk setrîsi	1
22	Yakası sırmalıca mor çuhadan çocuk hırvanîsi	1
23	Siyah çuha üzerine beyaz sırma harçlı mintan	1
24	Nefî çuhadan Sultan Mahmud Han hazretlerinin küçüklük hırvanîsi	1
25	Lacivert çuhadan hırvanî	1
26	Siyah çuhadan sağırhırvanî	1
27	Kırmızı çuha yakalı mor çuha sağır setri	1

Erkân Takımı

Sıra No	Nev'i	Adet
Göğez zemin beyaz çiçekli tomar bohça derununda bulunn erkân takımı		
1	Hümayun üzerine tel ve elvan ipek işlemeli erkân minderi kasnağı	1
2	Sarı canfes üzerine sarı tel ve elvan ipek işlemeli erkân minderi kasnağı	1
3	Mavi canfes üzerine sarı tel ve elvan kadife ipeği işlemeli erkân minderi kasnağı	1
4	Göğez canfes üzerine elvan ipek işlemeli erkân minderi kasnağı	1
5	Sarı canfes üzerine sarı ve beyaz tel ve elvan ipek işlemeli minder kasnağı	1
6	Pembe canfes üzerine elvan ipek işlemeli erkân minderi kasnağı	1
7	Beyaz canfes üzerine elvan ipek işlemeli erkân minderi kasnağı	1
8	Bâdeste üzerine elvan ipek işlemeli erkân minderi kasnağı (<i>Bir adedi kıllaptan işlemeli olduğu.</i>)	6

Seccadeler ve Puşideler

Sıra No	Nev'i	Adet
1	Lacivert renk tavus şal üzerine sırma ve tırtıl işlemeli ve kıllaptan saçaklı seccade	1
2	Beyaz şal üzerine suzeni ipek işlemeli ve ibrişim saçaklı seccade	1
3	Ortası beyaz ve etrafı mavi renk şal seccade	1
4	Altın kamçılı narcıl sübha	
5	Arakiye sade seccade	1
6	Hümayun üzerine ipek işlemeli ve saçaklı seccade	1
7	Mor zemin Halep-kârî kumaştan seccade	1
Beyaz basma bohça derununda bulunan		
8	Göğez merinos üzerine sarı tırtıl ve pul işlemeli sağır pûşide	3
9	Turuncu şal üzerine sarı tel ve elvan ipek işlemeli seccade	1
10	Yeşil tavus şal üzerine tel ve elvan ipek işlemeli seccade	1
11	Siyah tavus şal üzerine elvan pul işlemeli seccade	1

Sofralar

Sıra No	Nev'i	Adet
1	Göğez kadife üzerine gümüş kabaralı sofa	1
2	Göğez atlas yaldızlı sim tel işlemeli sofa	1
3	Mavi atlas üzerine vasf-ı mezkûrda sofa	1
Basma bohça derununda mevzu sofraların cins ve miktarı		
4	Mavi atlas üzerine sim tel ve elvan Kürt ipeği işlemeli köhne sofa	1

5	Pembe atlas üzerine tel işlemeli ve elvan Kürt ipeği işlemeli köhne sofa	1
6	Göğez çuha üzerine sim sarı ve beyaz tel işlemeli köhne sofa	1
7	Siyah sedef üzerine sarı tel işlemeli köhne sofa	1
8	Açık eflatun çuha üzerine tel işlemeli köhne sofa	1
9	Göğez çuka üzerine pul işlemeli köhne sofa	1
10	Göğez çuka üzerine kılaptan bükme işlemeli köhne sofa	1
11	Kızılsap rengi çuka üzerine tel ve suzeni ipek işlemeli köhne sofa	1
12	Göğez çuha üzerine beyaz ve yeşil sim pul işlemeli köhne sofa	1
13	Pembe çuha üzerine kılaptan şeritli köhne sofa	1
14	Göğez çuha üzerine beyaz ve sarı tel işlemeli köhne sofa	1
15	Siyah atlas üzerine beyaz ve sarı sim pul işlemeli köhne sofa	1
16	Kavun içi çuha üzerine pul ve Kürt ipeği işlemeli köhne sofa	1
17	Bâd-ı zehr rengi atlas üzerine elvan ipek işlemeli köhne sofa	1
18	Beyaz hare üzerine sarı sırma ve elvan ipek işlemeli köhne sofa	1
19	Mavi atlas üzerine kılaptan ve pul ve tel işlemeli sofa	1
20	Lacivert canfes üzerine tel işlemeli sofa	1
21	Hümayun üzerine beyaz tel ve sarı ipek işlemeli sofa	1
22	Beyaz hümayun üzerine sarı tel ve elvan Kürt ipeği işlemeli sofa	1
23	Hümayun üzerine sarı tel ve yün ipeği işlemeli sofa	1
24	Hümayun üzerine tel ve ipek işlemeli adi sofa	4
25	Hümayun üzerine tel ve ipek işlemeli suzeni sofa	6
26	Vasf-ı mezkûrda elvan pul işlemeli sofa	1
27	Vasf-ı mezkûrda suzeni ipek işlemeli sofa	13
28	Vasf-ı mezkûrda sofa	51

Leğen ve İbrıklar

Sıra No	Nev'i	Adet
1	Beyaz zemin elvan çiçekli saksonya leğen mea ıbrık	1
2	Pembe zemin elvan çiçekli saksonya leğen mea ıbrık	1
3	Beyaz zemin yıldızlı porselen leğen mea ıbrık	1
4	Fıstıkî zemin elvan çiçekli saksonya leğen mea ıbrık	1
5	Göğez zemin elvan çiçekli ve resimli porselen leğen mea ıbrık	1
6	Lacivert zemin elvan çiçekli porselen leğen mea ıbrık	1
7	Mor zemin elvan çiçekli saksonya leğen mea ıbrık	1
8	Beyaz zemin güllü elvan çiçekli saksonya leğen mea ıbrık	1
9	Samânî zemin elvan çiçekli saksonya leğen mea ıbrık	1
10	Beyaz zemin mavi çiçekli eski maden leğen mea ıbrık	1
11	Beyaz zemin pirinç kulplu eski maden leğen ile ıbrık	1
12	Beyaz zemin göğez çiçekli ve yıldızlı eski maden leğen mea ıbrık	1
13	Beyaz zemin göğez çiçekli ve yıldızlı eski maden leğen mea ıbrık	1
14	Yıldızlı bilâ sabunluk leğen mea ıbrık	1

15	Mahfaza derununda yeşil billur leğen meâ ıbrık	1
16	Mahfaza derununda altın üzerine elvan mineli kulp ve kapak tepesi pırlanta ile müzeyyen meâ ıbrık leğen	1
17	Kapak tepesi murassa' altın üzerine mine saplı yıldız taş ıbrık	1

Yemek Takımları

Sıra No	Nev'i	Adet
Beyaz zemin sarı çiçekli ve kapak tepesi limon resimli Saksonya taam takımı		
1	Kapaklı çorbalık	1
2	Kapaklı sahan	8
3	Kapaklı pilavlık	1
Beyaz zemin göğez çiçekli Saksonya taam takımı		
4	Kapak tepeleri limon resimli çorba kâsesi	1
5	Kapaklı sahan	6
Beyaz zemin üzerine çiçekli, kapak tepeleri limon resimli Saksonya yemek takımı		
6	Kapaklı sahan	6
Yeşil zemin üzerine beyaz ve göğez çiçekli saksonya takımı		
7	Kapaklı çorba kâsesi	1
8	Kapaklı sahan	6
9	Beyaz zemin üzerine sarı çiçekli ve kapak tepeleri limon resimli Saksonya sahanı	8
10	Beyaz zemin üzerine lacivert zihli ve kapak tepeleri limon resimli Saksonya çorba kâsesi	1
11	Bir adedinin kapağı noksan sahan	6
12	Beyaz zemin üzerine sarı ve göğez çiçekli Saksonya kapaklı taam sahanı	7
13	Kapaklı sahan	1
14	Sarı zemin üzerine göğez ve beyaz çiçekli tepeleri limon resimli Saksonya sahan	4
15	Beyaz zemin üzerine lacivert çiçekli Saksonya çâr-köşe tabak	1
16	Lacivert zemin üzerine beyaz ve göğez çiçekli kapaklı kâse	3
17	Beyaz zemin üzerine lacivert ve göğez çiçekli Saksonya çâr-köşe tabak	1
18	Beyaz zemin üzerine elvan çiçekli ve kapaklı kâse	3
19	Beyaz zemin üzerine lacivert çiçekli çâr-köşe Saksonya tabak	1
20	Beyaz zemin elvan çiçekli ve kapak tepeleri gül resimli Saksonya kâse	3
21	Vasf-ı mezkûrda küçük kâse	2
22	Lacivert zemin üzerine göğez ve beyaz çiçekli çâr-köşe Saksonya tabak	5
23	Sarı zemin üzerine göğez ve beyaz çiçekli çâr-köşe Saksonya tabak	5
24	Beyaz zemin lacivert çiçekli kapaklı tabak	1
25	Beyaz zemin üzerine turuncu ve göğez çiçekli kapaklı kâse	1

26	Beyaz zemin üzerine elvan çiçekli kapaklı sağır kâse	1
27	Beyaz zemin üzerine sarı ve göğez çiçekli çukurca Saksonya tabak	4
28	Beyaz zemin sarı çiçekli kebirce tabak	1
29	Beyaz zemin elvan çiçekli tabak	2
30	Beyaz zemin yeşil çiçekli çukurca Saksonya tabak	1
31	Sarı zemin beyaz ve göğez çiçekli kapaklı Saksonya kebir bardak	1
32	Vasf-1 mezkûrda pirinç kulplu ve kapaklı kebir bardak	1
33	Beyaz zemin elvan çiçekli kulplu ve kapaklı ve pirinç musluklu karlık	1
34	Beyaz zemin elvan çiçekli musluklu Saksonya karlık	1
35	Beyaz zemin üzerine kabartma çiçekli kapaklı musluklu Saksonya karlık	1
36	Beyaz zemin elvan çiçekli kapaklı Saksonya kahve ıbrığı	1
37	Sarı zemin üzerine elvan çiçekli ve yıldızlıca kapaklı su ıbrığı	1
38	Beyaz zemin elvan çiçekli ve kapak tepesi kuş resimli Saksonya su testisi	1
39	Lacivert zemin sarı çiçekli ve yıldızlıca kapaklı zemzem sürahisi	1
40	Lacivert zemin üzerine yıldızlıca çifte kulplu ve kapaklı kavanoz	2
41	Beyaz zemin elvan çiçekli sağırce maden küp	1
42	Beyaz zemin üzerine lacivert çiçekli sim kapaklı maden su sürahisi	1
43	Beyaz zemin üzerine mavi çiçekli kapaklı maden kavanoz	1
44	Beyaz zemin üzerine lacivert ve mavi çiçekli maden küp	1
45	Bir adedi meksûr beyaz zemin elvan çiçekli ve yıldızlıca kebir maden tabak	2
46	Beyaz zemin üzerine lacivert ve mavi çiçekli çukurca kebir maden tabak	1
47	Beyaz zemin mavi ve lacivert çiçekli eski maden tabak	1
48	Beyaz zemin lacivert çiçekli mütenevvi maden tabak	13
49	Beyaz zemin üzerine göğez ve lacivert çiçekli kebir ve sağır tabak	12
50	Beyaz zemin üzerine göğez ve mavi ve yeşil çiçekli çukurca maden tabak	10
51	Beyaz zemin üzerine elvan çiçekli yayvan eski maden tabak	5
52	Lacivert zemin beyaz ve göğez çiçekli maden çukur tabak	3
53	Yeşil zemin üzerine göğez çiçekli eski maden tabak	3
54	Beyaz zemin kenarı lacivert ve yeşil çiçekli sağırce maden tabak	3
55	Bir adedi meksûr sarı zemin maden tabak	3
56	Beyaz zemin üzerine elvan çiçekli maden tabak	4
57	Mütenevvi maden tabak	4
58	Mürettebatı kebir eski maden tabak	4
59	Mürettebatı çukur maden tabak	7
60	Vasf-1 mezkûrda sağırce maden tabak	5
61	Vasf-1 mezkûrda sağırce maden tabak	7
62	Vasf-1 mezkûrda sağır maden tabak	9
63	Vasf-1 mezkûrda kebirce maden tabak	2

64	Vasf-1 mezkûrda ağız açık kavanoz	1
65	Beyaz zemin lacivert çiçekli ayet yazılı kebir kâse mea tabak ve kapak	1
66	Vasf-1 mezkûrda sağır kâse	2
67	Beyaz zemin üzerine pembe çiçekli ve yıldızlı kebir maden kâse	7
68	Vasf-1 mezkûrda yeşil çiçekli yıldızlı kebir maden kâse	3
69	Beyaz zemin lacivert çiçekli kebir maden kâse	3
70	Vasf-1 mezkûrda kebir ve sağırca kâse	4
71	Vasf-1 mezkûrda eski maden kâse	3
72	Beyaz zemin lacivert çiçekli kebir maden kâse	4
73	Vasf-1 mezkûrda kâse	3
74	Vasf-1 mezkûrda yayvanca kâse	3
75	Lacivert zemin üzerine yıldızlı çiçekli kebir ve sağır maden kâse	8
76	Beyaz zemin üzerine elvan çiçekli kebir ve sağır maden kâse	3
77	Beyaz zemin üzerine yeşil ve göğez çiçekli kebir ve sağır maden kâse	6
78	Beyaz zemin kenarı göğez ve sarı ve lacivert çiçekli maden kâse	4
79	Beyaz zemin göğez ve yeşil çiçekli maden kâse	2
80	Beyaz zemin kenarı lacivert ve yeşil çiçekli sağırca maden kâse	3
81	Beyaz zemin elvan çiçekli kebir maden kâse	1
82	Beyaz zemin üzerine kabartma çiçekli kapaklı ve kapak tepesi gül resimli Paris-kârî Saksonya kâse	7
83	Boyalı billur mea kupa su sürahisi	12
84	Sarı zemin üzerine kabartma çiçekli mea tabak ve kapak komposto kâsesi	3
85	Derunu yıldızlı pirinç üzeri göğez boyalı pirinç ayaklı ve kapaklı şekerdân	1
86	Vasf-1 mezkûrda mavi boyalı şekerdân	1
87	Bir adedi kapaksız mütenevvi Saksonya bardak mea kapak ve tabak	5
88	Mütenevvi kapaklı sağır Saksonya kâse	5
89	Mütenevvi kapaklı sağır tabak	3
90	Pembe zemin kapaklı ve elvan çiçekli sağır Saksonya kâse	1
91	Kapaklı ve tabaklı mütenevvi Saksonya kâse	4
92	Kebir ve sağır kapaklı elmas-traş sürahi	14
93	Kapaklı mütenevvi elmas-traş sürahi	15
94	Tahta sandık derununda mahfuz kapaklı elmas-traş sürahi	25
95	Kapaklı mütenevvi Saksonya yemek sahanı	6
96	Beyaz zemin ortası çiçekli porselen salata tabağı	9
97	Pembe zemin elvan çiçekli porselen reçel tabağı	4
98	Adi reçel tabağı	8
99	Beyaz zemin elvan çiçekli porselen tabak	1
100	Yeşil zemin elvan çiçekli Saksonya beyaz tabak	1
101	Kenarı yıldızlı porselen beyaz yemek tabağı	2
102	Vasf-1 mezkûrda sağır ve kebir yemek tabağı	7
103	Mütenevvi kafesli porselen yemişlik	3

104	Demir üzeri elvan çiçekli Leh-kârî kavanoz ve sürâhi mea pelesenk payeli	10
105	Beyaz zemin, elvan çiçekli porselen dolu çiçeklik	1
106	Mütenevvi porselen sağır tabak	13
107	Göğez boyalı billur ve kapaklı ve kapak tepeleri kuş resimli kâse mea tabak	2
108	Kapaklı ve tabaklı elmas-traş hoşaf kâsesi	2
109	Kapaklı ve tabaklı elmas-traş kebir hoşaf kâsesi	2
110	Kapaklı ve tabaklı elmas-traş kebir kâse	1
111	Kapaklı ve tabaklı billur kebir kâse	1
112	Kapaksız bilâ tabak elmas-traş kâse	2
113	Kapaklı elmas-traş kebir hoşaf kâsesi	1
114	Kapaklı elmas-traş ayaklı kâse	1
115	Elmas-traş çukur tabak	6
116	Kapaklı boyalı billur hoşaf kâsesi	1
117	Yeşil boyalı kapaklı elmas-traş kürsü kâsesi	3
118	Kapaklı ve tabaklı elmas-traş su bardağı	4
119	Kapaklı elmas-traş kürsü kâsesi	2
120	Yıldızlı sim donanmalı Hint-kârî cevizi kavanoz	1
121	Beyaz zemin üzerine göğez ve yeşil boyalı oyalı beyaz yemiş tabağı	5
122	Nohudî zemin üzerine yıldızlı kapaklı Saksonya perhiz sahanı	12
123	Nohudî zemin kapaklı ve tabaklı porselen nevrüziye kâsesi	2
124	Beyaz zemin üzerine yıldızlı kabartma çiçekli kapaklı ve tabaklı nevrüziye kâsesi	9
125	Beyaz zemin yıldızlıca tabağı kendinden kabartmalı porselen nevrüziye kâsesi	2
126	Yıldız zihli beyaz buzlu su kupası	6
127	Beyaz zemin üzerine yıldızlıca buzlu bardak tabağı	2
128	Pirinç zarf	6
129	Pirinç tepsi	1
130	Mahfaza derununda elmas-traş su bardağı	1
131	Mahfaza derununda burmalı billur bardak	1
132	Göğez çuha kaplı kutu derununda eski maden mütenevvi fincan	40
133	Porselen kebir ve sağır fincan	50
134	Sağır ve kebirce kenarı madenli mütenevvi pûlâd tepsi	10
135	Kafesli kebir sim kapak (<i>Mediha Sultan'ın nişan takımı tepeşisine sarf olunmuştur.</i>)	1
136	Manastır-kârî kebir şamdan	2
137	Somakiden mamul hoşaf kâsesi	1
138	Derunu mücessem çiçekli porselen tabak	1
139	Yazı ve resim posaları	10

Döşeme Takımları

Sıra No	Nev'i	Adet
Basma bohça derununda mevcut bulunan döşeme takımı		
1	Beyaz atlas üzerine elvan ipek işlemeli süzeni mak'ad	1
2	Vasf-1 mezkûrda yasdık	1
3	Gümüş atlas üzerine elvan süzeni ipek işlemeli ve çilek resimli duvar yasdığı	19
4	Vasf-1 mezkûrda mak'ad	3
5	Mavi canfes üzerine sarı tel ve elvan ipek süzeni işlemeli yüz yasdığı	4
6	Beyaz zemin tomar üzerine tomar işlemeli ve güllü tomar zar	1
7	Gümüş zemin atlas üzerine sarı sim pul ve elvan ipek süzeni işleme duvar ve yüz yasdığı	15
8	Vasf-1 mezkûrda mak'ad	2
9	Gümüş zemin atlas üzerine sarı pul ve tel ve tırtıl ve kadife ipek işlemeli mak'ad	1
10	Vasf-1 mezkûrda yasdık	1
11	Turuncu atlas üzerine sarı tel ve pul ve elvan ipek süzeni işlemeli mak'ad	1
12	Mor atlas üzerine sarı tel işlemeli mak'ad	1
13	Vasf-1 mezkûrda yasdık	1
Beyaz bohça derununda mevcut bulunan döşeme takımı		
14	Beyaz zemin yeşil çiçekli tomar pencere perdesi	10
15	Yasdığı	11
16	Vasf-1 mezkûrda erkân yüzü	1
17	Vasf-1 mezkûrda mak'ad	1
18	Vasf-1 mezkûrda fanila	3
Gögez canfes bohça derununda bulunan döşeme takımı		
19	Gümüş atlas üzerine sarı tel ve pul ve kadife ipeği işlemeli duvar yasdığı	7
20	Vasf-1 mezkûrda canfes yüz yasdığı	1
21	Vasf-1 mezkûrda mak'ad	1
Mavi bohça derununda bulunan döşeme takımı		
22	Beyaz üzerine yıldızlı sim tel ve elvan kadife ipeği işlemeli yastık	16
23	Vasf-1 mezkûrda mak'ad	2
Pembe atlas üzerine tel ve elvan ipek işlemeli döşeme takımı		
24	Yastık	16
25	mak'ad	3
26	Canfes yüz yastığı	2
Pembe atlas üzerine tel ve elvan ipek işlemeli döşeme takımı		

27	Yastık	12
28	mak'ad	2
Elvan çiçekli basma bohça derununda mevcut bulunan		
29	Hâvîden mamul döşeme takımı parça	28

Muhtelif Eşya

Sıra No	Nev'i	Adet
1	Abanoz üzerine felemenk taş ve tepesi pırlanta ve içi altın tatlı hokkası	2
2	Göğez kadife üzerine inci ve flemenk taş ile müzeyyen cezve kesesi	1
3	Yeşil kadife üzerine inci ve felemenk taş ile müzeyyen cezvedân	3
4	Tepeleri mücevherli ustura	6
5	Göğez atlas üzerine sırma ve inci işlemeli ve kenarı tırtıl saçmaklı kahve püşidesi	1
6	Göğez atlas üzerine inci ve zümrüt ile müzeyyen ağır boğça	1
7	Lacivert atlas üzerine tırtıl ve sırma işlemeli inci ile müzeyyen ferace ve yaşmak bohçası	3
8	Sarı atlas üzerine tırtıl ve sırma işlemeli inci ile müzeyyen ferace ve yaşmak bohçası	2
9	Pembe atlas üzerine inci ve zümrüt ile müzeyyen boğça	1
10	Göğez atlas üzerine sırma ve inci işlemeli kebir bohça	1
11	Al canfes üzerine sırma ve pul işlemeli ve tırtıl saçmaklı taam nihalisi	1
12	Sedef üzerine altın çemberli ve sapı mavi mineli müdevver el ayinesi	1
13	Saplı porselen el ayinesi	1
14	Kapak üzeri dört adet seylan taşlı ve altın kakmalı kâse	1
15	Muhafaza derununda gergedan boynuzundan mamul su tası	1
16	Mahfaza derununda gergedan boynuzundan mamul su bardağı	1
17	Balgam taştan mamul su tası	1
18	Kenarı sim çemberli ve birbirinden ufak kıtada arusek meyve tabağı	5
19	Kaplumbağa kabuğu üzerine sim sevâdlı su tası	1
20	Elvan üzerine mine-kârîserlimea marpuç nargile	2
21	Yaldızlı pirinç sap ve payeli billur su testisi	1
22	Mercan ve lacivert taş ve yaldızlı sim donanmalı kâr-ı kadîm çekmece	1
23	Kâr-ı kadîm kehribardan mamul sağır çekmece	1
24	Billur üzere yazı kâğıdı memlû kebirce çekmecesiyle dikiş takımı çekmecesi	2
25	Üzeri aynalı dikiş çekmecesi	6
26	Hokkabaz takımı memlû kırmızı sandık	1
27	Billur avize	1

28	Meşinden mamul mazrac	5
29	Avrupa-kârî ayak nihalisi	4
30	Mor canfes üzerine pul ve tırtıl işlemeli ve tohum saçaklı bohça	1
31	Mor atlas üzerine inci ve sırma ve kadife ipeği işlemeli mektep minderi	1
32	Basma bohça derununda elvan pul işlemeli mütenevvi balya	4
33	Mütenevvi kanaviçe işlemeli köşe yasdığı	6
34	Siyah canfes üzerine elvan pul işlemeli yasdık	2
Beyaz astar bohça derununda mevcut bulunan		
35	Elvan hâre yatak bağı	5
36	Keten çarşaf	19
37	Pembe zar çarşaf	15
38	Bürümcük çarşaf	1
39	Pamuk bezi çarşaf	5
40	Yüz bezi	9
Beyaz bohça derununda bulunan		
41	Beyaz tireden örme sehpa örtüsü	1
42	Etrafı ipek saçaklı beyaz ipek işlemeli lahoraki sehpa örtüsü	1
43	Göğez atlas üzerine sarı sırma ve tırtıl işlemeli bohça	1
44	Mütenevvi adi bohça biri lacivert atlas üzerine sarı sırma ve tırtıl işlemeli	5
Elvan renk sof bohça derununda bulunan		
45	Göğez çukadan kebir kerrake	2
46	Vasf-1 mezkûrda sof kerrake	1
Beyaz Amerikan bohça derununda bulunan şilte yüzleri		
47	Göğez damasko şilte yüzü	30
48	Mütenevvi Tibet ve Kaşmir şilte yüzleri	8
Beyaz Amerikan bohça derununda bulunan		
49	Mor zemin üzerine elvan çiçekli ve tel işlemeli hintkârî kumaştan köhne kebir zar	1
Beyaz bohça derununda bulunan		
50	Süzeni işlemeli mütenevvi tandır yorganı	4
51	Beyaz bohça derununda lacivert çukadan köhne pencere zarı	2
52	Diğer beyaz bohça derununda gümüş atlas üzerine sarı ve beyaz sim tel işlemeli pencere perdesi	13
53	Vasf-1 mezkûrda kebir zar	2
54	Vasf-1 mezkûrda sağır zar	1
Beyaz hassa bohça derununda mevcut bulunan		
55	İpekli ve kılaptanlı mütenevvi hâvî	41
56	Sarı ve beyaz sırmalı hâvî	25

57	Pul işlemeli şerbet yağlığı	14
58	Tel ve kılaptan işlemeli şerbet yağlığı	30
Kumaş bohça derununda bulunan		
59	Sırmalı ve pullu hâvî	19
60	Astar bohça derununda bulunan hâvî	17
61	İpekli peştamal	5
Ceviz sandık derununda mevcut bulunan		
62	Hümayun bez iç donu	303
63	Keten Trabzon bezi gömlek	96
64	Pike yelek	1
65	Fanila don	2
Göğez kâğıt kaplı tahta sadıkça derununda mevcut bulunan		
66	Uçkur	107
67	Çevre	112
68	Beyaz yazma	40
Beyaz erzak bohça derununda mevcut bulunan köhne yorgan		
69	Suzeni işlemeli yorgan	13
70	Basma yorgan	1
Basma bohça derununda mevcut bulunan		
71	Beyaz hümayun üzerine suzeni işlemeli yorgan	1
72	Yeşil canfes üzerine suzeni işlemeli yorgan	1
73	Bürümcük üzerine suzeni işlemeli yorgan	1
74	Basma yorgan	4
75	Yazma çocuk yorganı	1

Sonuç

Pertevniyal Valide Sultan'ın hayırsever olduğu kadar müsrif ve devlet işlerine müdahil olduğu bir vakıdır. Bu bağlamda Sultan Abdülaziz'i tahttan indirilişi sonrasında el konulan hazinesinin listesi valide sultanın müsrifliğinin bir göstergesidir. Lakin Valide Sultan'ın Sultan Abdülaziz'i tahttan indiren ihtilalcilerin düşündükleri kadar büyük bir servete sahip olduğunu iddia etmek mevzubahis defterin muhteviyatı göz önüne alınırsa mümkün değildir. Son olarak valide sultanın el konulan hazinesinin saraydaki gündelik yaşamla ilgili önemli veriler sunduğunu da ayrıca belirtmek gerekir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS. MA. d.), Defter No: 1016

Kaynak Eserler ve İncelemeler

- Akyıldız, Ali, *Haremin Padişahı Valide Sultan: Haremde Hayat ve Teşkilat*, İstanbul 2017.
- _____, “Pertevniyal Valide Sultan”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXXIV, İstanbul 2007, s. 239-240.
- _____, “Müsrif, Fakat Hayırsever: Pertevniyal Valide Sultan”, *Osmanlı Araştırmaları*, 47 (2016), s. 307-352.
- Durmuş, Tuba Işınsoy, “Osmanlı Saray Kültürünün Bir Parçası Olarak Sanatçı Nedim / Musâhipler”, *Millî Folklor*, 114, s. 16-27.
- Gürfirat, Baha, “Pertevniyal Valide Sultan’ın Hatıratı: Sergüzeştname”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 2 (1967), s. 57-59.
- Mert, Talip Mert, “Musâhib Sait Efendi”, *Eyüp Sultan Sempozyumu VI*, İstanbul 2003, s. 330-335.
- Terzi, Arzu, *Bezmiâlem Valide Sultan*, İstanbul 2018.

1600-1700 YILLARINDA ARAPLAR, TÜRKLER VE İRANLILAR ARASINDA BASRA ŞEHİRİ*

Rudi Matthee**
(Çev. İlker Külbilge)***

Giriş

Kara ticareti vasıtasıyla Bağdat üzerinden hem Osmanlı İmparatorluğu'nun başlıca merkezleriyle hem de Safevî İrani'ndeki Şîrâz ve İsfahan ile, ayrıca deniz ticareti sayesinde de Batı Hint Okyanusu havzasındaki Sûrat'tan Muhâ'ya kadar uzanan ticaret merkezleriyle bağlantısı bulunan Basra, 1546 yılında sembolik olarak Osmanlı kontrolü altına alındı ve bu gelişmenin ardından 17.yüzyıl'da Basra Körfezi'nin en önemli liman kentlerinden birine dönüştü.

Erken modern dönemlerin Basra'sı büyük ölçüde Arap Müslümanlardan müteşekkil nüfusuyla oldukça büyük bir şehirdi ve bu nüfusun çoğunluğu, siyah kıyafetler giyen ve yiyecekleri genelde kurutulmuş hurma ve mayasız ekmekten ibaret olan fakir insanlardı.¹ Fakat şehrin nüfusu Arapların yanı sıra bir hayli Hintli'yi ve Ermeni'yi, “*Komisyonculuk ve Döviz işleriyle*” geçinen epeyce Yahudi'yi de kapsıyor, ayrıca Hz. Yahya'ya hürmetkâr gnostik bir itikadın müntesibi olan Sâbîiler yani diğer isimle Mandenler gibi önemli bir ekalliyeti de ihtiva ediyordu.² Pedro

---

* **Makalenin orijinal künyesi:** Rudi Matthee, “Between Arabs, Turks and Iranians: The town of Basra, 1600-1700”, *The Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 69, 1 (2006), ss.53-78. Bu çalışma için yapılan araştırma kısmen Leiden ve Delaware üniversitelerinin müşterek bir seyahat bursu sayesinde mümkün olmuştur. Ayrıca *Gülşen-i hülefa*'nın bir fotokopisini sağlayan Dina Rizk Khoury'e, makalenin ilk taslağı hakkındaki yorumları için João Teles e Cunha'ya ve Pensilvanya Üniversitesi'nde 7 Ekim 2005 tarihinde yapılan Basra Körfezi bölgesindeki sınırlar hakkındaki konferansta bu makaleye dayanan sunuma dair yorumları için konferans iştirakçilerine de teşekkür etmek isterim.

** Prof.Dr., *University of Delaware, College of Arts & Sciences, Department of History*, 236 John Munroe Hall, Newark, DE 19716 ABD, matthee@udel.edu

*** Dr. Öğretim Görevlisi, *Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü*, Manisa / Türkiye, kulbilgeilker@gmail.com

Çeviri esnasında yardımını gördüğüm Türkan Dadioğlu'na ve çeviriyi kontrol edip hatalarımı düzeltme inceliği ve sabrını gösteren Dr. Öğr. Üyesi İrfan Kokdaş'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Çeviride geçen Farsça-Arapça kelimelerde ve coğrafi isimlerde elden geldiğince *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nin imlasına uyulmuştur.

¹ Pedro Teixeira, *The Travels of Pedro Teixeira*, çeviri ve açıklama William F. Sinclair, London 1902, s.28.

² Sâbîilerin 1660'larda şehir ve çevresindeki sayıları 8.000 ile 9.000 arasında tahmin edilmiştir, bkz. Anonim (ed.), *A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVIIth and XVIIIth*

Teixeira kalenin içindeki ve dışındaki evlerin sayısını 1604'de yaklaşık on bin olarak tahmin etmiştir. Basra'nın aşağı yukarı 50.000 kişilik bir nüfusa sahip olduğuna işaret eden bu rakam, şehri bu cihetle o dönemin Basra Körfezi'ndeki en büyük liman kenti yapmaktadır.³ Bu rakam, 1660'larda Basra'da mukim Karmelit rahipleri tarafından şehrin nüfusuna ilişkin verilen 50.000 ile 60.000 arasındaki rakam ile de uyumludur.⁴ Basra, oldukça büyük bir şehir merkezi olmasının yanı sıra her şeyden önce de bir ticaret merkeziydi. Basra üzerinden yapılan ticaret bölgenin en önemli ihraç ürünü olan hurmayı kapsamakta ayrıca şeker, kahve ve en önemlisi de muazzam miktardaki Hindistan mensucatı gibi mühim maddelerin ithalatını ihtiva etmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu, Hindistan ile arasındaki yapısal ticaret açığını telafi etmek için Alt Kıta'ya aynı zamanda büyük miktarda külçe altın ve sikke gönderirken Basra da bu değerli maden ticaretinde önemli bir ara istasyon vazifesi gördü.

Bu önemli konumuna rağmen 17.yüzyıl Basra'sı hakkında çok az şey biliyoruz ve şehrin 16.yüzyıldaki dönemine ilişkin yayımlanmış olan dağınık ve makale boyutundaki çalışmalar⁵ ile Abdullah Thabit'in yeni tarihli kitabına konu olan dönemin (18.yüzyılın) arasında da büyük bir zaman fasılası bulunmaktadır. Thabit'in kitabı, İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'dan kalan vesikaların ehemmiyet arz etmeye başladığı 1722 senesi ile yerel güçlerin; bütün limanın ve bölgenin ticari kaderini büyük ölçüde belirledikleri dönemin sonuna işaret eden 1795 yılı arasındaki zaman zarfında Basra limanının ve şehrinin durumunu incelemektedir.⁶ Stephen Hemsley Longrigg'in *Four Centuries of Modern Iraq* isimli çalışması ise yayımlanmasından seksen yıl sonra bile mezkûr ara dönem açısından Basra'nın siyasi tarihi için zorunlu başvuru eseri olmayı sürdürüyor.⁷ Longrigg'in, *Gülşen-i hulefâ* ve *Zâdü'l-müsâfir* gibi Türkçe ve Arapça birinci el kaynaklara dayanan bu yetkin eseri Basra'nın; Afrâsiyâbların ve Osmanlıların yönetimi altındaki tarihine dair temel bir çerçeve sunmaktadır. Longrigg'in anlatımı gerçekten de cazip ve canlıdır, fakat belirsiz kaldıkça akılda bir takım çağrışımlar yapan çok sayıda

Centuries, 2 vols (sayfa numaraları eserin tek ciltlik basımındandır), London 1939, s.1148. Hintlilerin ve Yahudilerin şehirdeki mevcudiyetlerine ilişkin bilginin kaynağı Alexander Hamilton'dır, *A New Account of the East Indies*, 2 vols, Edinburg 1727, I, s.55,

³ B. J. Slot'a göre 17. yüzyıl haritalarında "The Persian Gulf/Pers Körfezi" yerine bazen "Gulf of Basra/Basra Körfezi" ifadesi kullanılır, *The Arabs of the Gulf 1602-1784*, Leidschendam 1993, s.29.

⁴ Karmelit Arşivi, Roma, OCD 241a, F. Angelo dell'Annunziata, Basra, 9 Nisan 1660; ve Anonim (ed.), *A Chronicle of the Carmelites*, s.1148.

⁵ Örnek olarak bkz., Jean-Louis Bacque-Grammont, Viviane Rahme, Salam Hamza, "Notes et documents sur le ralliement de la principauté de Basra à l'Empire Ottoman (1534-1538)", *Anatolia Moderna*, 6 (1996), ss.85-96; a.g.yz., "Textes ottomans et safavides sur l'annexion de Bassora en 1546", *Eurasian Studies*, 3/1 (2004), ss.1-34.

⁶ Thabit A. J. Abdullah, *Merchants, Mamluks, and Murder: The Political Economy of Trade in Eighteenth-Century Basra*, Albany 2001.

⁷ Stephen Hemsley Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford 1925, yeniden basımı Reading 2002.

ayrıntıyı içermesi açısından da kinayedir, ayrıca kitabın olaylarla ilgili kronolojisi de her zaman sarıh değildir. Diğer yandan Basra'nın bu döneme ilişkin tarihinin birçok veçhesi, hem Longrigg'in kullandığı malzemeden hem de Basra'nın erken modern tarihi üzerine sonradan kalem oynatmış olan bilhassa Arap yazarların eserlerinden hareketle anlaşılabilir. Bu yüzden de bu veçheler hala keşfedilmemiş ve açıklanmamış bir halde durmaktadır.

Bu inceleme Longrigg'in ulaşamadığı, Avrupalı misyonerlerin ve Basra'da ikamet eden Avrupalı Doğu Hindistan Kumpanyası görevlilerinin yazıları ile özellikle komşu Safevi İrani'nde kaleme alınmış muhtelif saray kronikleri gibi kaynaklardan hareketle Basra'nın 17.yüzyıldaki siyasi tarihinin daha kapsamlı bir açıklamasını sunarak Longrigg'in kitabındaki olayların ve gelişmelerin ana hatlarını tamamlıyor. Lakin bu çalışma, Longrigg ve diğerleri tarafından incelenmeyen materyale dayanarak ortaya daha kapsamlı bir açıklama koymaktan fazlasını amaçlamaktadır. Bu malzeme, Basra'da vuku bulan olaylar hakkındaki bilgimize bolca ayrıntı ekliyor fakat her şeyden öte şehri özellikle de Osmanlı merkezli analizlerden de kurtarmaya yardım ediyor.

Basra'nın, İstanbul tarafından etkili bir şekilde kontrol edilemeyen sadece bir imparatorluk karakolu olarak değil hem kendi başına hem de kendine has bölgesi ve bölgeler arası konumu itibarıyla ve tabii ki çevresiyle de birlikte incelenmesi gerekmektedir. Osmanlı padişahının, daha doğrusu padişahın vekili olan Bağdat paşasının Basra ve havalisinde kalıcı bir otorite tesis etmesinin imkânsız olduğu doğrudur ve bunun da birkaç nedeni mevcuttur. Bu sebeplerden biri bölgeye kâfi miktarda askeri kuvvet sevk etmenin ve başarılı bir askeri seferi müteakiben şehirde bir garnizon bulundurmanın zor olmasıdır. Bu hem mesafenin -çünkü Basra, İstanbul'dan gönderilecek bir Osmanlı ordusunun bir yıllık sefer mevsimi içinde erişebileceği menzilin dışında kalmıştı- hem de güneşin kavurduğu acımasız ıssız toprakların ve erişilmez bataklıkların damgasını vurduğu bölgenin korkunç fiziki coğrafyasının bir sonucuuydu. Fakat aynı zamanda Aşağı Irak'ın halicinde mukim halkın kendine has bir özelliğiyle de ilgiliydi.⁸ Basra'nın kuzeyindeki bataklıklarda ve Aşağı Mezopotamya'nın genelinde yaşayan Arap kabileleri merkezi otoriteye boyun eğme konusundaki gönülsüzlükleri ile şöhret bulmuşlardı ve bölgeden geçen kervanlardan zorla haraç alma eğilimleri nedeniyle kendilerinden korkuluyordu. 1584'te Basra'yı ziyaret eden İngiliz Ralph Fitch şöyle aktarıyor: "*Türkler bazı Arap kabilelerini boyunduruk altına alamıyorlar çünkü bu kabileler, Türklerin Fırat'ta ele geçiremediği bazı adaları ellerinde tutuyorlar; sabit bir yerleşimleri olmayan bu kabileler develeri,*

⁸ Anonim (ed.), *A Chronicle of the Carmelites*, s.1149. Pietro della Valle 1625'te, İstanbul'dan gönderilen Osmanlı ordularına bir sefer mevsimi içinde Safevi İmparatorluğu'nun sınırlarına ulaşmanın zor geldiğini ve gönderilse bile böyle bir ordunun Basra'ya ulaşmadan önce Halep veya Mezopotamya civarında kışlamak zorunda kaldığını kaydetmişti, bkz. Pietro della Valle, *The Travels of Sig. Pietro della Valle, a Noble Roman, into East India and Arabia Deserta*, London 1665, s.253. Rhoads Murphey, Osmanlıların askeri güçlerini gösterebildikleri en uzak nokta olarak günün "*çöl sınırları*"ndan söz ediyor, bkz. Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare 1500-1700*, New Brunswick 1999, s.24.

keçileri, atları, hanımları ve çocuklarıyla ve daha başka neleri varsa onlarla birlikte oradan oraya yer değiştiriyorlar.”⁹ Topraklarına tecavüze kalkışacak herhangi bir yabancı güce karşı silaha sarılmaya meyilli ve gerektiğinde de her zaman bataklıklarına geri çekilebilen son derece seyyar bedevilerin bu ateşli muhtariyeti ile karşı karşıya kalan Osmanlılar hâkimiyetleri süresince, bölge için özü itibariyle istikrarsız düzenlemeler temin eden müzakerelerden daha fazlasını asla elde edememişlerdi.

Hemen hemen Osmanlıların ilgisi kadar mühim olan bir diğer husus ise Safevî İrani'nin Basra ile ilgili meselelerde oynadığı roldür. İran'ın nüfuz ve kontrolü, bugün de olduğu üzere o tarihlerde de şehrin neredeyse çeperlerine kadar ulaşmıştı ve Basra bütün bir 17.yüzyıl boyunca Osmanlıların etki alanında kaldığı kadar, ilki 1510'larda ikincisi ise 17.yüzyılın sonlarında olmak üzere şehri iki kez hâkimiyetleri altına almayı başaran Safevîlerin de etki alanında kaldı. Arap kabile güçleri Safevîlerin Basra ile münasebetlerinde de önemli bir rol oynadılar. 15.yüzyılda kurulmuş radikal bir Şii kabile konfederasyonu olup Safevî Arabistan'ı (bugünkü Hûzistân) boyunca uzanan bataklıkların kıyısında mütekâsif bulunan Müşa'sa'lar zahiren Safevîlere tabiydiler ancak gerçekte geniş bir muhtariyete sahip oldular, toprakları da Osmanlılar ile İranlılar arasında bir tampon vazifesi gördü.¹⁰ Safevîler Müşa'sa'lara her zaman güvenemedi, ayrıca Osmanlıların safına geçebileceklerinden korktukları için onları Safevî Devleti'nden soğutmamaya da özen göstermek zorundaydılar. Fakat Müşa'sa'ları İran'a bağlayan anlaşma açıkça tanımlandığından onların Safevîlere olan faydası, el-Cezâ'ir bölgesinin başlıca kabilesi olan el-İlayân'ların Osmanlılara sağladığı faydadan çok daha fazla oldu. Osmanlı sultanı asker toplamak ve sefer hazırlıkları için Bağdat valisine muhtaçtı. İran şahı ise aynı iş için Şiraz valisine güveniyordu, fakat Aşağı Irak'ın kabilelerine askeri yardım için nadiren bel bağlayan Osmanlıların aksine şah, Müşa'sa'ların desteğinden askeri birlikler ve lojistik araçlar şeklinde istifade ederken onları çoğu kez kendi adamları gibi kullanabileceği bir pozisyona da sahipti.

Safevî İrani'nin Basra'da etkin olmak için gösterdiği bu çaba sadece basit bir coğrafi yakınlık meselesinden kaynaklanmıyordu, aynı zamanda mühim bir ekonomik boyuta da sahipti. Safevîlere ait beşlik Şâhî ve Abbasî sikkeler Basra'da 17.yüzyılın ortalarından yüzyılın sonuna kadar çok sık karşılaşılan paralardandı.¹¹ Bu gerçek Basra'nın o dönemde, İran'ın külçe altın/gümüş ihracatı için işlek bir mecra olarak fonksiyon icra ettiği keyfiyetine işaret ediyor. Hem değerli metallerin

⁹ Ralph Fitch, “The Voyage of Master Ralph Fitch Merchant of London to Ormus...”, Samuel Purchas (ed.), *Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes*, 20 cilt, Glasgow, 1905-1907, III, s.167.

¹⁰ Arabistan terimi Hûzistân'ın güney kesimini ifade etmek için Şah I. Abbas'ın yönetimi esnasında ortaya çıktı. Nâdir Şah zamanında ise Arabistan teriminin içeriği, Şüster ve Dizfûl'ın kuzey kesimlerini de içine alacak şekilde genişletildi. Ancak isim 1923'de Hûzistân şeklindeki eski haline döndü, bkz. W. Caskel, “Die Wâlî's von Huwezeh”, *Islamica*, 6 (1934), s.416, dn:1; ayrıca Hûzistân tarihinin genel bir özeti için bkz., Svat Soucek, “Arabistan or Khuzistan”, *Iranian Studies*, 17 (1984), ss.195-214.

¹¹ Jean de Thevenot, *Suite de voyage de Mr. De Thevenot au Levant*, vol.4 of *Voyages de Mr. de Thevenot en Europe, Asie et Afrique*, third edition, 5 vols, Amsterdam 1727, ss.561-562.

dışarıdan tedarikinde ortaya çıkan açıkla mücadele etmeyi tercih eden bir Safevî devleti ile hem de gümüş ihracatındaki sınırlamalar ve altın duka ihracatına ilişkin bir yasak yüzünden ortaya çıkan uzun süreli bir ekonomik kriz ile karşı karşıya kalan İran'daki tüccarlar, 1660'lardan itibaren ellerindeki altın külçelerin ve sikkelerin çoğunu bu türden sınırlamaların bulunmadığı Basra'ya götürmeye başladılar.¹²

Uzun vadeli bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde aynı ölçüde önemli olan diğer bir husus ise Basra'nın, İran'dan gelip Mekke ve Medine istikametine giden hacılar için bir toplanma mahalli olarak işlev görmesiydi. Basra'dan hareket eden hacılar önce güneydeki el-Ahsâ'ya gider, sonra da Orta Arap Çölü'nü geçerek yaklaşık üç hafta içinde Hicaz'a ulaşırlardı. Lakin Basra üzerinden yapılan hac yolculukları sık sık inkıtaya uğruyordu. Mesela İranlı hacılar, özellikle de Şah I.Tahmasb'ın (1524-1576) devr-i saltanatında olduğu üzere fasılalı şekilde devam eden Osmanlı-Safevî savaş halı gibi dönemlerde bir hac kafilisine katılmak için bazen Şam'a kadar gitmeye icbar ediliyorlardı.¹³ Aslına bakılırsa mezkûr hac koridorunun, Osmanlıların Basra'yı fethettiği 1546 yılından Osmanlılar ile Safevîler'in İstanbul Antlaşması'nı imzaladığı 1591 senesine kadarki dönemde çoğunlukla kapalı olduğu görülüyor.¹⁴ Yol, İran'dan gelen hacılar için 17.yüzyılda ve özellikle de iki ülkenin 1639 tarihli ve çok daha nihai olan Kasr-ı Şirin Antlaşması'nı imzalamasından sonra ekseriyetle açıldı ve erişilebilir durumdaydı.

Hac yolculuklarına dâhil olan sırf insan ve hayvan sayısı bile hac kafileleri trafiğinin Basra açısından ekonomik önemini göstermektedir. Chardin, bazı yıllar İran'dan Arabistan'ın kutsal şehirlerine 10 bin hacının gittiğini iddia eder. Hollandalılar 1646'da, İran ve diğer başka yerlerden beraberlerinde 10 bin ila 11 bin deve getiren takriben 5 bin ila 6 bin hacının Basra'da toplandığını iddia etmiştir.¹⁵

¹² Bunun için bkz, Rudi Matthee, "Mint consolidation and the worsening of the late Safavid coinage: the mint of Huwayza", *Journal of the Social and Economic History of the Orient*, 44 (2001), ss.505-539.

¹³ Suraiya Faroqhi, *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans*, London 1994, s.135.

¹⁴ John E. Mandaville, "The Ottoman province of al-Hasa in the sixteenth and seventeenth century", *Journal of the American Oriental Society*, 90 (1970), s.498. Ayrıca bkz., R. D. McChesney, "The Central Asian Hajj-pilgrimage in the time of the early modern Empires", Michel Mazzaoui (ed.), *Safavid Iran and Her Neighbors*, Salt Lake City 2003, ss.129-156. McChesney, Safevî ve Osmanlı toprakları arasındaki koridorun 16.yüzyıl'da dönem dönem hacılara kapatılmış olması hususunun bu koridorun daimi olarak kapalı olduğu ve Orta Asya'dan hareket eden hacıların Safevî yönetimi süresince Hicaz'a gitmek için İran'ın çevresinden dolaşmayı tercih ettikleri anlamına gelmediği gerçeğini savunmaktadır. Osmanlıların İranlı hacılara yönelik şüpheleri ve onlarla Sultan'ın tebaası arasındaki teması aşariye indirmeye yönelik çabaları hakkında bkz, Suraiya Faroqhi, *The Ottoman Empire and the World Around It*, London and New York 2004, ss.162-164.

¹⁵ Jean Chardin, *Voyages du chevalier Chardin en Perse et en autres lieux de l'Orient*, (ed.) L. Langlès, 10 vols and atlas, Paris 1810-1811, III, s.135; Dutch National Archives, The Hague (NA), Coll, Geleynssen de Jongh 280e, Mathys van Rietboorn, Basra Dagregister (Diary), 8 Oct 1646, unfol.

Diğer kaynaklar daha detaylıdır. Basra'dan 1645'in Ekim ayının başlarında ayrılan kabile 2500 deveden oluşuyordu.¹⁶ Yine kaynaklarda 1651'in Ekim ayında çoğu İranlı olan hacıların akın akın Basra'ya gittiği söyleniyor. Ekim ayının sonlarındaki bir tarihte yola koyulan hacı kafilisine söylene göre 8 bin deveye sahip 3 bin hacı katılmıştı, ayrıca 200 askerden oluşan bir muhafız birliği de kafileye eşlik etmişti.¹⁷ Yine 1659'da Mekke'den dönmekte olan kabile İran'a doğru giden 6 binden fazla insan ve Basra'ya da yaklaşık 5 bin deve getirmişti.¹⁸

Hac kervan ticareti Basra'lı yetkililer açısından çok karlıydı. Jean de Thevenot'a göre şehrin paşası İran'dan gelen hacılara ihtiyaçları olan develeri "istediği fiyata" satıyordu. Hacılar da dönüşlerinde bu develeri, sadece dönüş seyahatinde kullanılacak atlar için, aynı paşaya seve seve ödeme yaparak oldukça tenzilatlı fiyatlar ile geri satıyorlardı. Sözü geçen hayvanların sayısı göz önüne alındığında elde edilen karlar kolayca tahmin edilecektir. Paşa, adam başı 30-35 altın dinar ödeme mukabilinde İran'dan gelen kervanlara eşlik etmesi için 300 askerden müteşekkil silahlı bir muhafız birliği de görevlendiriyordu. Ayrıca İranlı hacıların rapor edilen sayısı söz konusu paranın miktarı hakkında da bir fikir veriyor. Bu nedenden ötürü Basra ve Bağdat valilerinin hangi şehrin İranlı hacıların hareket noktası olarak görev yapacağı konusunda şiddetli bir rekabete girişmiş olmaları hiç de şaşırtıcı değildir. Thevenot; Bağdat paşasının İran'a, İranlı hacılara sırf 20 duka karşılığında yol geçiş hizmeti vermeyi teklif eden mektuplar gönderdiğini ve çok sayıda İranlı hacının da bu 15 dukalık iskontodan faydalanmak için Bağdat'a akın ettiğini iddia ediyor.¹⁹

Basra halkı hayatını, şehrin çevresini sarmalayan muhtelif kabile teşekkülleriyle tedirgin bir ilişki içinde sürdürdü, ayrıca şehrin içinde ve çevresinde sık sık meydana gelen şiddet olaylarından da mustarip oldular. Bundan başka Osmanlı siyasi yapısı içindeki muhtariyetlerini azamileştirmek için Safevîlerin ve onların vekillerinin varlıklarını ve güçlerini nasıl kullanacaklarını da biliyorlardı. Aşağıdaki tartışmanın göstereceği üzere, İstanbul'un uygulayacağı haddinden fazla baskı Basra halkını, şehrin meselelerine müdahale etmek için zaten çok az bahaneye ihtiyaç duyan Safevîlerin tarafına itebilirdi.

I. 16. Yüzyılda Basra

Basra 15.yüzyılın başından itibaren, Kûfe ile Basra arasındaki Aşağı Irak bölgesinde meskûn Benî Müntefik kabilesinin bir kolu olan el-Mugâmis hanedanı tarafından yönetildi. Fakat onların hâkimiyetleri kayıtsız şartsız bir şekilde devam etmedi, zira el-Mugâmis'in ortaya çıkışından hemen sonra Basra, Timurlu

¹⁶ NA, VOC 1152, Van Riethoorn, Basra Dagregister, 2 Oct. 1645, fol.299.

¹⁷ NA, VOC 1188, Elias Boudaen, Basra Dagregister, 14 and 28 Oct. 1651, fols 461 v. ve 463.

¹⁸ Anon. (ed), *A Chronicle of the Carmelites*, s.1150.

¹⁹ Vincenzo Maria di S. Caterina da Seine, *Il viaggio all'Indie orientali*, Venice 1672, s.104; de Thevenot, Suite du voyage, III, ss.321-322; Rasûl Ja'fariyân, *Safariyah dar arsa-i dîn, farhang va siyâsat*, (3 cilt tek ciltmiş gibi sayfalandırılmıştır), Qum 1379/2000, s.831.

Devleti'nin parçalanmasını müteakiben beliren Karakoyunlular ve Akkoyunlular isimli iki kısa ömürlü hanedanlığın müteselsilen etkisi altına girdi. Basra'nın 840-914/1436-1514 yılları arasındaki fiili hâkimi Müşâ'sa'lardı. Bundan kısa süre önce ortaya çıkan Safevî hükümdarı Şah İsmail (s.1501-1524) ise Müşâ'sa'ları Safevî kontrolü altına alan bir seferi müteakiben Basra'yı da 1514 yılında haraçgüzar yaptı. Safevîlerin lafzi idaresi bir süre daha devam etmiş olsa da Muhammed b. Mugâmis Basra üzerindeki etkin hâkimiyetini 1524'te yeniden elde etmiş gibi görünüyor. Kardeşi Râşid ise tespit edemediğimiz bir tarihte ona halef oldu.²⁰

Bu gelişmeden kısa süre sonra Osmanlılar, Basra'yı kendi imparatorluklarına dâhil etmek için ilk teşebbüste bulundular. Bir Osmanlı ordusu 1534'te Bağdat'ı aldı. Sultan Süleyman şehirde kaldığı aynı sene içinde el-Cezâ'ir, Huveyze ve el-Katîf'den Bahreyn'e kadar uzanan muhtelif bölgelerin yöneticilerini temsilen gelen ve mezkûr yöneticilerin sadakatlerini arz etmek isteyen elçileri ağırladı. Boyun eğmemesine rağmen Râşid b. Mugâmis de sadakatini arz eden bir elçilik heyeti gönderdi. Ses getiren asıl teklif ise dört yıl sonra yani Râşid, şehrin Osmanlı hâkimiyetine girmesini kabul ettiğini bildirmek için veziri Muhammed ile Kazaskeri Ebu'l-Fâdıl'ın da bulunduğu bir heyeti oğlu Mâni'nin başkanlığında Edirne'ye gönderdiğinde ortaya çıktı. Babıalı Basra'nın tabi statüsünü tasdik ederken Basra'lı yetkililer de Osmanlı sultanının adının hutbede okunmasını, sikkelerin onun adına basılmasını, senevi haraç vermeyi ve şehri harici düşmanlara karşı müdafaa etmeyi kabul ettiler.²¹

Aslında Basra'nın vasallık statüsüyle Osmanlı'ya tabi olması güneye doğru yapılan daha büyük bir hamlenin ve imparatorluğun ilgi ve gücünün istikamet değiştirmesinin bir parçasıydı. Bu hamle kendini, Osmanlı Devleti'nin hem Kızıldeniz ve Basra Körfezi'ne hem de Hint Okyanusu'na yönelmesi şeklinde göstermişti. Yemen'in 1538'de Babıalı'nın hâkimiyeti altına alınması ve Basra Körfezi'nin Arabistan kıyılarındaki el-Ahsâ bölgesini imparatorluğa dâhil etmek için 1550-1551'de girişilen teşebbüs Osmanlıların Hint Okyanusu'na yönelik ilgilerinin bir işaretiydi. Bu hamlenin amacı modern araştırmacılar tarafından muhtelif şekillerde değerlendirilmiştir fakat Hindistan istikametindeki ticari güzergâhların serbest kullanımının güvence altına alınması mezkûr hamlenin temel gerekçesi gibi görünüyor. Ayrıca genel olarak değerlendirecek olursak bu müdahale Osmanlılar açısından saldırıdan ziyade savunma amaçlıydı. Bu hamlenin önemli kısmı Portekizlilerin Arabistan Yarımadası çevresindeki hacı ve tüccar trafiğine meydan okumasına ve yine onların Kızıldeniz'e nüfuz etme gayretlerine karşı gösterilen tepkiden kaynaklanıyordu.

²⁰ Abbas Azzawi, *Irâq bayn al-ihlâlâyn*, 7 cilt, Bağdad 1372/1953, IV, s.49 vdm.; Tarik Nafî Hamid, "The political, administrative and economic history of Basra Province 1534-1638", PhD Dissertation, University of Manchester 1980, s.13.

²¹ Ali Şâkir Ali, *Ta'rîk al-İrâq fî 'abd al-'utbmâni 1638-1750 m. Dirâsa fî ahvâlibi al-siyâsiya*, Bağdad 1980, s.123; Hamid, "The Political, administrative and economic history of Basra province", ss.20-21; ve Bacquè-Grammont et al., "Textes ottomans et safavides", s.12.

1534'ten sonraki ilk 12 yıl boyunca Basra üzerindeki Osmanlı otoritesi zayıf kaldı; İstanbul'un şehir ve çevresindeki hâkimiyetini pekiştirebilmesi ise ancak 1546'da gerçekleşti. Habsburglar ile bir yıl önce yapılan bir ateşkes akdinin mümkün kıldığı 1546'daki bu hamleyi Şah I. Tahmasb'ın, İran egemenliğini Basra'ya komşu olan Dizfûl üzerinde tesis etme konusunda bu tarihten kısa süre önce kazandığı başarı tetiklemiş olabilir²², fakat Zikiya Kalesi civarının yöneticisi olan Seyyid Emîr'in Müşa'sa'lardan yüz çevirip Osmanlılara itaat arz etme kararının mezkûr hamleye daha doğrudan bir şekilde etki ettiğini söyleyebiliriz. Ancak Seyyid Emîr'in bu kararı Bağdatlı Hürrem Bey komutasındaki bir Osmanlı ordusunun Basra'ya sevk edilmesi sonucunu doğurduğunda Seyyid de verdiği karardan caydı. Seyyid Emîr askeri yardım talebinde bulunmak için Müşa'sa'lar ile yeniden temas kurarken aynı zamanda Basra'nın Mugâmis kabilesine mensup yöneticisi ve Mânî'nin sabık halefi olan Şeyh Yahyâ ile de birlikte hareket etmeye başladı. Bunun üzerine Şeyh Yahyâ sadakatsizlikle suçlanıp İstanbul'a çağrıldığında Şeyh İstanbul'a gitmeyi reddedip Müşa'sa'ların da yardımı ile Osmanlıları Basra'dan sürüp çıkarınca Musul valisi Ayas Paşa Şeyh'e boyun eğdirmek üzere büyük bir ordu ile Basra üzerine gönderildi. Sefere 1546'nın yaz mevsiminin başlarında girildi ve seferin hedefine ulaşması 6 aydan daha uzun sürdü. Basra, Aralık 1546'da Osmanlıların eline geçti ve akabinde şehirde oldukça büyük bir yeniçeri garnizonu bırakıldı. Basra ve çevresi *eyalet* denen bir Osmanlı idari bölgesi haline getirilirken Osmanlı sikkelerini basmak için bir darphane kurma hakkını da elde eden Bilâl Mehmed Bey bu eyaletin bilahare valisi oldu.²³

Osmanlılar Basra'da bir donanma üssü tesis ettiler ve bu üssü Basra Körfezi'nde deniz seferlerine çıkmak için 1552 ve 1554'te olmak üzere iki kez kullandılar, bununla birlikte bu üssün, yörenin gemi yapımı için gerekli olan kerestelik ağaçlardan yoksun oluşu ve bölgenin çürütücü iklimi yüzünden bekleneni veremeyeceği ortaya çıktı. Osmanlılar ticareti canlandırmak amacıyla Portekizlilere de iyi niyet mesajları gönderdiler. Tüccarlara zulmettiği için Bilâl Mehmed Bey görevinden alınırken yerine 1549'da Ramazanoğlu Kubâb geçirildi.²⁴ Babıali şariat ile uyumlu olmadığına hükmedilen vergileri ilga ederek aynı zamanda şehrin idaresinde de değişiklikler yapmaya başladı. Osmanlılar Basra'da, zilyetin büyük oranda özerkliğe sahip olduğu prebend* benzeri bir ikta rejimi değil, aksine daha çok mütecaviz bir iltizam sistemini andıran idari bir yapı kurdular.²⁵ Bununla birlikte Basra üzerindeki Osmanlı otoritesi az da olsa devam etti fakat Osmanlılar şehrin ve çevresinin topyekün kontrolünü sağlamak için gerekli olan askeri güce

²² Walter Posch, *Der Fall Alkâs Mîrçâ und der Persienfeldzug von 1548-1549. Ein gescheitertes osmanisches Projekt zur Niederwerfung des safavidischen Persiens*, Marburg 2000, s.27.

²³ a.g.e., ss.80-87; Ali, *Tarîkh al-İrâq*, s.124.

²⁴ Posch, *Der Fall Alkâs Mîrçâ*, s.350.

* Katedral tarafından papaza bağlanan tahsisat (çev. notu).

²⁵ Ali Shâkir Ali, "al-Tanzîmât al-idâriya al-uthmâniya fi nisf al-thânî min al-qarn as-sâdis ashar", *Majallat Dirâsât al-Kh.Aliji wa al-Jazîra al-Arabiya*, Kuwait, 25 (1983), ss.125-140.

sahip olamadıkları için bölgenin mahalli kabilelerden kaynaklanan asayişsizliğine de bir türlü son veremediler. Bölgenin kabileleri 1549'da, yani Basra'nın imparatorluğa katılmasının üzerinden daha iki yıl bile geçmemişken mürûr u ubûru engelleyen ve Bağdat ile Basra arasındaki kervan ticaretini imkânsız hale getiren bir ayaklanma çıkardılar. Ayaklanmanın lideri; el-Cezâ'ir'in en büyük kabilesi el-İlayân'ın şeyhi olup mezkûr sene içinde Basra'yı da muhasara eden İbn İlayân'dı. Bu saldırı, şehrin valisi Derviş Paşa'yı Bağdat valisi Ali Paşa'nın yardımını talep etmeye icbar etti. El-İlayân'ı boyunduruk altına almak veya en azından onlarla işe yarar bir anlaşma yapmak yıllar sürdü ve bu uğurda çok sayıda sefer yapıldı ve nihayet 1553'te Ramazanoğlu Kubâb Basra'nın, el-Cezâ'ir'in ve Mudayna Kalesi'nin büyük yöneticisi olarak adlandırıldı.²⁶ Şehrin Osmanlılara ödediği senevi haraç 15 bin altın akçe olarak kaydedilmektedir.²⁷

1556'da, Osmanlıların kısmen el-İlayân'a tahmil ettikleri ağır vergilerin tetiklediği yeni bir isyan patlak verdi. Ali b. İlayân isyancılara tekrar komuta ederken Yukarı Fırat'ta kâin Birecik'de büyük bir donanma inşa eden Osmanlılar ise Aşağı Irak'ın bataklıklarına 450 gemi ile 2 bin yeniçeri, yüzlerce topçu ve 6 bin Arap ve Kürt askerden müteşekkil bir ordu sevk ettiler. Bu gövde gösterisi ve ona eşlik eden hurma ağaçlarını kesmek ve çok sayıda köyü yerle bir etmek gibi zecri tedbirler isyancıları 1567 yılının yaz mevsiminde mağlup etmek için yeterli oldu.²⁸ Lakin bu sonuç güç dengesinde yine de köklü ve kesin bir değişime yol açmadı. Osmanlıların asla sınırlı bir müdahalenin ötesine geçmeyen Basra Körfezi'ne müteveccih bu askeri hamlesi 1558'de Bahreyn'i ele geçirmek için yapılan başarısız teşebbüs ile birlikte hız kesti. Sultan Süleyman'ın 1566'daki ölümüyle birlikte Osmanlı dış politikasında bir dönüm noktasına ulaşıldı ve Avrupa'da giderek artan sorunlarla karşı karşıya kalan İstanbul'un stratejik ağırlık merkezi de yine Orta Avrupa ve Akdeniz'e kaydı. Osmanlılar Güney Irak'ta hiçbir zaman tam bir denetim tesis etmeye muvaffak olamadılar ve bölgedeki periyodik ayaklanmalar da vuku bulmaya devam etti.

Basra'nın müteakip dönemdeki ticari başarısı ise; şehrin yakın hinterlandındaki hâkimiyet kaybının mali sonuçlarını, katlandığı mali mükellefiyetleri ve ayrıca Osmanlıların 16. yüzyılın sonlarında yaşadığı geniş kapsamlı parasal problemleri telafi etmek için yeterli değildi. Osmanlı sikkesinin avarı 1575'ten itibaren ciddi şekilde bozuldu, ayrıca Hindistan'a Basra üzerinden sikke çıkışını engellemek amacıyla Basra'da mütedavil gümüş bir sikke olan *lârî*'nin darbinin yasaklanması ve ihracının ise 1579 ve 1595'te men edilmesi gibi önlemler

²⁶ Posch, *Der Fal Alkâs Mîrçâ*, s.352.

²⁷ *a.g.e.*, s.351.

²⁸ Colin Imber, "The navy of Süleyman the Magnificent", *Studies in Ottoman History and Law*, İstanbul 1996, ss.60-61; Hamid, "The Political, administrative and economic history of Basra province", ss.45-51, ss.53-56.

de pek etkili olmadı.²⁹ Hem şehrin maliyesindeki bir bütçe açığıyla hem de yerel askeri kuvvetlerin idamesini sağlayamama problemiyle karşı karşıya kalan Basra valisi Ali Paşa ise Basra eyaletini 1596'da Afrâsiyâb'a sattı. Afrâsiyâb, yönetim merkezi Basra'nın yaklaşık 45 km kuzeyindeki Deyr'de yer alan ve Selçukluların torunlarının soyundan gelen bir ailenin reisiydi. Afrâsiyâb'ın, Basra'yı yönetme hakkı karşılığında ve şehirdeki hutbenin Osmanlı sultanının adına okunmaya devam etmesi şartıyla her birinde 3 bin muhammedî* akçe bulunan 8 kese yani toplamda 24 bin muhammedî akçe ödeme yapmış olduğu nakledilir.³⁰ Fransız seyyah Tavernier yıllar sonra, Basra'daki yönetim değişikliği ile ilgili bu hikâyeyi Türk garnizonu ile şehrin Arap nüfusu arasında süre giden ve Arap kabile güçlerinin Basra'nın sakinlerine yardıma gelmesinden kaynaklanan bir çatışma bağlamında nakleder. Tavernier'in iddiasına göre sorunlardan bunalan Paşa, eyaleti 40 bin kuruşa, “*halkı buşu içinde tutmak için hâlibazırda kaifi sayıda asker toplamış olan bölgenin zengin reislerinden birine*” satmıştı. Afrâsiyâb kendini Basra hükümdarı ilan ederken Ali Paşa ise İstanbul'a döndüğünde boğduruldu.³¹ Longrigg'in de belirttiği üzere bu hadise hiç de olmayacak bir şey değildir. Gerçekten de hikâyenin iki versiyonu birbirini dışlamamaktadır. Nitekim özellikle Türk askerleri ile yerel Arap nüfus arasındaki gerilimlerin varlığı Basra'da uzun bir süre boyunca tekrarlanan gelen bir mesele olmuştur. Basra, 1596 ile 1668 yılları arasında Afrâsiyâb'ın torunlarının yönetimindeydi ve irsen tevarüs edilen bir eyalet statüsüne sahipti.³²

II. 17. Yüzyılın Gelişmeleri: Afrâsiyâb'ın Dönemi

Basra'da barışı tesis eden Afrâsiyâb'ın, bölgedeki güçleri kontrol altında tutma başarısı gösterdiği sürece kendisinden memnun olan Osmanlılar ile yararlı bir ilişki sürdürürken şehirde de adaletle hükmettiği nakledilir. Onun Osmanlılara olan minnettarlığı ise onu kendi haline bırakmış olmaları dışında lafzi kalmıştı. Babıalî, Afrâsiyâb'ın paşa statüsünü teyit etmek için Basra'ya düzenli aralıklarla, beraberlerinde hediyeler ve hil'atlar da bulunan elçiler gönderdi. Karmelit rahiplerine göre Afrâsiyâb 1623 yılında “*Basra'nın mutlak hâkimiydi ve Basra dışındaki birçok yer de yine onun hâkimiyeti altındaydı*”.³³

²⁹ Halil Inalcik, “The Ottoman economic mind and aspects of the Ottoman economy”, M. A. Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East*, London 1970, s.213; Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge 1999, s.105.

* Bir gümüş sikke çeşidi (çev. notu).

³⁰ Al-Shaykh Fath Allâh b. 'Alwân al-Ka'bi, *Zâd al-musâfir wa labnat al-muqim wa al-hâdir*, 'Alâ al-Dîn Fu'âd (ed.), ikinci edisyon, Baghdad 1377/1958, s.17. Longrigg, *Four Centuries*, s.100, ve Hamid schven 800 keseden söz ederler, “The political, administrative and economic history of Basra province”. (yazar burada sayfa numarası vermemiştir, çev. notu).

³¹ Tavernier, *Les six voyages*, İngilizce çevirisi Longrigg'den alındı, *Four Centuries*, s.100.

³² Andreas Birken, *Die Provinzen des osmanischen Reiches* (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B, Nr.13), Wiesbaden 1976, s.226.

³³ Anon. (ed.), *A Chronicle of the Carmelites*, 274 numaralı dn.

Afrâsiyâb'ın başlıca mahalli rakibi ise, o sırada Seyyid Mübârek isimli yerel bir kabile reisinin yönettiği Müşa'sa'lardı. Seyyid, Safevî idaresindeki Devrek, Dizfûl ve Şüster'i, hepsi de yine Safevî idaresine lafzen bağlı kalmak kaydıyla 1003/1594'te ele geçirdi. Bir yıl sonra hâkimiyet alanını, el-Cezâ'ir'i Şah I. Abbas adına işgal edip zapt ederek biraz daha genişletti. Bu hamle, Basra'ya kısa bir mesafede yer alan bir kaç kalenin onun kontrolüne geçmesini sağlamıştı. Bu başarı da Seyyid'in Basra'ya bir vergi tarh etmesine imkân verdi. Seyyid'in 1597'de el-Ahsâ'nın yanı sıra Basra'nın dış mahallelerini de yağmaladığı söylenir.³⁴ Nüfuzu o kadar genişti ki eski haritalarda hâkim olduğu topraklardan “*Baradakan ülkesi*” olarak bahsedilmektedir.³⁵

Seyyid Mübârek'in, Basra hakkında devam eden planlarıyla uyumlu bir şekilde Basra'nın Arap nüfusuyla onların anti-Türk veya en azından anti-Osmanlı duyguları ile oynayarak gizlice temas kurmuş olduğu söyleniyor. Diğer yandan Seyyid, Portekizlilerin askeri desteğini de talep etti, hatta 1608'de Goa'ya bu amaçla elçiler bile gönderdi. On beş ila yirmi savaş gemisi karşılığında Portekizlilere 30 bin serafin* ve Basra'yı ele geçirmesi durumunda da Basra'nın gümrük gelirlerinin yarısını vermeyi taahhüt etmişti. Bu vaatlere ilaveten Fırat'ın girişinde bulunan Hızır'da bir kale inşa etmeye de söz verdi fakat hiçbir zaman Basra'yı almayı başaramadı.³⁶ Filhakika Afrâsiyâb, Seyyid Mübârek'in zapt ettiği toprakları veya en azından el-Cezâ'ir'i geri almayı başardı, ayrıca Müşa'sa'ların Basra'ya tarh ettikleri vergiyi de ilga etti. Benzer bir şekilde Afrâsiyâb da hâkimiyetini Seyyid Mübârek gibi, valisini görevden aldığı Devrek'e kadar genişletti. Seyyid Mübârek'in 1015/1616-1617'de ölümünden sonra Basra ile Müşa'sa'lar arasındaki ilişkiler gerginliğini korudu. Bu cihetle Afrâsiyâb, Seyyid Mübârek'in yeğeni olup Müşa'sa'ların da reisi olan Seyyid Râşid'e karşı, Fudul Kabilesi'nden Basra tarafına geçen bazı kabile mensupları ilgili bir ihtilaf yüzünden 1619-1620'de savaştı. Savaşın sonucunda Müşa'sa'lar mağlup edilirken Râşid'in kendisi de öldürüldü.³⁷

³⁴ Mullâ Jalâl al-Dîn Munajjim, *Târîkh-i 'Abbâsî ya rûznâmeh-i Mullâ Jalâl*, Tehran 1366/1987, s.286; Sayyid Ahmad Kasravî, *Târîkh-i pânsadsâlah-i Khûzistân*, Tehran 1362/1983, s.58; Ali Shâkir, *Târîkh al-'Irâq*, s.127.

³⁵ Slot, *The Arabs of the Gulf*, s.119.

* Veya Sarafino. Duka altını kıymetinde eşrefî sikke. “Hürmüz Eşrefîsi” de denirdi. XVI. yüzyılda Hürmüz Boğazı'nı kontrol eden Portekizliler tarafından darbedilmiş, buranın 1622'de Safevî hâkimiyetine geçmesinden sonra kullanımdan kaldırılmıştır, DİA, “Eşrefî”, DİA, c.11 (1995), s.477 (çev. notu).

³⁶ Antonio de Gouvea, *Relation des grandes guerres et victoires obtenues par le roy de Perse*, çev. A. de Meneses, Rouen 1646, s.509-513; Roberto Gulbenkian, “Relações político-religiosas entre os Portugueses e os mandeus baixa Mesopotâmia e do Cuzistão ne primeira metade do século XVII”, Roberto Gulbenkian, *Estudios Históricos, II, Relações entre Portugal Irão e Médio Oriente*, Lisbon 1995, ss.325-420 (ss.361-371).

³⁷ Iskandar Beg Munshî Turkaman, *Târîkh-i 'âlam-ârâ-yi 'Abbâsî*, Iraj Afshâr (ed.), 2 cilt, (eserin sayfaları tek ciltmiş gibi numaralandırılmıştır), ikinci edisyon, Tehran 1350/1971, s.952.

Afrâsiyâb 1624 yılının yaz mevsiminde öldüğünde oğlu Ali ona halef oldu³⁸ ve 1055/1645'e kadar da hüküm sürdü.³⁹ Ali Paşa hükümlerini esasında kontrolü altındaki toprakları, el-Cezâ'ir bölgesini zapt ederek ve Bağdat'ın salahiyyet alanında bulunan Kût'ü'l-amârâ'ye ise cebren el koymak suretiyle genişletmeyi başardı.⁴⁰ Basra zahiren Osmanlı Devleti'nin yetki sahasında kalırken Ali Paşa İstanbul'a düzenli aralıklarla elçilik heyetleri göndererek karşılıklı ilişkilerin devamını sağladı.⁴¹ Yine de Basra İstanbul'dan neredeyse tamamen bağımsız olmayı sürdürürken onun Babıali'ye bütünüyle göstermelik olan tabiyeti de devam ettirildi. Örneğin müruriye ücretleri sultan adına tahsil ediliyordu fakat İstanbul; genellikle atlar, giysiler ve nadir bulunan ilginç eşyalardan oluşan senevi bir hediye dışında Basra'dan asla başka bir gelir elde edemedi.⁴² De Thevenot 1665'de, Basra paşasının Babıali'ye her yıl bin kuruş miktarı haraç gönderdiğini iddia etmiştir. De Thevenot buna ek olarak paşanın sultana, saraydaki haremağalarına ve yakın temas halinde bulunduğu diğer yüksek yargı mensuplarına çok sayıda hediye verdiği konusunda da ısrar etmiştir, “çünkü” De Thevenot'a göre “paşa makamından ancak bu hediyeler sayesinde emin olabilmektedir”.⁴³

Ali Paşa'nın, babasına halef olduğu sıralarda Basra Safevî saldırganlığının bir kez daha doğrudan hedefi oldu. Şah I. Abbas, Bağdat'ı ve Irak'ın Şiilerce kutsal sayılan diğer şehirlerini 1623 yılının sonlarında zapt etmesini müteakiben Basra'ya da saldırmak için hazırlıklarını tamamladı. Şahın Güney Irak'ı topraklarına ekleme niyeti açıkça görülüyor ki Basra'nın Bender Abbas'ın ticaretini kendi tarafına celp ettiğini fark etmesinden kaynaklanıyordu. Della Valle'nin makul bir şekilde ileri sürdüğü üzere şahı aynı zamanda, Basra'nın yöneticileri ile dostane ilişkiler kurmuş ve şehirde ticari imtiyazlar elde etmiş olan Portekizlilerin bu pozisyonlarını zayıflatma ve onları Basra Körfezi'ndeki ticari faaliyetleri için Osmanlı limanları yerine Safevî limanlarını kullanmaya icbar etme arzusu da harekete geçirmişti.⁴⁴

³⁸ Della Valle, Ali'nin “yönetime babasının ölümünden önce ve cebren dahil olduğunu” iddia ediyor, *Travels*, s.249.

³⁹ Gulbenkian, “Relações político-religiosas”, s.382. 'Abd 'Ali b. Nâsir al-Huwayzî, *Ta'rih al-imâra al-Afrâsiyâbiya av halqat mafqûda fi ta'rih al-Basra*, Baghdad 1380/1961, s.47. Bazıları Ali'nin Afrâsiyâb'ın oğlu değil kardeşi olduğunu iddia eder, bkz. Slot, *The Arabs of the Gulf*, s.153. Slot, Ali'nin 1645'teki yaşının onun bir oğuldan ziyade bir kardeş olduğu izlenimini uyandırdığını iddia ediyor.

⁴⁰ Ka'bi, *Zâd al-musâfir*, s.19.

⁴¹ Iskandar Beg Turkamân, *Dhayli târih-i 'âlam-ârâ-yi 'Abbasî*, Khvânsarî Suhaylî (ed.), Tehran 1317/1938, s.228. Hamid, “The political, administrative and economic history of Basra province”, ss.62-65.

⁴² NA, VOC 1188, Boudaen, Report on Basra, 29 Kasım. 1651, fol.538.

⁴³ De Thevenot, *Suite du voyage*, 4, s.566. İngilizce çeviri, *The Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant*, London 1686, s.158.

⁴⁴ Della Valle, *Travels*, s.254. Safevîlerin Irak'a yönelik ilgilerindeki saikler ve hedefler hakkında bir tartışma için bkz., Rudi Matthee, “The Safavid-Ottoman frontier: Iraq-i Arabs as seen by the Safavids”, *International Journal of Turkish Studies*, 9 (2003), ss.157-174. (Bu makale Eralp Erdoğan

Nitekim Şah, Afrâsiyâb'tan Osmanlılara sadakat göstermekten vazgeçip sikkelerin şahın adına basılması, cuma hutbesinin de onun adına okunması şartlarını içeren fakat bunlara mukabil herhangi bir haraç ödenmesini talep etmeyen bir antlaşma ile Safevî vasallığını kabullenmesini talep etti, bunların karşılığında ise kendisine daimi bir muhtariyetin güvencesi verilecekti. Afrâsiyâb, Safevî hükümdarı tarafından gönderilen elçilik heyetine olumsuz cevap verince Fârs'ın kudretli valisi İmâmkulî Hân'ın komutasındaki bir İran ordusu bölgeye hareket etti. İmâmkulî Hân Basra'yı ele geçirmeden önce Müşa'sa'ların başkenti olan Huveyze'ye yöneldi. Niyeti, İsfahan'dan bağımsız olma tutkusu kendisini Basra'ya daha da yanaştırmış bulunan Müşa'sa'ların reisi Mansûr b. Muttalib'i cezalandırıp sürgün etmektir. Bu askeri tedbirin yakın tarihli sebebi ise Mansûr'un Safevîlere Bağdat kuşatmasında yardım etmeyi reddetmesi ve Şahın ona İsfahan'a gelmesi için akabinde yaptığı çağrılara da kulak asmamasıydı. Mansûr, üzerine ordu gönderilmesine yaklaşık 500 adamıyla Huveyze'den firar ederek tepki gösterdi ve ardından, Ali Paşa'nın onu sıcak bir şekilde karşılayıp Basra civarında konaklamasına izin verdiği Nehrevân'a gitti. Mansûr'un Safevî sarayında uzun süre bulunmuş olan yeğeni Muhammed Hân b. Mübârek ise Huveyze'nin bir sonraki yarı-özerk valisi olarak tayin edildi. Safevî ordusu Huveyze'de görevini tamamladıktan sonra Basra'ya bir günlük mesafeye kadar yaklaştı ve Kubbân Hisarı'nı zapt etmeye girişti.⁴⁵

Afrâsiyâb'ın ailesi ile Müntefik Kabilesi arasında yapılmış bir evlilik anlaşması nedeniyle Müntefikler bu çatışmada Basra'nın tarafını tuttular. Bununla birlikte şehri bu noktada aslında Safevîlerden kurtaran asıl şey belki de Basra ile Portekiz arasında tam da bu esnada tesis edilen yakın ilişkiydi.⁴⁶ Bu ilişkinin başlangıcı Portekizlilerin Basra Körfezi'ne ilk kez ayak bastığı 16.yüzyılın başlarına kadar uzanmaktaydı ve o vakitler bu ilişki Osmanlılar aleyhine yönelik olarak tesis edilmişti. Bununla birlikte 16.yüzyılın ikinci yarısında Luso'-Osmanlı ilişkileri de Şah I. Abbas'ın, İran'ın Basra Körfezi'ndeki nüfuzunu genişletmesiyle ivme kazanan bir süreçte tedricen gelişmişti. Hürmüz'ü 1622'de İranlılara kaptırmalarını müteakiben Portekizliler de, Hürmüz'ün alternatifini Basra'da bulma ümidiyle Afrâsiyâb'a biraz daha yaklaşmışlardı. Basra'da sıcak bir şekilde karşılanan Portekizliler daha sonraki yıllarda Katar'a yağma amaçlı bir baskın yapılması ve Bahreyn'i yeniden ele geçirme planı gibi konularda Basralılarla ve el-Ahsâ'nın

---

tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir, "Safevi-Osmanlı Sınır Bölgesi: Safevilerin Gözüyle Irak-ı Arab", *Hümanitas*, 5(10) (2017), s.449-465, çev. notu).

⁴⁵ Della Valle, *Travels*, ss.248-249; al-Huwayzî, *Ta'rih al-imâra al-Afrâsibiya*, s.5 ve 10; Muhammad 'Ali Ranjbar, *Musha'sha'iyân. Mâhiyat-i fikrî-ijtimâ'î va Jarâyand-i tahavullât-i târiki*, Tehran 1382/2003, s.322.

⁴⁶ Afrâsiyâb'ın ailesi ile Müntefik Kabilesi arasındaki anlaşma için bkz, Max freiherr von Oppenheim, *Die Beduinen*, c.3, Werner Caskel, *Die Beduinenstämme im Nord und Mittelarabien und im Irak*, Wiesbaden 1952, s.417.

* Roma İmparatorluğu döneminde, İspanya'nın bir kısmı ile bugünkü Portekiz'in büyük bölümünü kapsayan eyalete verilen isim (çev. notu).

yöneticiler ile işbirliği yaptılar.⁴⁷ Bir Karmelit manastırının Hristiyan inancının ilk resmi mümessili olarak 1624-1625'de Basra'da teessüsü aynı zamanda bu yakın işbirliğinin de bir parçasıdır.⁴⁸ Bu işbirliği uzun vadeli bir ilişkiye dönüşecekti; mesela Basra'daki Portekiz temsilcisi bu gelişmeden kırk yıl sonra bile Paşa'dan hala yevmiye alıyordu.⁴⁹

Afrâsiyâb, İranlıların hücumlarına direnebilmek için Portekizlilerden, harekâtın masraflarını operasyon devam ettiği sürece karşılamayı da teklif ederek 6 galyotluk* bir kuvvet talep etti.⁵⁰ Bunun üzerine Portekizliler Don Gonçalo da Silveira komutasında 5 gemi gönderdiler. Kârûn Nehri'nden Safevî ordugâhını bombalayan bu gemiler Kubbân'ın İranlıların eline düşmesini önlediği gibi Basra'nın 1624'te kurtulmasına da yardımcı oldular.⁵¹ Ali Paşa'nın, vasallığı kabul etmesi için Şah I. Abbas tarafından sunulan yeni teklifleri büyük ihtimalle reddetmesinden sonra İranlılar 1625 yılının bahar mevsiminde Basra üzerine 30 bin kişilik yeni bir kuvvet gönderdiler. Bunun üzerine şehre destek olmak için Portekizliler de 3 bin kişi sevk ettiler ve bu kuvvet Basra'nın 75 km kuzeyinde kâin bir kale olan Kûrna'ya hareket etti. Dicle ile Fırat'ın birleştiği yerde bulunan Kûrna o kadar stratejik bir öneme haizdi ki “*Dicle ve Fırat üzerinde bulunan Basra, Bağdat ve diğer bütün sancakların güvenliğinin ona bağlı olduğu söyleniyordu*”.⁵²

Yerel liderler ise şehrin Müslümanlar kadar Sâbiî sakinlerini de seferber ederek Ali Paşa'nın etrafında toplandılar. Bununla birlikte Safevî askerleri savaşa girişmeden evvel, görünüşe göre Şahın kısa bir süre önce Babürlü Devleti'nden almış olduğu Kandahar'ın savunulması gibi çok daha müstacel görevlerde hazır bulunmak amacıyla geri çağrıldıkları için alelacele çekildiler.⁵³

İranlılar Basra üzerine 1628'de tekrar yürüdüler. Safevîlerin bu defaki seferlerini Ali Paşa'ya karşı savaşan el-İlayân'ların başarısız isyanları ve bu başarısızlığın İbn İlayân'ı İmâmkuî Hân'dan yardım talebinde bulunmaya mecbur etmesi tetiklemiş olabilir.⁵⁴ Safevî vakanüvisi İskender Bey Münşî'ye göre İran ordusu Fârs'lı askerlerden müteşekkildi, aynı zamanda bir tüfekçi müfrezesi ile

⁴⁷ Hendrik Dunlop (ed.), *Bronnen tot de geschiedenis der Oostindische Campagne in Perzië, 1630-1638*, The Hague 1930, s.148.

⁴⁸ Anon. (ed.) *A Chronicle of the Carmelites*, ss.274-275; William Foster (ed.), *The English Factories in India, 1624-1629*, Oxford 1909, s.354.

⁴⁹ De Thevenot, *Suite du voyage*, s.354.

* Hem kürek hem de yelkenle giden küçük kadırgaya verilen isim. “Çektirme” de denir. (çev. notu).

⁵⁰ C. R. Boxer, *Commentaries of Ruy Freyre de Andrada*, New York 1930, s.192.

⁵¹ Karmelitlerin ifade ettiği üzere: “*Söylenene göre, ücreti mukabili şehri kurtarmaya giden 20 Portekiz gemisi olmasaydı Basra kaybedilmiş olurdu*”, bkz. Anon. (ed.), *A Chronicle of the Carmelites*, s.281, s.1127.

⁵² Abbé Carré, *The Travels of the Abbé Carré in India and the Near East 1672-1674*, 3 cilt (eserin sayfaları tek bir cilt gibi numaralandırılmıştır), London 1948, s.86.

⁵³ Della Valle, *Travels*, ss.250-252. Luciano Cordeiro, *Dois capitães da Índia. Documentos ineditos entre os quaes diversas centidões autographas de Diogo de Conte*, Lisbon 1898, ss.77-78, ss.81-83.

⁵⁴ Hamid, “The political, administrative and economic history of Basra province”, s.74 ve 82.

Lurların ve Kürtlerin oluşturduğu birlikleri de haviydi. Aynı kaynak, yol üstündeki Arap kabilelerinin Fârs beylerbeyine boyun eğip ona çeşitli yardımlarda bulduklarını iddia eder ve kabilelerin bu işbirliğini de Safevî kumandanının “*nakdi ihsanlar, hil’atlar ve mebzul miktarda başka hediyeler dağıttığına*” dikkat çekerek açıklar.⁵⁵ Basra civarında birkaç kaleyi ele geçiren İranlılar şehri ele geçirmek için artık iyi bir pozisyona sahiptiler. Savunmadaki Araplar ise Basra’nın etrafındaki bölgeyi suya gark ederek başarısı kanıtlanmış bir tekniğe başvurdular. Oysa sefere son verdiren asıl şey ise Şah I. Abbas’ın Ocak 1629’daki* ölümüydü. Haberi duyan İmâmkulî Hân kuşatmayı kaldırıp İsfahan’a döndü.⁵⁶

İbn İlayân’ın son mağlubiyeti ve İranlıların onu kurtarma görevinin başarısız olması Ali Paşa’nın el-Cezâ’ir’de ve dolayısıyla da Basra’yı Bağdat’a bağlayan ticaret güzergâhlarında kontrolü ele almasını mümkün kıldı. Hüsnüniyet temennilerinin ve hil’atların teatisini müteakiben İmâmkulî Hân ile 1041/1631’de barış sağlandı. Ali Paşa altı yıl sonra Şah Sâfî’ye (s.1629-1642) Arap aygırları ve çok sayıda başka hediyein eşliğinde bir elçilik heyeti gönderdi.⁵⁷ Basra’daki istikrar; Safevîler’in, Osmanlıların Bağdat’ı kat’î şekilde ele geçirmelerini müteakiben Osmanlı Devleti ile bir barış antlaşması yaptığı 1639’da daha da arttı. Ortaya çıkan Kasr-ı Şirin Antlaşması sınırları pekiştirdi ve aynı zamanda Irak ve Arabistan’a giden İranlı hacıların ve her iki devletin diğer ülkenin topraklarına gidip gelen tüccarlarının engelsiz bir şekilde seyahat edebilmesini güvence altına aldı.⁵⁸ Safevî-Osmanlı silahlı çatışmalarının sona erdiğini gösteren Kasr-ı Şirin Antlaşması, Safevî hanedanlığın sonuna kadar yürürlükte kaldı.

Ali Paşa’nın sarayında bir melce bulan Fethullâh el-Ka’bî’nin; şehrin refahı, meskûnlarının bilginin peşinden koşması, ürettiği edebiyat ve şiir ve ayrıca sahip olduğu emniyet açısından Ali Paşa’nın dönemini Abbasi halifesi Hârûn Reşîd’in (s.786-809) ile kıyasladığı tarihte Basra, ticari ehemmiyet ve etkinlik açısından artık büyüdüğü bir gelişme dönemine girmişti.⁵⁹ Basra’da mukim misyoner bir müşahit 1635’te “*Bu şehir hem zenginlik ve ticari meta açısından hem de çok sayıda insanın gelmesi sebebiyle çok büyüdü, İstanbul ile kıyaslanabilir*” iddiasında bulunduğu el-Ka’bî’ninkine benzer bir mübalağa ile konuşuyordu.⁶⁰ Basra 17.yüzyılın ortalarına

⁵⁵ Eskandar Beg Monshi, *History of Shah ‘Abbas the Great*, Roger M. Savory (ed. ve tercüme) (2 cilt tek bir cilt gibi numaralandırılmıştır), Boudier. Co. 1978, s.1299.

* 19 Ocak 1629 (çev. notu).

⁵⁶ Muhammad Ma’sûm b. Khvâjigî İsfahânî, *Kbulâsat al-siyar. Târih-i rûzgâr-i Shâh Safî Safavî*, İraj Afshâr (ed.), Tehran (1368/1989), s.48; al-Ka’bî, *Zâd al-musâfir*, s.19; Mullâ Kamâl, *Târih-i Mullâ Kamâl*, İbrâhîm Dihgân (ed.), *Târih-i Safavîyân*, Arak (1326/1950), s.78; Anon. (ed.), *A Chronicle of the Carmelites*, s.284 ve s.1134.

⁵⁷ El-Huwayzî, *Târih al-imâra al-Afrâsîbiya*, s.31, ss.36-37.

⁵⁸ Bu konu hakkında daha fazla bilgi için bkz., Rudi Matthee, “Iran’s Ottoman diplomacy during the Reign of Shâh Sulaymân I (1077-1105/1666-1694), Kambiz Eslami (ed.), *Iran and Iranian Studies: Papers in Honor of İraj Afshar*, Princeton 1998, ss.91-126.

⁵⁹ al-Ka’bî, *Zâd al-musâfir*, ss.18-19;

⁶⁰ Anon. (ed.) *A Chronicle of the Carmelites*, s.1135.

gelindiğinde, Dina Rizk Khoury'nin çok daha yalın terimleriyle söyleyecek olursak bir kabile limanından hem bir saray kültürüne hem de mütevazı bir edebiyat geleneğine sahip olan bir şehre evrilmişti.⁶¹ Şehrin sakinlerinin sayısındaki artış bu tespiti doğrular niteliktedir. 1570 ile 1590 arasında yapılan tahrirlerden yola çıkarsak şehrin o zamanki sakinlerinin sayısı aşağı yukarı 20 bin olarak tahmin edilebilir.⁶² Buna mukabil 1650 senesi itibarıyla sakinlerinin sayısı iki kattan daha fazla artarak 50 bine ulaşmıştı.

Huzur ve istikrar, Ali Paşa'nın oğlu ve halefi olup Basra'nın yönetimi kendisine 1645'te tevdi edilen Hüseyin Paşa'nın hâkimiyetinin ilk yıllarına kadar sürdü.⁶³ Ancak kısa süre sonra işler kötüye gitmeye başladı. 1651'de Şah II. Abbas (s.1642-1666) şehri ele geçirme tehdidinde bulunarak birliklerini güney batıya sevk ettiğinde Basra bu Safevî seferinden kıl payı kurtuldu. Gerçekten de Şahın dikkati Babürlülerin Kandahar'a yönelik yeni bir tehdidi tarafından başka yöne çekilmişti, bu yüzden ötürü kuvvetlerini İsfahan'a geri götürmek zorunda kaldı.⁶⁴ Buna karşılık takip eden yıllarda Basra'da dâhili çekişmeler patlak verdi. Bu çekişmeleri içeren olaylar silsilesinin farklı rivayetleri mevcuttur.

Bu rivayetlerden ilki, iki çağdaş Safevî vakayinamesinin yazarları olan Vâlehi Kazvîni İsfahanî ve Vahid Kazvîni ile bölgenin yerlisi olup *Zâdi'l-müsâfir* isimli eserini olaylardan bir iki nesil sonra yazan edebiyatçı el-Ka'bî tarafından küçük farklılıklarla kaydedilir. Bu üç kaynağa göre, Hüseyin Paşa'nın yetkisini kötüye kullanması, amcaları Ahmed Ağa ile Fethî Bey'i ondan şikâyetçi olmak amacıyla İstanbul'a gidip sultandan Hüseyin Paşa'yı azleden, Ahmed Ağa'ya Basra'nın, Fethî Bey'e de el-Katîf ve el-Ahsâ'nın yönetimini bahşeden bir ferman rica etmek için harekete geçirdi.⁶⁵ Sultan onlara Bağdat paşası Murtaza Paşa'ya hitaben yazılmış benzer münderecatta bir ferman verdi. Ahmed Ağa ile Fethî Bey bu fermanla donanmış bir halde ve büyük bir ordu ile Basra'ya döndüler. Hüseyin Paşa'dan, uzlaşmaya niyet etmeleri durumunda şehrin yönetiminde onlara pay teklif eden yatıştırıcı mesajlar gelmesine rağmen onlar yollarına devam ettiler. Basra'ya vardıklarında Hüseyin Paşa onları hapse attı. Onları öldürmenin imkânsız olduğu ortadaydı, bu yüzden vali, amcalarını* bir gemiye koyup Hindistan'a yollamaya karar

⁶¹ Dina Rizk Khoury, "Merchants and trade in Early Modern Iraq", *New Perspectives on Turkey*, 5-6 (1991), s.60.

⁶² Ömer L. Barkan, "Research of the Ottoman fiscal surveys", M. A. Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East: From the Rise of Islam to the Present Day*, London 1970, s.171.

⁶³ El-Huwayzî, *Ta'rih al-imâra al-Afrâsîbiya*, s.7. El-Huveyzî, kroniğini kaleme aldığı tarih olan 1058/1647'de huzurun Basra'da hala hüküm sürdüğünü yazıyor.

⁶⁴ Bkz. Willem Floor ve Mohammad H. Faghfoory, *The First Dutch-Persian Commercial Conflict: The Attack on Qeshm Island, 1645*, Costa Mesa 2004, ss.183-184.

⁶⁵ Yalnızca Thevenot Fethî Bey'in gözünün el-Katîf ve el-Ahsâ valiliğinde olduğunu zikreder, bkz. De Thevenot, *Travels*, s.159.

* Yazar burada "uncles" yerine sehven "cousins" kelimesini kullanmıştır (çev. notu).

verdi. Bununla birlikte onlar el-Ahsâ üzerinden Bağdat'a ulaşarak kaçmayı başardılar.⁶⁶

Hollandalılar tarafından olayların geliştiği sırada Basra'da kaleme alınmış olup Basra'yı birkaç sene sonra ziyaret eden De Thevenot'un anlatımının da tamamladığı raporlar, Hüseyin Paşa ile amcaları arasında her iki taraf için de ölümcül bir mücadelenin patlak vermesine yol açan gelişmeler hakkında daha mufassal bilgi verirken yukarıdaki versiyonun ana hatlarını da doğruluyorlar. Mezkûr raporlar, Hüseyi Paşa'nın tiranlığının onun amcalarının ne suretle Basra ile el-Katîf ve el-Ahsâ'nın yöneticileri olarak ve ayrı ayrı tayin edilmeleri isteği ile İstanbul'a gitmelerine, ayrıca sultanın Bağdatlı Murtaza Paşa'ya, Hüseyin Paşa'yı azletmek amacıyla Basra üzerine yürümesini emrederek nasıl tepki göstermesine yol açtığını naklediyorlar. Raporlar aynı zamanda, Hüseyin Paşa'nın amcalarının şehre vardıkları esnada sahip oldukları halk desteğinden ve paşanın onların tüm taleplerini kabul edip ikisinden en büyüğü olan Ahmed Ağa adına yönetimden feragat etmeye razı olduğundan, fakat sonra onları hapis haneye yollayıp akabinde de Hindistan'a yelken açan bir gemi ile Basra'dan gönderdiğinden söz ediyorlar. Bu versiyona göre amcalar bindirildikleri gemiden Arabistan kıyılarına çıkmayı başardılar ve ancak ondan sonra akrabalarını şikâyet etmek için İstanbul'a gittiler. Padişah bilahare Ahmed Bey'e, kardeşine ve Bağdat paşasına; el-Cezâ'ir, Mansûriyye ve el-Kûrna kalelerini zorlamaları ve Hüseyin Paşa'nın emirlere itaat etmemesi durumunda ise bu müstahkem mevkileri cebren almaları emrini verdi.⁶⁷ Vâleh Kazvîni İsfahânî ve Vahîd Kazvîni, Murtaza Paşa'nın bu emri aynı zamanda Basra üzerinde hâkimiyet tesis etmeye yönelik uzun süredir beslediği arzusunu gerçekleştirmek için bir fırsat olarak gördüğünü ve şehri itaat altına almak için 1654'te bir ordu gönderdiğini iddia ederek bu gelişmeler esnasında Bağdat valisinin oynadığı rolden bahsederler.

III. 1654 Yılıın Olayları

Basra'da mukim Hollandalı Elias Boudaen'in, Murtaza Paşa'nın ordusunun Basra'ya yaklaştığı 1654 yılının sonbaharından itibaren şehirde cereyan eden olaylar hakkında bilgi veren günlüğüne sahibiz. Günlüğün aktardığına göre, ilerleyen Türk ordusu hakkındaki haberler Basra'ya 12 Eylül'de ulaştı. Boudaen, şaşkın davranışlar sergileyip mütereddit gözükten Hüseyin Paşa'nın çevresindeki herkesten şüphe etmeye başladığını iddia ediyor. Paşa, takip eden hafta içinde şehrin surlarında yeni kapılar inşa edilmesini emrederken aynı zamanda yeni birlikler toplayıp onlara atlar, giysiler ve silahlar dağıttı. Bu arada Arap kuvvetleri şehrin etrafındaki kırsal bölgeyi yağmaladılar. Bu esnada Hüseyin Paşa'nın kuvvetlerinin başkomutanının ilerleyen

⁶⁶ Muhammad Yûsuf Vâleh Qazvîni İsfahânî, *Khuld-i barîn. Îrân dar zamân-i Shâh Safî va Shâ 'Abbas-i dîvân (1038-1071 b.q.)*, Muhammad Rizâ Nasîrî (ed.), Tehran 1380/2001, ss.530-531; Muhammad Tâhir Vahîd Qazvîni, *'Abbasnâmah ya sharh-i zîndigâni-yi 22 sâlah Shâh 'Abbas-i thâni (1052-1073)*, İbrâhîm Digqân (ed.), Arak 1329/1950, ss.177-178; al-Ka'bi, *Zâd al-musâfir*, ss.19-20.

⁶⁷ Na, VOC 1208, Barra, Basra te Heren XVIII, 15 Oct. 1654, fol. 291r-v.; De Thevenot, *Travels*, s.159.

Türk birlikleriyle işbirliği yaptığına dair dedikodular yayıldı.⁶⁸ Bu malumat; Vali'nin kendi birliklerine, “*hepsi memleketlerine tekrar dönmek için fırsat kollayan Türklere ya da Halep ve Bağdat'tan firar etmiş kaçaklardan veya para yüzünden çok kısa sürede yozlaşmış Araplardan oluştuğu*” için çok az güvendiğini iddia eden De Thevenot'un müşahedesi ile de uyumludur.⁶⁹

Şehir 23 Eylül'de yani düşmanın biraz daha yaklaşmasıyla birlikte sığınmacıların ve kadınları ile kıymetli eşyalarını nehrin İran tarafına taşıyabilenlerin akınına uğradı. Hüseyin Paşa da aynı şeyi yapanlar arasındaydı. Bir saray mensubu, Paşa'nın amcalarından ona, öncelikli olarak Mansûriyye, el-Cezâ'ir, el-Kûrna ve el-Kûrna'nın güneyinde yer alan Suveyb kaleleri üzerinde kontrol tesis etmek için Osmanlı askerlerinden müteşekkil bir ordu ile aşağıya yani Basra'ya doğru inmek zorunda kaldıklarını iddia eden mektuplar getirdi. Fakat Paşa'nın kendi askerlerine saygı duymaması askerlerin, kendilerinden sakınılan bu saygıyı elde etmek için bu esnada silaha sarılmalarına yol açmıştı. Paşa, askerlerin memnuniyetini temin için 20 bin real* tutarında bir avans verilmesini emretti. Mektupları getiren ulağın kellesi de girişimleri sebebiyle vuruldu.⁷⁰

Hüseyin Paşa, ticari faaliyette bulunmak amacıyla o sene Basra'ya gelen bütün Yeniçerileri 26 Eylül'de topladı ve onlara kendi başkomutanının kaleyi hiç direniş göstermeden teslim ederek ona nasıl ihanet ettiğinden yakındı. Hayatını kurtarmak isteyen Paşa, onlara şehirden gönüllü olarak ayrıldığını ifade eden bir belge vermeye hazır olduğunu bildirerek şehirden ayrılmasına izin vermeleri için yeniçerilere yalvardı. Yeniçeriler, Paşa'nın ancak çok şiddetli ısrarından sonra onun Basra'yı terk etmesine, ayrılışının şehirde herhangi bir kargaşaya sebep olmadan gerçekleşmesi koşuluyla razı oldular. Bu gelişmeyi müteakiben Yeniçeriler kargaşa çıkmasını engellemek için silahlarına sarıldılar. Aynı gün yalnızca eşlerinin, oğullarından ikisinin, *şebbenderinin*, gümrük tahsildarı Abdurrahman'ın ve 10-12 kadar hizmetçisinin eşlik ettiği Hüseyin Paşa İran'a kaçtı. Hollandalılar, Hüseyin Paşa'nın Menevi Kalesi'ne girmesine nasıl izin verilmediğini, bu durumu bir tirandan kurtulma fırsatı olarak gören kale halkı tarafından yolda az kalsın nasıl öldürülme tehlikesi atlattığını, akabinde ise yolunun üzerindeki muhtelif diğer kaleleri geçip nehrin aşağısına doğru yelken açmasını ve bu yolculuğun bir Safevî limanında son bulmasını naklediyorlar.⁷¹ Hollandalıların adını vermediği bu liman ise galip ihtimal Bender Rig'di. Vahid Kazvîni ise aksine, Hüseyin Paşa'nın önce Safevî Arabistan'ındaki Huveyze ve Devrek'e kaçtığı ve ancak ondan sonra ve Şah II. Abbas ile bir görüşme talebinde bulunmak için, İran'ın bir eyaleti olup Basra'nın 200 km daha doğusunda bulunan Kûh-Gilûye'daki Bihbehân'a gittiği hususunda

⁶⁸ NA, VOC 1208, Boudaen, Basra Daghregister, 12-18 Sept. 1654, fol.254v-256.

⁶⁹ De Thevenot, *Suite du voyage*, IV, s.567; çev., a.g.e., *Travels*, s.158.

* İspanyol menşeli kuruş para (çev. notu).

⁷⁰ NA, VOC 1208, Boudaen, Basra Daghregister, 23 Sept, 164, fol. 258v.

⁷¹ NA, VOC 1208, Boudaen, Basra Daghregister, 26-27 Sept. 1654, fols. 258v-60; VOC 1208, Barra, Basra to Heren XVIII, 15 Oct. 1654, fol. 292.

ısrar ediyor. Aynı kaynak, Paşa'nın aynı zamanda bir akrabasını hediyelerle birlikte Safevî sarayından yardım talebinde bulunma vazifesiyle İsfahan'a gönderdiğini de iddia ediyor. Görünüşe göre bu yardımın karşılığında Paşa, Basra'yı Safevî vasallığı altına almayı teklif etti.⁷² Mamafih, babasının Sultan IV. Murad ile 1639'da yaptığı antlaşmaya riayet etmeye karar veren Şah II. Abbas, Paşa'ya yardım etmemeyi tercih etti.

Hüseyin Paşa'nın kaçtığını fark eden Ahmed Ağa ile Fethî Bey, kuvvetleriyle köyleri tahkim ederek ve kargaşayı istismar eden Arap yağmacılarla savaşarak Basra'nın çevresini sardılar. Basra'nın başkomutanı 28 Eylül'de, 6-7 bin askeri ile birlikte teslim oldu, Murtaza Paşa'nın eşlik ettiği Ahmed Ağa ile Fethî Bey, kaosa düşmüş ve idareyi ele alması için sakinlerinin Ahmed Ağa'ya çağrıda bulunduğu bir şehre girdiler. Basra'yı zapt eden askerlerin evlere zorla girdikleri, kadınlara ve oğlan çocuklarına tecavüz de dâhil olmak üzere çok sayıda meş'um fiili irtikâp ettikleri rivayet edilir. Görünüşe göre hiç kimse öldürülmemiş olsa da yeni yöneticiler bir yandan eski yönetici ve maiyeti tarafından geride bırakılan serveti ortaya çıkarmak için halkı işkenceye tabi tutarken bir yandan da şehrin en zengin sakinlerinin mal ve mülklerine el koydular. Yeni yöneticiler 30 Eylül'de şehrin bütün eşrafını toplantıya çağırıldılar, sonrasında Ahmed Ağa Basra'nın yeni paşası seçildi.⁷³ Fakat bu sonuç kargaşanın sona erdiği anlamına gelmiyordu çünkü Murtaza Paşa bilahare Ahmed Ağa ile Fethî Bey'i, Hüseyin Paşa'yı yakalamak amacıyla Fırat'ın ağzı ile Basra arasında kâin bir ada olan Kubbân'a gitmek için ikna etmişti. Paşa'nın onları ikna etmek için öne sürdüğü tez ise, yolculuğa çıkmak için güvenilebilecek yegâne kişiler oldukları, adadaki Hüseyin Paşa'nın yanında bulunduğundan şüphe olmayan aile servetlerinin sultan tarafından talep edilen haracı ödemeye yetecek olmasının yanı sıra onları zengin edecek olmasının da cabası olduğu şeklindeydi. Oysa her iki amca da Fırat üzerinde Kubbân'a doğru seyrederken onlara eşlik eden kişiler tarafından ipek bir kordon ile boğularak öldürüldü. El-Ka'bî ve Vahîd Kazvî'nin her ikisi de bu infazların, Basra'nın tek yöneticisi olmayı yine onların iddiasına göre şiddetli şekilde arzulayan Murtaza Paşa'nın azmettirmesi ile gerçekleştirildiğini teyit ediyorlar.⁷⁴ Hollandalıların bu gelişme hakkındaki yorumu ise, bütün operasyonun gerçekte Afrâsiyâbların egemenliğine son verip ailenin kökünü kurutmak ve ardından Osmanlı idaresini Basra'da kesin şekilde kurmak için tasarlandığı şeklindedir. Amcalar, Hollandalıların da tespit ettiği üzere, bu amaç için yalnızca birer araçtı. Osmanlılar şehirde kontrolü sağladıktan sonra iki kardeşe artık ihtiyaç kalmamıştı. Çıplak naaşları ertesi gün Paşa'nın sarayının baktığı meydana bırakıldı. Bu arada işgalci Türk askerleri, hiç kimsenin kötü muameleye maruz kalmadığından emin olmak için pazar yerinde toplandılar ve yerli halka kötü davranan şehrin

⁷² al-Ka'bî, *Zâd al-musâfir*, s.20; Vahîd Qazvîni, *'Abbasnâme*, ss.178-179.

⁷³ NA, VOC 1208, Boudaen, Basra Dagregister, 27-30 Set. 1654, fols. 260-264; VOC 1208, Barra, Basra to Heren XVII, 15 Oct. 1645, fol.292v-293; Vahîd Qazvîni, *'Abbasnâme*, s.178; De Thevenot, *Suite de voyage*, IV, s.567.

⁷⁴ al-Ka'bî, *Zâd al-musâfir*, s.20; Vahîd Qazvîni, *'Abbasnâme*, ss.178-179.

muhtelif yerlerindeki yeniçeriler idam edildi.⁷⁵ Şu kişiler de 6 Kasım günü lime lime edilerek öldürüldü: el-Cezâ'ir'in 70 yaşındaki valisi Mustafa Bey, Hüseyin Paşa'nın 75 yaşındaki amcası Abdullah Kâşî, Abdullah Sevr'in 25 yaşındaki oğlu Hamid, 30'lu yaşlarındaki İbrahim b. Osman ve Kubbân'ın sâbık valisi Kadir Bey. Maktullerin tanınmaz haldeki cesetleri şehrin etrafındaki muhtelif yerlere bırakılmıştı.⁷⁶

Bu öldürme haberleri yayıldığında, başlangıçta teslim olmuş olan el-Cezâ'ir, Felluce ve el-Kûrna kaleleri savunmalarını takviye edip isyan ettiler. Murtaza Paşa, bu kasabaların idarecilerini Basra'nın yanına çekmek amacıyla el-Cezâ'ir'e 45 adam gönderdi, fakat bu adamlar kaleye girer girmez öldürüldü. Bunun üzerine Basra'daki silahlı herkes el-Cezâ'ir'in yanı sıra el-Kûrna'ya da yöneldi. Zira birkaç gün sonra, muhtemelen el-Kûrna'daki isyancılara yardım etmek için harekete geçen 1200 Arap kabile üyesi Fırat'ın karşısında belirdi. Hüseyin Paşa, el-Kûrna'nın yöneticisini ona para ve barut göndererek kendi tarafına çekmeyi başardı, Murtaza Paşa ise Kubbân'ın güvenliğini temin için 400 Yeniçeri gönderdi. Her nasıl olursa bu yeniçerilerin hepsi uykudayken öldürüldü, bu yüzden 400 kişilik başka bir birlik gönderilmek zorunda kalındı.⁷⁷ Bu arada, yeni efendilerinden gördükleri muameleden bıkan Basra halkı Hüseyin Paşa'ya, Basra paşası ile savaşmak için dönmesi halinde onu destekleyeceklerini belirten gizli haberler gönderdiler. Hüseyin Paşa onlara cevaben, kurtuluşlarının çok yakın olduğunu ve saldırının geceleyin gerçekleşmesi durumunda ise yağma ve zorbalıktan korkmalarına da gerek kalmayacağını bildiren gizli mektuplar gönderdi. Basra'yı geri kazanma fırsatının doğduğunu hisseden Hüseyin Paşa, alelacele silah altına alınmış Arap savaşçılardan ve muhtemelen İsfahan'daki Safevî yönetimi tarafından desteklenen hatta belki de bizzat temin edilmiş olan vasıfları belirsiz birkaç bin İranlıdan müteşekkil muhtelit bir güruhun başında ve hızlı bir şekilde aile ocağına geri döndü.⁷⁸ Bu askeri yürüyüşe Muhammed Raşid'in önderlik ettiği bedevi Araplar da katılmıştı. Büyük bir top taşıyan Osmanlı yeniçerileri hücumla kalktıysa da isyancıların sert direnişi onlara ağır kayıplar verdi. Bu esnada Murtaza Paşa akıbet korkusu içinde Basra'da bir köşeye çekilmişti. Kaçmaktan başka seçeneği kalmayınca da İran'ın yolunu tuttuğu söyleniyor. Ancak kim olduğunun fark edilip öldürüldüğü Kürdistan'a kadar ulaşabilmişti. Hüseyin Paşa bilahare Basra'ya dönüp paşa olarak vazifesine yeniden başladı. Paşa, Babıali'ye hediyeler gönderdi ve el-Ka'bi'nin ifadesiyle vezaret tacını sultandan satın aldı.⁷⁹

⁷⁵ NA, VOC 1208, Boudaen, Basra Daghregister, 1-2 Oct. 1654, fols. 267-269.

⁷⁶ NA, VOC 1208, Boudaen, Basra Daghregister, 7-8 Oct., fol.271.

⁷⁷ NA, VOC 1208, Boudaen, Basra Daghregister, 9-11 Oct., fols 271-272.

⁷⁸ Abu'l-Hasan b. İbrâhîm Qazvîni, Hüseyin Paşa'nın Basra'yı Şah II. Abbas'ın yardımı ile geri aldığını söylüyor, bkz., *Favâ'id al-safaviyah*, Maryam Mîr Ahmadi (ed.), Tehran 1367/1988, ss.68-69.

⁷⁹ Vahîd Qazvîni, *Abbasnâmah*, ss.179-180; Anon. (ed.), *A Chronicle of the Carmelites*, s.1142; Thevenot, *Suite de voyage*, IV, s.567.

Osmanlı ve Safevî devletleri bu çatışmanın ardından, söz konusu gelişmelerin iki devlet arasındaki iyi ilişkilere hiçbir zarar vermediğini teyit etmek için elçi teatisinde bulundular. Kelb Ali Han (Sultan) 1655’de İstanbul’a gitti ve İran’a, Müteferrika Ağası İsmail Ağa isminde bir Osmanlı elçisi ile birlikte geri döndü. Safevî vakanüvisleri bu Osmanlı elçisinin İsfahan’da azami tazim ve ihtirama mazhar olduğunu iddia ediyorlar. Mesela İsmail Ağa hasta düştüğünde şahın hususi doktoru tarafından tedavi edildi.⁸⁰

IV. Osmanlıların Dönüşü

Hüseyin Paşa’nın, Osmanlıları kısa süre önce mağlup edip akabinde Babıali’den paşalık mansıbını “*satın alarak*” ikinci dönemine yine paşa olarak başlama şekli, gelinen nokta itibarıyla aslında Basra’da çatışmadan önce cari olan durumun restore edildiğini gösteriyor. Bu tespitimiz, müteakip birkaç yıl içinde bölgeye gelen muhtelif seyyahların mülahazaları tarafından da teyit edilmektedir. 1661’de Basra’dan geçen Fransız Bourges, karşısında kesinlikle yerel yöneticilerin hâkimiyetinde olan bir şehir buldu. Bourges’a göre paşa, sultana hediyeler şeklinde her yıl haraç gönderdiği halde onun sözünü dinlemiyordu. Ayrıca, ihtiyaç hâsıl olduğunda kullanabilmek amacıyla şehri çevreleyen Araplar ile iyi ilişkilerini muhafaza ettiğinden de emindi.⁸¹ De Thevenot’un, Basra yöneticisinin Osmanlı idaresini rüşvetle satın alarak Osmanlıların taleplerine sık sık direndiği mealindeki mülahazası aslında Basra paşasının sahip olduğu fiili muhtariyetin de altını çizmektedir.⁸²

1665 yılı, Basra ve sakinlerine büyük meşakkat ve ıstırap getiren yeni ve uzun bir tufanın başlangıcına tanıklık etti. Karmelitler, bu yeni kargaşanın patlak vermesinin Hüseyin Paşa’nın sultanın hükümdarlığını tanımayı reddetmesi ile başladığını, bunun sonucu olarak da Osmanlıların Basra’ya boyun eğdirmek için büyük bir ordu gönderdiklerini iddia etmişlerdir.⁸³ Daha tafsilatlı malumat ise, Hüseyin Paşa’nın 1073/1663’te el-Ahsâ’yı fethettiğini bildiren el-Ka’bî’den gelmektedir. Anlaşılan o ki el-Ahsâ’nın fethine özellikle büyük bir can kaybı eşlik etmişti ve bu durum da sultanın öfkesini mucip olmuştu. El-Ahsâ’nın yöneticisi Muhammed Paşa b. Ali Paşa, Hüseyin Paşa’nın tutumunu şikâyet etmek için İstanbul’a gitti, sonrasında bu şikâyet Osmanlıların Hüseyin Paşa’ya önce, Babıali’ye itaat etmesini emreden bir mektup göndermelerine, Paşa’nın itaat etmeyi reddetmesi üzerine de bir ordu sevk etmelerine yol açtı.⁸⁴

⁸⁰ Vâlah Qazvîni İsfahânî, *Kbul-i barîn*, ss.585-587; Vahîd Qazvîni, ‘*Abbasnâmah*, ss.222-223.

⁸¹ Jacques de Bourges, *Relation du voyage de monsieur l’évêque de Beryte... par la Turquie, la Perse, les Indes etc.*, Paris 1666, s.52.

⁸² De Thevenot, *Suite de voyage*, IV, s.566.

⁸³ Anon. (ed.), *A Chronicle of the Carmelites*, s.1151.

⁸⁴ al-Ka’bî, *Zâd al-musâfir*, s.2. Ayrıca bkz., Nazmî-zâda Murtadâ Afandî, *Gulshan-i kbulafâ*, terc. Mûsâ Kâzîm Nûrsû (basım yeri yok, basım tarihi yok), s.265.

1665'in sonbaharında, Bağdat valisi İbrahim Paşa'nın komutasındaki büyük bir Türk ordusunun Hüseyin Paşa'yı mevkiinden indirmek için yaklaştığına dair dedikodular gerçekten de şehirde dolaşmaya başlamıştı.⁸⁵ Hüseyin Paşa bunun üzerine el-Kûrna Kalesi'ne hareket etti, başkomutanı Hacı Ağa da yaklaşık 3 bin süvari ve piyade ile onu takip etti. Bu da Hüseyin Paşa'nın, İbrahim Paşa'nın yaklaşık 12 bin kişiden müteşekkil kuvvetinin şehre kara tarafından girişini engellemek ve bu birliklere karşı koymak için kullanılan takriben 20 bin, bazılarının iddiasına göreyse 30 bin adama komuta ettiği anlamına gelmektedir. Hüseyin Paşa el-Kûrna'dan daha ileriye seyreden tüccarları haraca bağladı, bu haraç daha sonra paşanın birlikleri arasında dağıtıldı. Paşa ayrıca, silah edinmek için oğlunu İran'a gönderdi. Oğlunun bu görevi başarıp başaramadığı belli değildir. Paşa'nın oğlu, İran'dan Aralık ayının başlarındaki dönüşünü müteakip, beraberinde bin ila iki bin asker bulunan Paşa'nın kayınbiraderi ile birlikte babasına katıldı. Müntefiklerin yardımı Basra meselesinde de imdada yetişti. Osmanlı ordusunun ilerleyişi el-Kûrna'nın önünde durdu, bunun üzerine Bağdat'tan 900 kişilik bir bedevi kuvveti takviye olarak gönderildiyse de bu birlikler Müntefikler tarafından Kût'ül-Amâre yakınlarında geri püskürtüldü ve el-Kûrna'ya ulaşmaları engellendi.⁸⁶

Bu arada Basra, şehri takviye edip kalenin hendeklerini derinleştirmiş olan Hüseyin Paşa'nın yeğeni İbrahim Ağa'ya emanet edilmişti.⁸⁷ Onun halka karşı, şehrin savunmasına faydası olmadığını düşündüğü herkesin şehirden tart edilmesini de kapsayan sert davranışları halkın Afrâsiyâb sülalesine olan sadakatini zayıflattı. Halkın Afrâsiyâblardan soğumasının diğer bir nedeni ise Hüseyin Paşa'nın, Basra istikametine giden bütün ticari metan el-Kûrna'ya nakledilmesini icbar etmesi, malların sahipleri el-Kûrna'dan boş teknelerle ayrılırken de bilahare bu mallara el koymasındı. Bunların tümü, bazı Basralıların yaklaşmakta olan Osmanlılarla kendilerine yardım edilmesi ve yeni bir valinin gönderilmesi için temas kurması ile birlikte bir halk ayaklanmasına dönüştü. Ardından bir dizi kafa karıştırıcı olay birbirini takip etti. Hüseyin Paşa, isyancıları boyun eğdirmek için el-Kûrna'dan birlikler gönderdi. Fakat bir çatışma yaşanmadan önce İbrahim Ağa ve şehbenderi; Hüseyin Paşa'nın el-Kûrna'yı terk ettiği dedikodusunu müteakiben şehrin çok sayıda sakini ile birlikte yılbaşı gecesi Basra'dan kaçtı. Hollandalıların iddiasına göre, aralarında Osmanlılara olumlu bakanların da bulunduğu Basra uleması ayak takımını kullanmak için bu durumdan istifade etti ve şehir bu gelişmeyi takip eden nümayişler esnasında Türk padişahının mülkü olarak ilan edildi. Bu kaotik şartlar 12 Ocak 1666'ya kadar devam etti. Ulema bu tarihte şehrin yönetimini Hacı Müsellem adında bir Türk tüccara teklif etti. Kimileri bu hamlede Bağdat paşasının parmağı olduğunu ima etmiştir fakat Hollandalılar, el-Kûrna'daki abluka yüzünden Basra ile

⁸⁵ NA, VOC 1251, Resolution merchants of Basra, 14 Oct, 1665, fol.1552v; NA, VOC 1251, De Vogel and Smit, Cgamron to Heren XVII, 8 March 1666, fols. 1528-1529.

⁸⁶ Caskel, *Die Beduinenstämme*, ss.417-418.

⁸⁷ NA, VOC 1251, Brouwer, Basra to Van Wyck, Gamron, 27 Jan. 1666, fol. 1561; Afandi, *Gulshan-i khulafâ*, s. 266.

Osmanlı ordusu arasındaki irtibatın fiilen zaten mevcut olmadığını ileri sürerek bu senaryo hakkındaki şüphelerini ifade etmiş ve gelişmelere yön veren yerel inisiyatifte işaret etmişlerdir.⁸⁸

Hüseyin Paşa el-Kûrna'da kaderine terkedilmişti fakat topçular Kûrna Kalesi'ne büyük hasar verirken bile Bağdat valisinin birliklerine direnebildi ve bu yüzden ortaya çıkan yenişememe hali de birkaç ay devam etti. Ramazan ayının gelmesi ve beraberinde savaşa ara verilmesi İbrahim Paşa ile Hüseyin Paşa'ya müzakereleri başlatmak için bir fırsat verdi, bu durum üzerine 7 Mart'ta bir ateşkes ilan edildi. Varılan antlaşmaya göre, Afrâsiyâb sülalesi Basra'yı kontrolü altında tutacaktı. Hüseyin Paşa idareyi oğlu Afrâsiyâb'a devredecekti, ayrıca paşa el-Ahsâ'dan vazgeçmeye de icbar edildi.⁸⁹ Osmanlı birlikleri ise yalnızca; Hüseyin Paşa'nın sultana sekizliklerden oluşan 700.000 İspanyol reali tutarında bir ödeme yapmaya söz vermesi ve kayınbiraderinin de rehine olarak teslim alınması koşulunu kabul etmesi halinde geri çekilmeyi kabul ettiler. Basra'nın Hollandalı sakinleri, nakde duyulan acil ihtiyacın neden olduğu bu para talebinin insafsız bir idareye yol açtığı üzerinde ısrarla durmuşlardır. Hollandalıların gözlemine göre bu gelişmenin sonucu olarak parası olanlar servetlerini sergilemeye cesaret edemezken tüccarlar ve avam ise çok çile çekmişler ve yoksulluğa düşür edilmişlerdi.⁹⁰ Şehirdeki Karmelit papazları bu varidat arayışına, Hüseyin Paşa'nın şehirde görevli 18 bin kişilik askeri kıtanın idamesi için yabancı olanlar da dâhil olmak üzere Basra'nın bütün sakinlerinden 1666 ve 1667'de para toplamasını kaydederek zımnen işaret ederler.⁹¹ Karmelitlerin kendileri de 1667'de 70 kuruş ödemeye icbar edilmişlerdi.⁹²

Bu noktada Basra, yalnızca geçici bir süreliğine olsa da tekrar huzura kavuşmuş gibi görünüyor. Osmanlılar, Şah II. Abbas'ın 1666 sonbaharındaki ölümünden istifade etmek amacıyla Bağdat, Diyarbakır, Halep, Mardin ve sair yerlerin valilerine Basra'ya karşı bir sefer düzenlemelerini emrederek şehir üzerinde kesin bir hâkimiyet kurmak için 1667'de yeniden girişimde bulundular. Öyle görünüyor ki bu gelişmeyi, Hüseyin Paşa'nın Yahya Ağa adındaki kayınbiraderinin paşanın temsilcisi olarak Edirne'ye elçilik ile gönderilmesi takip etmişti. Yahya Ağa Edirne'yken efendisine ihanet edip kendisini Basra yöneticisi aday olarak takdim etti. Yahya Ağa'yı başa geçirmek için planlanan Basra saldırısının akabinde liderliği ise Bağdat'ın yeni paşası Kara Mustafa ele aldı. Osmanlılar bu kez, saf değiştirmesi karşılığında el-Cezâ'ir'in bir bölümü üzerinde hâkimiyet kurmasına izin verilen

⁸⁸ NA, VOC 1251, Brouwer, Basra to Van Wyck, Gamron, 27 Jan. 1666, fols 1559-61; Anon. (ed.), A Chronicle of the Carmelites, 31 Ağustos 1669 ile 23 Mart 1671 arasındaki raporlar, ss.1151-1152.

⁸⁹ Bu şartların bir kısmı Longrigg'de görülüyor, Four Centuries, s.115; fakat bu şartlar Hollanda kaynaklarında mevcut değildir.

⁹⁰ NA, VOC 1251, Brouwer, Basra to Van Wyck, Gamron 27 May 1666, fols. 1562-1563.

⁹¹ Anon. (ed.), A Chronicle of the Carmelites, s.1153, report 31 August 1669.

⁹² Carmelit Archive, OCD 241d, Ange de Joseph, 24 May 1667.

Müntefik Kabilesi'nin desteğini temin etmiş gibi görünüyorlar.⁹³ Kaynaklarda, uğradığı ihanete kızgın olan Hüseyin Paşa'nın öfkesini Basra halkından çıkardığı, şehrin kadınlarını İran'a gönderdiği ve kendi sarayını da yerle bir ettiği söyleniyor.⁹⁴ Abbé Carré, Paşa'nın Basra'yı İranlılara sunduğunu fakat onların bunu kabul etmediğini iddia ediyor.⁹⁵ Hüseyin Paşa, şehri savunma konusunda artık hiç ümidi kalmayınca Basra'nın tahliyesi için 18 Aralık günü direktif verdi. Bölgenin ve dönemin tipik yakıp-yıkma şeklindeki harp taktiğine uygun şekilde şehrin bütün sakinlerine üç gün içinde bütün mal ve mülkleriyle birlikte İran'a gitmeleri söylendi, sonrasında ise şehir ateşe verilecekti. Olay gerçekten de bu şekilde cereyan etti: nüfusu tahliye edilen Basra önce Hüseyin Paşa'nın askerleri tarafından yağmalandı ve akabinde de ateşe verildi.

Bu olayların bazılarını şahitlik eden el-Cezâ'ir'li Şii âlim Nîmetullâh el-Cezâ'irî biraz daha tafsilat veriyor ve Basra sakinlerinin Huveyze yakınlarındaki Sahab denen bir yere nasıl nakledildiğini anlatıyor. Hüseyin Paşa kendisi de oraya hareket etti fakat ordusunu el-Kûrna Kalesi'nde konuşlandırdı. El-Kûrna'nın çevresini saran Osmanlı ordusu 4 ay devam eden bir muhasaraya başladı. Ordusunun kendisine ihanet edeceğinden korkan Hüseyin Paşa, 10 Ramazan 1078/23 Şubat 1668'de el-Kûrna'dan sıvıştı ve İran topraklarındaki Devrek'e kaçtı. Haberlerin duyulması üzerine, Sahab'da bulunan el-Cezâ'ir halkı üç gün süren ve çok sayıda cana mal olan bir çöl yolculuğu yaparak Huveyze'ye geçti.⁹⁶ Diğer kaynaklardan gelen bilgiler, Hüseyin Paşa'nın, Şah Süleyman'dan (s.1666-1694) yardım talebinde bulunmak için 2 bin kişilik maiyeti ile Devrek'ten Şiraz'a doğru devam ettiğini gösteriyor. Masrafları Şah tarafından karşılanan Hüseyin Paşa, ya İranlılar tarafından Basra valiliğine iade edilmek ya da Safevî ülkesinde başka bir yere vali olarak tayin olunmak ümidiyle bir süre Şiraz'da kaldı. Bununla birlikte Şah Süleyman, Osmanlılarla Safevîler arasındaki barış antlaşmasını tehlikeye atacak değildi, bunu özellikle de Basra'nın yeni Paşa'sı tarafından organize edilip gönderilen bir elçilik misyonu aracılığıyla suçlunun iadesini talep eden Osmanlı sultanı IV. Mehmed'e karşı yapmaya hiç niyeti yoktu.⁹⁷ Bu elçilik misyonu ise İran'daki yetkililer arasında ihtilafa yol açtı. İsfahan'dan yazan Raphaël du Mans, Kûh-Gilûye valisi Zaman Han'ın Basra Paşa'sını, Safevî sarayına kendi dengi olmayan bir elçilik heyeti gönderdiği için azarladığını naklediyor.* Aynı yazar, Safevî

⁹³ Chardin, *Voyages*, X, s.80; Caskel, *Die Beduinenstämme*, s.418.

⁹⁴ Longrigg, *Four Centuries*, s.116.

⁹⁵ Longrigg, *Four Centuries*, s.116, dn4.

⁹⁶ Bkz. Devin Stewart, "The humor of the scholars: the autobiography of Ni'mat Allâh al-Jazâ'irî (d.1112/1701)", *Iranian Studies*, 22 (1989), s.75.

⁹⁷ India Office Records, London (IOR), G/36/105, Flower, Isfahan to Surat, 14 Aug. 1668, fol.68; NA, VOC 1268, Gosko e, Gamron to Batavia, 26 May 1668, fol. 1369v; VOC 1270, Goske, Gamron to Batavia, 18 June 1669, fol. 967.

* Safevî başkentine gitmek için sınıra gelen bir Osmanlı elçisi, önce sınırı geçtiği noktada bulunan Safevî eyaletinin yöneticisi tarafından istikbal edilir ve bu yönetici kendisine başkente giden yolun üzerindeki diğer eyaletin sınırına kadar mihmandarlık eder ve elçilik heyetinin ihtiyaçlarını

sarayında biri suçlunun iadesine sıcak bakanlar, diğeri ise Osmanlılara karşı konulmasını destekleyenler olmak üzere iki taraf bulunduğunu iddia ediyor. Öyle görünüyor ki sonunda bu iki seçenekten hiçbiri tercih edilmedi. İranlılar, bir sorun çıkması ihtimaline binaen İran Arabistanı'na birlikler sevk ederken Şah da Hüseyin Paşa'yı Safevî topraklarını terk etmeye icbar etmiş gibi görünüyor. Sukuhtuhayale uğrayan Hüseyin Paşa, Basra'yı tekrar ele geçirmesi için kendisine yardımcı olmaları halinde Portekizlilere bazı vaatlerde bulunarak kıyıdaiki Bender Rîg'e döndü ve oradan da Sind'e gitmek için yola çıktı. 1669'da Babürlü sarayına vardığında İslam Han Rûmî unvanını aldı. Hüseyin Paşa hiçbir zaman Basra'ya dönemedi ve sonunda 1676'da Hindistan'da öldü.⁹⁸

Türkler akabinde Basra'yı kuşatma altına alıp şehri bir ay sonra 1668'in başlarında rakipsiz bir şekilde ele geçirdiler. Ardından “kendilerini bütün ülkenin efendileri yapıp bölgenin düzenini kan dökmeden yeniden tesis etmeye başladılar”. Osmanlıların Basra'yı ve çevresini yeniden şenlendirmek için geri dönmeyi arzulayan herkesi sıcak karşılayan gayretlerini yeni vali Yahya Ağa'nın mevcudiyeti de kolaylaştırdı. Onun sayesinde bütün Araplar, dört aylık bir gıyaptan sonra hızlı bir şekilde şehre döndüler.⁹⁹ Basralıların geri dönmesinin 6 ay sürdüğünü iddia eden Chardin'in ifade ettiği üzere, şehrin sakinleri geri dönüp daha evvel Afrâsiyâbların yönetimi altında yaşadıkları gibi Osmanlı himayesine sığındılar.¹⁰⁰ Düzenli bilgi edinmeye meraklı Du Mans, bununla birlikte Türklerin el-Cezâ'ir'in 20 bin Şii sakinini öldürdüklerini iddia etmiştir.¹⁰¹ Aslına bakılırsa Şii hacılara yönelik tacizler, Osmanlı yönetiminin cesaretlendirmesi yüzünden bu tarihten sonra da devam etti¹⁰², ayrıca yüksek maliyetler, emniyetin olmayışı ve tebaalarının bu dönemde maruz kaldığı zorbalıklar yüzünden hayal kırıklığı yaşayan İranlı yetkililerin kendileri de hacıların geçişini birçok vesileyle yasakladılar. Bununla birlikte bu durum hac yolu üzerindeki Arap kabile reislerine Safevîlere verdiğinden daha çok zarar verdi, bu yüzden Basra paşası ve diğer yerel yetkililer bozulan ilişkilerin yeniden eski halini almasını niyaz etmek için İsfahan'a sık sık elçilik heyetleri gönderdiler. Chardin, İran'da bulunduğu 12 yıl içinde bu heyetlerin dört tanesini gördüğünü iddia ediyor ve Şah Süleyman'dan, uygulamaya koyduğu bir yasağı kaldırmasını rica etmek için 1675'te

---

karşıları. Bu nedenle, Osmanlı elçisinin rütbesi kendisini karşılayacak Safevî eyaleti yöneticilerinin rütbelerinden düşük olamazdı. Du Mans'ın kaydı bu meseleye işaret ediyor (çev. notu).

⁹⁸ NA, VOC 1270, Goske, Gamron to Batavia, 18 June 1669, fol. 968; Anon. (ed.), *A Chronicle of the Carmelites*, s.1153, letter 31 Aug. 1669; Francis Richard, *Raphaël du Mans, missionnaire en Perse au XVIIe*, 2 vols, Paris 1995, I, s.218, letter Du Mans, Isfahan 3 April 1668; *ibid.*, s.224, letter 23 April 1668.

⁹⁹ P. Fr. Ambrosio A S. Teresia, O.C.D., 'Relatione della missione di Bassora', *Analecta Ordinis Carmelitarum Discalceatorum*, 13 (1938), s.85; NA, VOC 1255, Roothals, Gamron to Heren XVII, 26 Jan. 1668, fol. 740r.; Anon. (ed.), *A Chronicle of the Carmelites*, s.1153.

¹⁰⁰ *A Chronicle of the Carmelites*, s.1153; Chardin, *Voyages*, V, ss.319-320

¹⁰¹ Richard, *Raphaël du Mans*, II, s.218, letter du Mans, 3 April 1668.

¹⁰² Mandaville, "The Ottoman province of al-Hasa", s.498.

İsfahan'a gelen ve İranlı hacıları taciz edenlerin cezalandırıldığı bilgisini havi mektuplar taşıyan bir Mîr-i Hacc'ı özellikle örnek veriyor.¹⁰³

Yahya Ağa, Türklerin şehri ele geçirmesinden sonra neredeyse bir yıl daha iktidarda kalmış görünüyor. Hollandalıların, yerel tüccarların Basra'daki ticaretlerini yeniden icra etmeye başladıklarını ve daha şimdiden 15-16 geminin Sûrat'tan geldiğini nakletmelerinden anlaşıldığı üzere ticaret hızlı şekilde eski halini almıştı.¹⁰⁴ Fakat Yahya Ağa'nın muhtariyet arzusu kısa süre içinde, Osmanlıların Basra üzerinde daha sıkı bir hâkimiyet tesis etme politikasıyla ters düştü. İstanbul Basra'ya yalnızca yeniçerilerden müteşekkil bir ihtiyat birliği değil hepsi de Yahya Ağa'nın hareket özgürlüğünü kısıtlamaya matuf bir şehbender ve bir defterdarın yanı sıra bir de kadı gönderdi. Yahya Ağa defterdara, işlerine burnunu sokmamasını söylediğinde ve yeniçerilerden de kesinti yaptığında isyan çıktı. Bu gelişmeyi müteakiben Osmanlılar, onu İran ile ilişkilerini sürdürmekle suçlayarak üzerine bir ordu gönderdiler. Türk şehbender yüzünden limanın gümrük gelirlerinden mahrum kalan ve kendini yeniçeriler tarafından kuşatılmış hisseden Yahya Ağa 1669 yılının Mart ayında yalnızca bir tek akrabası ile birlikte İran'a kaçtı. Orada, bir Arap savaş gücü kurmaya girişti ve 15 bin ila 20 bin adamdan müteşekkil bir ordunun eşliğinde geri dönüp 18 Nisan 1669'da Basra'nın önünde belirdi. Bu ordu, şehri takviye etmiş olan Türklerin direnişine rağmen 10 gün boyunca şehre saldırdı, 29 Nisan günü de surlarda gedik açmayı başardı. Bunu takip eden şiddetli saldırıda Türklerin çoğu ve Basra'nın Arap sakinlerinin bir haylisi kılıçtan geçirildi ve bu kıyımdan bir tek ev bile kurtulamadı. İşgal kuvvetlerinin, 3 gün süren taşkınlıkları boyunca tarif edilemeyecek kadar vahşi filler irtikâp ederken yaklaşık 5 bin kişiyi öldürdüğü söylenir.¹⁰⁵

Bu zaferi müteakiben Yahya Ağa, kaçan yeniçerilerin sığındığı el-Kûrna'yı kuşattı. Bununla birlikte Bağdat Paşa'sının müdahalesi onu geri çekilmeye icbar etti ve bu andan itibaren durum tersine döndü ve Basra'yı terk etmeye mecbur edilen Yahya Ağa 6 Eylül 1669'da İran'daki Bender Rîg'e gitmek üzere bölgeden ayrıldı. Türkler, ağır şekilde hırpalanmış şehre bir kez daha girdiler ve dönmek amacıyla kaçmış olanların şehre girmelerine izin vererek 17 Ekim'de barışı tesis ettiler.¹⁰⁶ Yine de olayların Basra için ne kadar yıpratıcı olduğunu 1669'da yapılan bir Osmanlı nüfus tahriri ortaya koymaktadır. Bu sayımda toplamda yaklaşık 35 bin kişilik bir nüfusa tekabül eden 5557 adet hane halkı kaydedilmişti ki bu sayı şehrin nüfusunun, en yoğun olduğu yüzyılın ortasına kıyasla en az 15 bin belki de 25 bin

¹⁰³ Chardin, *Voyages*, III, ss.134-136, VII, ss.183-185.

¹⁰⁴ NA, VOC 1270, Goske, Gamron to Batavia, 18 June 1669, fol. 967v.

¹⁰⁵ Ambrosio a S. Teresia, 'Relatione', s.87; Anon. (ed.), *A Chronicle of the Carmelites*, s.1154; Longrigg, *Four Centuries*, ss.118-119.

¹⁰⁶ Sir Hermann Gollancz (ed.), *Chronicle of Events between the Years 1623 and 1733 Relating to the Settlement of the Order of Carmelites in Mesopotamia*, London 1927, s.332; Alfred Martineau (ed.), *Mémoires de François Martin, fondateur de Pondichery (1665-1696)*, 3 vols, Paris 1931-1934, II, ss.210-211.

kişilik bir kayba uğradığına işaret etmektedir.¹⁰⁷ Bir misyonerin daha sonra ifade ettiği üzere, “Hüseyin Paşa'nın zamanından önce, ama özellikle de 1664 ve 1665 yıllarından itibaren burada ve öte tarafta ortaya çıkan çok sayıda isyan ve savaşı müteakip Basra şehri ve bölgesi nihayet Osmanlı hâkimiyeti altına girdi ve bizim bu haneye mensup papazlarımız tamahkârlığa ve ezîyete maruz kaldılar.”¹⁰⁸ Son gelişinden 3 yıl sonra Basra'yı 1672'de tekrar ziyaret eden Abbé Carré, aradan geçen süre zarfında şehrin çok değişmiş olduğunu öne sürmüştür. Ona göre Basra artık eskiye oranla daha az ticaretin olduğu, ayrıca maruz kaldıkları zorbalıklar ve Türkler tarafından soyulmaları yüzünden sakinlerinin önemli kısmının terk ettiği bir şehirdi ve şehrin bu durumu aynı zamanda dönemin Arap isyanları için de bir amil teşkil etmişti.¹⁰⁹

Diğer kaynaklar bu tabloyu teyit etmektedir. Bu kaynaklar İstanbul'un, şehrin güvenliğini arttırmak ve ticaretini yeniden canlandırmak için tedbirler aldığı üzerinde duruyor fakat diğer yandan da, her şeyi de hesaba katarak, Osmanlı idaresinin bu son teşekkülünün vergilendirme sistemi üzerinde olumsuz bir etkisi olduğunu öne sürüyorlar, çünkü yerel ekonominin teşvik edilmesi Babiali'nin dolaysız gelirlere duyduğu ihtiyaca kıyasla genellikle daha az önem taşımaktaydı. Şüphesiz, Osmanlılar Basra'da hâkimiyet kurar kurmaz Mezopotamya'daki ticaret güzergâhları boyunca hüküm sürmeye başlamış olan kanunsuzluk ile mücadele ettiler. Basra'nın yeni paşası Hasan Çelebi Paşa bu amaçla kırsal kesime 1672 senesinde 2 bin askerden oluşan bir birlik sevk etti. Bu birlik görevini, 2 bin ile 3 bin kadar haramiyi öldürerek sonlandırdı ve bu haramilerin yaklaşık 15 kadar liderini de idam edilecekleri Basra'ya getirdi. Bu sayede Bağdat yolu açıldı ve tüccarlar da şehre geri döndüler.¹¹⁰ Görünüşe göre 2 bin ile 3 bin kişiden müteşekkil bir Yeniçeri garnizonu, düzenin geleceğini garanti altına almak için şehirde kalmaya devam etti.¹¹¹ Bu gelişmelerin sonuçları, müteakip ticaret sezonunda görüldü. 1673'ün başlarında, sezon boyunca birkaç Hollandalı ve İngiliz teknesi ile yerli tüccarlara ait çok sayıda küçük barkonun* yanı sıra 15 büyük geminin Basra limanına demir attığı nakledilmiştir.¹¹² Lakin diğer yandan Osmanlılar, sultanın hazinesi için en külliyetli miktardaki iradı temin edeceğine söz vererek mansıp için en yüksek ihale fiyatını teklif eden kişiyi mültezim olarak tayin

¹⁰⁷ Abdullah, *Merchants*, s.25, Rizk Khoury'ye istinaden, 'Merchants and trade'.

¹⁰⁸ Carmelite Archive, OCD 241d, F. Angelo di San Giuseppe, Venice, 16 Sept. 1679.

¹⁰⁹ Abbé Carré, *Travels*, I, s.90.

¹¹⁰ NA, VOC 1279, De Haeze, Gamron to Heren XVII, 14 Oct. 1672, fol. 1034. Hasan Çelebi Paşa ismi Efendi'de bulunuyor, *Gulsban-i kbulafa*, s.277.

¹¹¹ François Petis de la Croix, *Extrait du journal du sieur Petis, Fils, Professeur en Arabe, et secrétaire interprète entretenu en la marine renfermant tout ce qu'il a vu en fait en Orient, in Ahmad Dourry Efendy, Relation de Dourry Efendy, ambassadeur de la Porte Othomane auprès du Roi de Perse*, L. Langlès (ed.), Paris 1810, s.110. Yeniçeriler el-Kürna'da konuşlanmış milislerin bir kısmını oluşturdukları için maaşlarını da oradan almaya icbar edildiler, bu da onlar için yaklaşık 8-10 saatlik bir yolculuk yapmak anlamına geliyordu.

* Yelkenli büyük sandal (çev. notu).

¹¹² NA, VOC 1285, De Haeze, Gamron to Batavia, 14 Jan. 1673, fol. 5.

ettiler.¹¹³ 1673'ün Ocak ayında Babıali'nin bir temsilcisi hil'atlar, paşanın mansıba tayin edildiğine ilişkin bir berat ve sultanın paraya ihtiyacı olduğu şeklindeki bir mesaj ile birlikte şehre ulaştı. Bundan kısa süre sonra Osmanlı görevlileri müteveffa paşanın mal varlığını İstanbul'a nakletmek için cem ettiler, ayrıca aralarında şehrin hazinedarının da bulunduğu muhtelif memurlar da başkente çağrıldı.¹¹⁴ İran'dan yazan Hollandalılar, nakit paranın Avrupa'daki savaşın bir sonucu olarak kıtlaştığını tasdik etmektedir.¹¹⁵ Bu dönemde Mezopotamya'dan geçen Abbé Carré bize konu hakkında daha tafsilatlı bilgi veriyor. Kendisi, Türklerin mürûr u ubûruna mani olmak için 1674'te bütün yolların kesilmesine yol açan geniş çaplı Arap huzursuzluğunun kendisinin de Basra ile Bağdat arasında kara yolculuğu yapmasına nasıl mani olduğunu nakletmektedir. Abbé Carré bu durumu, muhtemelen 11 Kasım 1673'te Hotin'de yapılan savaşa atıfta bulunarak Polonyalıların kısa süre önce Osmanlıları mağlup etmesiyle izah ediyor. Bu mağlubiyeti takiben Osmanlıların, “İstanbul'a ve sultanın karargâhına gönderilmek üzere ülkenin dört bir yanından büyük miktarda asker ve para celbine giriştiklerinden” ve “böyle yaparak kontrolleri altındaki tüm ticareti ve toprakları, bütün ülkede utanç verici zorbalıklara başvurarak tahrip etmeyi başardıklarından” söz ediyor.¹¹⁶

V. Sonraki Gelişmeler

Yukarıdaki gelişmeleri takip eden ve Longrigg tarafından “*yirmi yıllık olağan yönetim*” olarak isimlendirilen nispi istikrar hali Basra ile Bağdat arasındaki bölgede kabile huzursuzluklarının yol açtığı yeni isyanlar yüzünden birkaç kez sekteye uğradı.¹¹⁷ Nitekim İran'la sınır oluşturan bölgede kâin bir kabile olan Beni Lâm kabilesi 1089/1678'de yolcuları soyarak haydutluğa başladı. Bu gelişme Bağdat paşası Ömer Paşa'nın, bölgeye 4 bin ila 5 bin askerden müteşekkil bir ordu göndermesine yol açtı, bu ordu mezkûr kabileyi Bağdat'a dönmeden önce Huveyze yakınlarında mağlup etti.¹¹⁸ 1683'te Bağdat civarında, tüccarların Basra'ya yolculuk yapmasına mani olan karışıklıklar olduğunu öğreniyoruz.¹¹⁹ Bununla birlikte bu dönemin önemli kısmının, Basra yöneticilerinin şehri canlandırmaya yönelik teşebbüslere girişmeleriyle de birlikte oldukça huzurlu olduğu görülüyor. Paşa, tüccarları limana çekmek için 1681'de Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası'na müruriye ücretlerini düşürdüğünü bildirdi, ayrıca tüccarların resmi harçlardan daha fazlasını ödemediklerinden emin olmak için şehbenderlik makamını iltizama vermemeye, onun yerine sadece bir Osmanlı memuru tayin etmeye karar verdi.¹²⁰

¹¹³ NA, VOC 1279, Report Willemsen, Basra, 19 Nov. 1671, fol. 916v.

¹¹⁴ NA, VOC 1285, Wallis, Basra to Heren XVII, 9 March 1673, fol. 25v.

¹¹⁵ NA, VOC 1304, De Haeze, Gamron to Batavia, 24 May 1674, fol. 439.

¹¹⁶ Abbé Carré, *Travels*, III, s.840.

¹¹⁷ Longrigg, *Four Centuries*, s.119.

¹¹⁸ Afandi, *Gulshan-i kbulafa*, s.283.

¹¹⁹ NA, VOC 1373, Van den Heuvel, Gamron to Batavia, 19 April 1683, fol. 882v.

¹²⁰ NA, VOC 1355, Verdonck, Basra to Heren XVII, 26 Sept. 1681, fols 438-9; VOC 1379, Casembroot, Gamron to Batavia, 2 Oct. 1681, fol. 2635v.

Fakat koşullar çok geçmeden yeniden kötüleşmeye başladı. İran'daki mali problemler, Basra'da gümüş darlığına sebebiyet vererek ve çok miktarda züyuf akçenin tedavülüne yol açarak Osmanlı-Safevî sınırını aştı.¹²¹ İstanbul'un gelire olan ihtiyacı ise daha da artıyordu. 1686 yılının sonlarında Hüseyin Paşa yeni vali olarak tayin edildi. Yaklaşık 4 ay sonra görevinin başındayken öldüğünde sabık paşa eski konumuna iade oldu. Paşa, başlangıçta halk tarafından iyi karşılanırsa da, sultanın Avrupa'daki savaşları için çok büyük miktarda paraya ihtiyacını olduğunu ilan edip yerel tüccarların 5 bin tumanlık hatırı sayılır miktardaki bu tutarı 4 ay içinde bularak bu ihtiyacı karşılamalarını emretmesi kendisini kısa süre içinde pek de hoşlanılmayan biri haline getirdi.¹²²

Şehir için yeni bir buhran dönemi oluşturan daha kötü durum ise 17.yüzyılın son 10-20 senesi içinde vebanın şehri mükerrer ziyaretleriydi. Bütün bunlara rağmen 1690'da sadece Hindistan'dan Basra'ya vasil olan gemi sayısı bile hala 15-16 idi.¹²³ Bağdat'tan gelen veba ise 1690 yılı sona ermeden şehri vurdu.¹²⁴ Basra'da mukim Karmelitler, aynı senenin Mart ayında, bütün dükkânlar ve pazarlar kapalı olduğu için şehirde bir şey satın alma imkânı bulunmadığından yakınmaktaydı. İngilizler, Fransızlar, Hollandalılar ve Portekizliler, yani bütün Avrupalılar, mali gücü el veren herhangi bir Basra sakininin yaptığı gibi şehri terk etmişlerdi.¹²⁵ Safevî sarayına giden Hollanda elçisi Johan van Leene 1690'da İsfahan'dayken, Basra'da yalnızca bir tane Avrupalının kalmış olduğunu ve şehrin bütün nüfusunun veba tarafından kırılıp geçirildiğini haber aldığını nakleder.¹²⁶ Görgü şahidi olmayıp verdiği rakamların, Basra'yı oluşturan ana arazinin ötesindeki bir bölgeye de teşmil edilmedikçe abartılı olduğunu kabul etmemiz gereken Hamilton'a göre*: "*Veba Basra'yı o kadar şiddetli bir şekilde kırıp geçirdi ki 80 binin üzerinde insanın canını aldı, vebadan kaçıp kurtulanlar salgını takip eden üç yıl boyunca çölde yaşadılar; şehir vahşi hayvanların ikameti oldu, bu vahşi hayvanlar civardaki vahşi Araplar tarafından nihayet şehirden sürülüp çıkarıldı, Araplar şehre yaklaşık 12 ay boyunca hâkim oldular, Araplar da bu güne dek şehre sahip olan Türkler tarafından şehirden sürüldüler.*"¹²⁷

Salgını, Basra'daki Osmanlı hâkimiyetine karşı en büyük tehdidi oluşturan Arap kabileleri arasındaki huzursuzluktan mütevellit yeni bir isyan takip etti. Bu

¹²¹ NA, VOC 1333, Verdonck, Gamron to Batavia, 21 March 1679, fol. 695v.; VOC 1355, Verdonck, Basra to Heren XVII, 31 Sept. 1681, fol. 439; VOC 1398, Haen, Basra to Heren XVII, 10 Dec. 1685, fol. 600v.

¹²² NA, VOC 1425, Van Bullestraten, Basra to Heren XVII, 26 Sept. 1687, fol. 460v.

¹²³ Abdullah, *Merchants*, ss.61-62.

¹²⁴ Afandi, *Gulshan-i kbulafa*, s.298.

¹²⁵ Carmelite Archive, OCD 184a, Annales de la mission de Bassorah, fols 54-55.

¹²⁶ François Valentijn, *Oud and nieuw Oost-Indiën*, 8 vols in 5 tomes, Dordrecht 1727, V, s.255.

* Yazar, Hamilton'un vebadan ölenlerin sayısına dair verdiği rakamların sadece Basra için geçerli olmayacak kadar büyük olduğunu, bu rakamların ancak Basra dışındaki bölgeleri de kapsadığının kabul edilmesi durumunda makul olarak değerlendirilebileceğini kastediyor (gev. notu).

¹²⁷ Hamilton, *A New Account*, I, s.55.

kabilelerin başını ise zorlu bir rakip olan Şeyh Mâni b. Mugâmis'in önderlik ettiği Müntefik Kabilesi çekiyordu. Bu huzursuzluğun kökeninde mali meselelerin olduğu görülüyor çünkü Basra çevresindeki Araplar, salgının patlak vermesi ve bunu takip eden kıtlık yüzünden üç yıldır topraklarını ekip biçemedikleri halde hala bütün vergilerini ödemeye icbar ediliyorlardı.¹²⁸ Bu durumun neden olduğu isyan, İstanbul'un Bağdat'a birlikler göndermesine yol açtı, Araplar da bunun üzerine Bağdat ile Basra arasındaki bütün yolları kestiler. Olayları aktaran resmi versiyon, Arap yağmacıları kırıp geçirmeye kararlı Türk askerleri biçimindeki bir çizgide teselli bulduğu için bu meselede halkın ahvali karanlıkta kalmıştır. Oysa Basra'dan ayrılıp Kung'a varan muhacirler o ana dek Basra'nın nasıl bir hayalet şehre dönüşüp başına gelen felaketlerin sonucu olarak harabeye döndüğünü, Basra sakinlerinin kaçmak istediğini fakat kırsal bölgeyi kontrol eden bedevi birlikleri tarafından tehdit edilen bir Türk garnizonunun bunu yapmalarına engel olduğunu nakletmişlerdir. İstanbul destek vermek amacıyla, şehrin canlandırılmasına nezaret etmesi için 14 bin askerin eşliğinde bir paşa gönderdi. Paşa, Basra'ya hareket etmesini söyleyen emre binaen Bağdat, Diyarbakır, Musul ve Kerkük valileri ile beraber güneye doğru yola çıkmıştı. Basra'nın yeni valisi Babalı'den, gelecek üç yıl boyunca kendisine şehirde yargı yetkisi bahşeden ve isyancı Arap kabilelerini dizginlemek için milisleri kullanma yetkisi de veren bir *ferman* aldı.¹²⁹

Bu tedbirlere rağmen şartlar, kabile güçlerinin Bağdat'a giden yolu kesmeye devam etmeleri yüzünden kırılğan olmayı sürdürdü. 1695'in yaz mevsiminde Bağdat ve Basra yöneticilerinin bölgedeki düzeni yeniden sağlamayı başardıkları ve ticaretin de yeniden başladığı mealindeki müspet haberler aslında aceleciydi, nitekim müteakip dönem Müntefiklerin bölgede önemli bir mevki edinmelerine tanık olmuştu.¹³⁰ 1693'te gönderilen Osmanlı birliklerinin vusulünün yaklaşması Müntefik lideri Şeyh Mâni'nin birliklerini geri çekmesine yol açmıştı. Kısmen Osmanlıların Avrupa cephesinde çok meşgul olmaları yüzünden 1695'in sonlarında durum tersine dönmüştü. Şeyh Mâni şehri kuşatırken, görünüşe göre şehrin sakinleri tarafından Basra'ya girmesi için davet edilmişti ve bu cihetle Osmanlı Paşa'sını ve birliklerini kovarak savaştan Basra'yı ele geçirmeyi başarabildi.¹³¹

¹²⁸ Martin Gaudereau, 'Relation de la mort de Schah Abbas roi de Perse et du couronnement de Sultan Ussain, son fils', letter 12 Aug. 1694, in Anne Kroell (ed.), *Nouvelles d'Ispahan 1665-1695*, Paris 1979, s.62.

¹²⁹ NA, VOC 1507, Verdonck, Gamron to Heren XVII, 16 Aug. 1692, fol. 443v.; NA, VOC, Bout, Basra to Verdonck, Gamron, 24 Feb. 1693, fol. 344; VOC 1507, Bout, Basra to Verdonck, Gamron, 24 Feb. 1693, fol. 344; Bout, Basra to Verdonck, Gamron, 8 March 1693, fol. 344.

¹³⁰ NA, VOC 1571, Verdonck, Gamron to Batavia, 26 June 1695, fol. 167-168.

¹³¹ NA, VOC 1582, Verdonck, Gamron to Batavia, 1 Nov. 1695, fol. 16. Eğer İstanbul'a dönerse canından olmaktan korkan Osmanlı valisi görünüşe göre şahtan, Sultan Mustafa'nın cülusunu tebrik etmek amacıyla tertip edilmiş olup İstanbul'a gönderilmesi yakın ve muhakkak olan elçilik misyonuna katılmak ve padişaha Basra'dan kaçma gerekçesini açıklamak için kendisine izin vermesini talep etmek için kararlıydı ve bu amaçla İran'a kaçmıştı, bkz. "Relation de la mort de Schah Abbas", Kroell (ed.), *Nouvelles d'Ispahan*, s.77.

Şeyh Mâni'nin Basra'yı müteakip 2 yıl boyunca maharetle idare etmiş olduğu söylenir, neticede barış hüküm sürmüş ve şehrin sakinleri yönetimden hoşnut kalmışlardı.¹³²

İranlı idareciler olayların bu beklenmedik yönde gelişmesinden ve Basra civarında çok sayıda hac kervanının yağmalanmasından (ki Basra da bu olayların bir parçasıydı) pek memnun değillerdi, zira bu gelişmeler İranlıları Şeyh Mâni'nin yayılmacı emellerinin meydana getirdiği tehlikeyle karşı karşıya bırakmıştı. İranlıların tayin ettiği Huveyze valisi Ferecallâh'ın ise endişelenmek için kendi sebepleri vardı, zira kendi yeğeni Seyyid Mahmûd'un taraftarları ile Müşa'sa' mensubu yaklaşık 5 bin kişiden oluşan hoşnutsuz grup, Basra'nın zapt edilmesinde Şeyh Mâni'ye yardımcı olmak için güçlerini onunla birleştirmişti. Ortaya çıkan sonuç ise Şeyh Mâni ve onun Müşa'sa mensubu sempatizanları ile Ferecallâh'a sadık kuvvetler arasında bir mücadelenin başlaması oldu, bu mücadele Ferecallâh'ın Basra'yı ele geçirmesi ve Şeyh Mâni'yi de kaçırmaya icbar etmesi ile sonuçlandı.¹³³

Şeyh Mâni'nin firarı ve Basra'nın Huveyze valisi tarafından ele geçirilmesi bölgedeki kargaşaya son vermedi. Beni Hâlid, Fudûl ve Rabî'a gibi Arap kabilelerinin desteği ile yeniden toparlanmayı başaran Şeyh, Basra'ya ve hatta Huveyze'ye saldırmak için geri döndü.

Bu gelişmeler Safevî sarayından, Kûh-Gilûye valisi Ali Merdan Han'ın komuta ettiği bir ordunun Luristan'dan Basra'ya hareket etmesini emreden bir ferman sadır olmasına yol açtı. İran birlikleri 26 Mart 1697'de Basra'yı işgal ettiler, Ali Merdan Han da şehrin valisi olarak tayin edildi. Aynı sene içinde Ali Merdan Han'ın yerini Devrek valisi İbrahim Han aldı.¹³⁴

İranlıların yönetimi altında Basra'nın nasıl bir gelişme kaydettiği tam olarak belli değildir. Muasır kaynaklar bu konu hakkında görüş birliği içinde değiller. Birkaç görgü şahidi İranlıların hâkimiyeti altındaki Basra'nın iyi yönetildiği, ayrıca hem Ali Merdan Han'ın hem İbrahim Han'ın halka yakınlık gösteren idareciler olarak takdir gördüğü konusunda ısrar ediyor. Basra'da mukim Karmelitler'e göre, şehrin refah seviyesi İranlıların müşfik yönetimi altında yükseldi.¹³⁵ Hamilton da, İranlıların ticareti teşvik etmesi olarak tanımladığı tavrı methedip onların idaresi ile Türklerin yine ona göre "yabancı tüccarlara karşı küstâb" olan idaresini mukayese etmiştir.¹³⁶ Diğer yandan 1700 yılında Hollandalılar, çok sayıda tüccarın limanı terk

¹³² (ed.) Gollancz, *Chronicle of Events*, ss.412-413.

¹³³ Gaudereau, Isfahan 12 Aug. 1694, (ed.) Kroell, *Nouvelles d'Ispahan*, s.62; Ranjbar, *Musha'sha'iyân*, ss.330-331.

¹³⁴ Muhammad İbrâhîm b. Zayn al-Âbidîn Nâsirî, *Dastûr-i shabriyârân*, Muhammad Nâdir Nâsirî Muqaddam (ed.), Tehran 1373/1994, s.249; NA, VOC 1598, Bergaigne, Gamron to Batavia, 8 June 1697, fol. 80; Gollancz, *Chronicle of Events*, s.415; Ranjbar, *Musha'sha'iyân*, s.331.

¹³⁵ Anon. (ed.), *A Chronicle of the Carmelites*, s.1170 ve devamı; Gollancz, *Chronicle of Events*, ss.415-416.

¹³⁶ Hamilton, *A New Account*, I, ss.82-84.

ettiğini ve ticaretin düşüş gösterdiğini iddia ederek Safevî yönetimi altındaki Basra'nın eski şaşaaasını kaybetmiş olduğundan yakınmaktaydı.¹³⁷

İranlılar Basra'yı ele geçirdiler fakat şehir üzerinde kayıtsız şartsız bir hak talebinde bulunmaktan da kaçındılar. Şah Sultan Hüseyin'in, atalarının 1639'dan beri o kadar titizlikle muhafaza etmeye çalıştığı Osmanlılarla Safevîler arasındaki barışı bozmama hususundaki endişesi bu konuda yaşanan tereddütte açık bir şekilde rol oynadı. Şahın bu endişesini, asi Kürt reisi Baban Süleyman'ın, Osmanlılarla sınır olan bölgede kâin Erdelan şehrini ve Urûmiye Kalesi'ni 1697'de ele geçirerek Safevî hâkimiyetine meydan okuması da pekiştirdi.¹³⁸ Ancak Safevî idaresinin aynı zamanda, İran'ın tabiatında var olan askeri zayıflığa ilişkin farkındalığı ve had safhada istikrarsız bir bölgede kâin bir şehirde tutunmanın zor olacağına dair ki kavrayışı da Basra konusunda gösterilen bu duraksamanın sebeplerinden olmalı. Bu yüzden Şah Sultan Hüseyin Basra'nın saf altından mamul anahtarlarını aldı ve Rüstem Hân Zengene'yi bu anahtarları, şehrin Osmanlı hâkimiyetinde olduğunu gösteren sembolik bir iyi niyet gösterisi olarak sultana teslim etmek üzere İstanbul'a elçi olarak gönderdi. Gerçekten de, görünüşe göre toparlanıp bu sırada Huveyze valiliği görevinden azledilmiş bulunan sabık düşmanı Ferecallâh ile ortak amaçları için iş birliği yapan Şeyh Mâni, Hurma Kalesi yakınlarında büyük bir İran birliğini Safevî askerlerinin büyük kısmını öldürerek ve generallerini de esir ederek 1697 senesinin sonlarında mağlup etti.¹³⁹ 1698'in yaz mevsiminde, 400 kişilik bir Osmanlı sefaretinin şehri Osmanlı sultanı adına teslim almak için Basra yolunda olduğu İran'a bildirildi.¹⁴⁰ İranlılar Aralık 1698 ile Nisan 1699 arasında bu sefaretin üyelerini ağırladılar, ayrıca Basra'yı teslim etme konusundaki hüsnüniyetlerini, Sultan'ın Şah'a yazdığı mektupta Basra'yı geri kazanmayı isteyip istemediği sorusuna cevap vermemiş olmasına rağmen dile getirmeye devam ettiler. Sultan'ın bu talebini mektubunda belirtmek yerine, Bağdat valisine, gidip şehrin iadesini istemesini emrettiği nakledilmiştir, ayrıca söylentilere bakılırsa Baban Süleyman'ın da bu girişimlere destek vermesi sağlanmıştı.¹⁴¹ Bir bütün olarak değerlendirildiğinde Basra'nın yeniden Osmanlı hâkimiyetine girmesi birkaç yıl daha alacaktı. Şeyh Mâni 1700 yılının başlarında, İbrahim Han'dan 500 tuman talep ederek şehrin önünde tekrar arz-ı endam etti. Yeterli sayıda askeri olmayan İbrahim Han, 300 tumanlık bir ödeme ile düşmanını savuşturdu ve akabinde Kûh-Gilûye'den 6 bin asker topladı. Ne var ki Arap kuvvetleri Basra

¹³⁷ NA, VOC 1614, Hoogcamer, Gamron to Batavia, 31 May 1700, fol. 1131v.

¹³⁸ NA, VOC 1611, 2nd fasc., Hoogcamer, Gamron to Batavia, 31 March 1698, fol. 7.

¹³⁹ Afandî, *Gulshan-i kbulafâ*, s.307; NA, VOC 1611, 2nd fasc., Hoogcamer, Gamron to Batavia, 11 Jan. 1698, fol. 19; NA, VOC 1611, 2nd fasc., Hoogcamer, Gamron to Heren XVII, 6 May 1698, fol. 37; NA, VOC 1611, 2nd fasc., Hoogcamer, Gamron to Batavia, 20 Aug. 1698, fol.6.

¹⁴⁰ Afandî, *Gulshan-i kbulafâ*, 307; NA, VOC 1611, 2nd fasc., Hoogcamer, Gamron to Heren XVII, 6 May 1698, fol. 37; NA, VOC 1611, 2nd fasc., Hoogcamer, Gamron to Batavia, 20 Aug. 1698, fol. 6.

¹⁴¹ NA, VOC 1603, Hoogcamer, Gamron to Batavia, 6 Feb. 1699, fol. 1851v; VOC 1626, Casteleyn, Isfahan to Hoogcamer, Gamron, 22 Feb. 1699, fol. 98.

üzerindeki baskılarını sürdürdüler, bu durum Şah'ın aynı sene içinde İbrahim Han'ı başarısızlığı yüzünden azletmesine, Karmelitlerin "köpek" olarak isimlendirdiği bir adam olan el-Kûrna'nın sabık valisi Davud Han'ın da onun yerini almasına neden oldu. Araplar akabinde Basra'yı abluka altına aldılar, bu da şehirde kıtlığın patlak vermesine sebep oldu.¹⁴²

Bu durum ertesi yıl da devam etti. Şubat ayına gelindiğinde, Basra'da konuşlanmış olup hem maaş alamamak hem de çok büyük bir Osmanlı ordusunun yaklaşıyor olduğuna dair ki haberler yüzünden zaten morali bozuk olan 6 bin İranlı asker isyan edip çok sayıda evi yağmaladı.¹⁴³ Gerçekten de Osmanlılar, Merkezi Irak'ta baş gösteren kabile zorbalığıyla başa çıkmak için büyük bir sefer düzenlemişlerdi. Osmanlı ordusunun ana hedefi Hazâ'il Kabilesi tarafından tehdit edilen Hille şehriydi. Birecik'te monte edilmiş sallardan müteşekkil bir donanma Fırat'ın aşağısına doğru seyredip Hille'yi korumaya girişirken, bir ordu da Bağdat'tan Basra istikametine doğru yola çıktı.¹⁴⁴ Bağdat *mütesellim* Daltaban Mustafa Paşa 9 Mart 1701'de Basra önünde belirip şehrin anahtarlarını talep etti. Bunun üzerine Davud Han teslim oldu, müteakiben İran askerleri de hazırda bekletilen gemilere bindiler. Yeni tayin edilen Osmanlı valisi Ali Paşa bu gelişmeden bir gün sonra, Bağdat, Sivas ve Kerkük valilerinin yanı sıra 3 bin Osmanlı askerinin refakatinde Basra'ya girdi.¹⁴⁵

Sonuç

Bu çalışma, Longrigg'in olayları nakledişinin doğruluğunu teyit ederken 17. yüzyıl Basrası'nın kargaşalı siyasi tarihine çok sayıda önemli ayrıntı da eklemektedir. Birlikte ele alındığında bütün bu gelişmeler, 1546'da sözüm ona Osmanlı sistemine dâhil edilen Basra ve çevresinin ne kadar uzun bir süre ihtilafli topraklara sahip bir konumda kaldığına delalet etmektedir. Hiç şüphesiz, Longrigg ile birlikte tarihçiler, Basra üzerindeki Osmanlı hâkimiyetinin, şehrin Osmanlı sistemine biçimsel olarak dâhil edilmesinden sonra bile en iyimser görüşle çok zayıf kaldığını kabul etmişlerdir. Bruce Masters'ın yazdığı üzere, "*Pax Ottomanica çok uzağa ulaşmadı ve Levant'a giden yolun üstünde düzenli aralıklarla patlak veren kargaşa ve isyanları kesinlikle engellemedi.*"¹⁴⁶ Yerel yöneticilerin Osmanlı metbuiyetini zahiren tanıdıkları fakat gerçekte ise müstakilen hüküm sürdükleri Kuzey Afrika'nın büyük kısmında olduğu üzere el-Mugâmis ve Afrâsiyâblar gibi Basra'nın hükümrân aileleri de Babali'nin talep ettiği tam itaat anlayışını destekleseler bile İstanbul'dan büyük ölçüde

¹⁴² Nâsirî, *Dastâr-i shabriyârân*, s.257; Gollancz, *Chronicle of Events*, ss.418-420.

¹⁴³ Gollancz, *Chronicle of Events*, ss.427-428.

¹⁴⁴ Caskel, *Die Beduinenstämm*, s.419.

¹⁴⁵ NA, VOC 1626, Casteleyn, Isfahan to Hoogcamer, Gamron, 22 Feb. 1699, fol. 98; VOC 1603, Hoogcamer, Gamron to Batavia, 6 Feb. 1699, fol. 1851v; VOC 1603, Hoogcamer, Gamron to Batavia, 1 July 1699, fol. 1654v.; IOR E/3/64/7982, Goodshaw, Basra to Comp., 27 Oct. 1702; Gollancz, *Chronicle of Events*, s.428.

¹⁴⁶ Bruce Masters, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750*, New York 1988, s.13.

bağımsız bir şekilde hareket ettiler. Oysaki bu çalışma bölgedeki mütemadi istikrarsızlığın kaynaklarının ve dinamiklerinin kapsamını, Osmanlı mülküne dâhil olup ara sıra da İran'ın müdahalesine maruz kalan boyun eğmez kabile kuvvetlerinin tahripkâr etkisinin ötesine uzandığını göstererek genişletmektedir. Özellikle İran'ın, daha sonraki dönemlerde olduğu üzere bu dönemde de Basra'nın işlerine yönelik ilgisinin ve müdahalesinin genellikle itiraf edilenden çok daha güçlü ve kesintisiz olduğu görülüyor. Güney Irak İsfahan'a, İstanbul'a kıyasla çok daha yakındı ve Safevî Devleti'ne tabi Hûzistân'ın (İran Arabistanı'nın) ovalarının doğal bir uzantısıydı, neticede bu durum Safevîleri Basra konusunda çabalamaya ve ticari açıdan ilgi çekici olup genellikle Şii nüfusun meskûn bulunduğu Basra'yı kendi yörelerine almaya teşvik etmiş olmalı.

Basra'yı daha geniş bir bölgesel bağlamda inceleyen bu çalışma; olaylara yön veren gerçek dinamiklerin aslında, kendini geçirgen ve değişken kara sınırları bağlamında ortaya koyan bir iktidar uğruna komplike bir mücadeleye girişmiş birden çok aktörün arasındaki etkileşimi içerdiğini ortaya koymaktadır. Basra için verilen mücadele 4 grup zümrenin hem kendi aralarında hem de kendi içlerinde verildi. Yerel halk ve onun temsilcileri olan el-Mugâmis ve ardından Afrâsiyâblar bu zümrelerin ilkinin oluşturdukları. Bunların şehre olan sadakatleri samimiydi fakat bu sadakat, şehrin surları dışındaki ikinci aktörler grubunu oluşturan güçlerle tesis ettikleri kuvvetli kabile bağlarının mevcudiyetini engelleyemedi. Sur dışındaki bu güçlerden el-İlayân, Müntefik ve Müşa'sa'lar en önemli ve güçlü olanlarıydı. Bunların her biri ayrı ayrı Osmanlılara ve Safevîlere lafzen medyundu. Her ne kadar Müşa'sa'ların durumunda bu bağımsızlık, onların liderine bir sınır eyaletinin yöneticisi olarak valilik statüsü veren İran ile kurdukları resmi bir haraç ilişkisi vasıtasıyla tanımlanmış olsa da gerçekte bu gruplar emperyal güçlerin etkisinden genellikle bağımsızdılar. Karşılıklı olarak fayda temin eden bir ilişki dâhilinde imparatorlukların hem kendi vekilleri hem de lojistik aktiviteler, istihbarat toplanması ve fiili askeri destek bağlamında yardımcıları olarak kullandıkları bu yerel kabile kuvvetleri yani üçüncü grup, emperyal güçlerin stratejisinde çok önemliydi. Devletlerin zayıf askeri kapasitesinin getirdiği zorunluluklar; bu bölgesel güçleri, kendi özerkliklerini Osmanlı ve Safevî siyasi yapısı içinde azami seviyeye çıkarmak için kullandıkları kuvvetli bir pozisyona taşıdı. Rhoads Murphy'in iddia ettiği üzere, Safevîler ile Osmanlılar arasındaki sınır bölgelerinde kâin (Kürt) kabileleri, İstanbul ve İsfahan'ın savaş teşebbüslerine dâhil edildiklerinde ve imparatorluklar da onların hizmetlerine bel bağladıkça bu sınır bölgesi kabileleri güç kaybetmekten ziyade aslında daha da kuvvetlendiler.¹⁴⁷ Son olarak dördüncü grup ise Avrupalılardan, yani bölgeye tamamen birer yabancı olarak gelmiş olan insanlardan oluşuyordu. Portekizlilerin Basra'nın askeri hamileri olarak oynadıkları

¹⁴⁷ bkz. Rhoads Murphey, "The resumption of Ottoman-Safavid border conflict, 1603-1638: effects of border destabilization on the evolution of state-tribe relations", *Orientwissenschaftliche Hefte*. Mitteilungen des SFB 'Differenz und Integration', 5: Militär und Integration, Halle (2003), ss.151-170.

rolde, bölgenin siyasi dinamiklerinde ilerleyen zaman içinde önemli bir tema haline gelecek olan tavrın erken bir örneğini görüyoruz; bu tema, yerel ve bölgesel güçlerin ya bölgedeki isyancı güçlere ya da merkezi hükümete karşı, üstün ateş gücüne sahip Batılı milletlerden himaye talep etmesidir.

Bu mücadeledeki menfaatler iktidar ve paraydı; ittifaklar, ara sıra “*Türkler Araplara karşı*” şeklinde bir etnik husumet belirtisi gösterse de çoğunlukla araçsaldı ve Basra’nın yerel yöneticilerinin hepsinin bu olan bitenlerdeki rolü ise genelde dış güçleri dengelemeye çabalamaktan ibaretti. Afrâsiyâblar bu nedenle ellerinden geldiğince Osmanlılar ile Safevîleri birbirlerine düşürmeye özen gösterdiler. Ali Paşa, Safevîler ile Osmanlıların Bağdat için verdikleri ve Osmanlıların 1638’de şehri ele geçirmelerine yol açan savaşta yer almayarak tarafsız görünme kararı almıştı. Her ikisi de güçlü olan komşularla dost kalmak için bilinçli olarak tasarlanmış bir politikanın gereği olarak alınan bu karar Basra’lı yöneticilerin takındığı tavrın tipik bir örneği olarak değerlendirebiliriz. Benzer şekilde, Basra paşası hem İstanbul’daki sultana hem de İsfahan’daki şaha 10 ila 20 attan oluşan senevi bir haraç ödeme itiyatındaydı.¹⁴⁸

İki emperyal güç ise bu stratejide kendi rollerini oynadılar. Biri diğerinin emellerine karşı sürekli tetikte bulunurken her ikisi de Basra ve çevresinin diğerinin eline nihai şekilde düştüğünü görmek istemiyordu.¹⁴⁹ İranlılar 1639’da Osmanlılarla barış yaptıktan sonra Babiali, Güney Irak’taki hâkimiyet arayışı konusunda mezkûr barış sayesinde büyük bir avantaj yakaladı. Fakat bu durum Basralı yöneticileri, sonraki on yıllar boyunca İstanbul’dan gelen baskıya karşı bir denge unsuru olarak İsfahan’dan destek aramayı sürdürmekten alkoymadı. Bu siyaset Basra’nın özerkliğini, Şah II. Abbas’ın saltanatının sonlarına kadar temin edebilmiş olması sebebiyle dikkati çekecek bir şekilde işe yaradı.

Osmanlılar 1669’da nihayet Basra üzerinde kontrolü yeniden tesis ettiklerinde bile Basra için verilen mücadele sona ermedi. Osmanlılar şehri hayata döndürüp ticaretini de yeniden canlandırmaya giriştiler. Bununla birlikte Osmanlıların bu konudaki çabaları varidata duyulan aşırı ihtiyaç etrafında tasarlanmış bir mali rejim tarafından baltalandı, bunun sonucu olarak şehrin gerçek ihtiyaçları karşılanamadığı gibi bölgenin sakinleri de yeni yönetimden soğudular, ayrıca şehrin çevresindeki kabile topluluğuna da boyun eğdirilemedi. 1690 yılının korkunç veba salgını bahtsız şehre bir darbe daha indirdi, salgın sona erdiğinde ise iktidar peşindeki muhtelif rakipler egemenlik için bir kez daha çekişmeye başladılar.

¹⁴⁸ Le Gouz de la Boullaye, *Les voyages et observations du Sieur Boullaye-de-la-Gouz*, Paris 1657; repr. 1994, ss.163-164; NA, VOC 1188, Boudaen, Report on Basra, 29 Nov. 1651, fols 544v-45.

¹⁴⁹ bkz. NA, VOC 1188, Boudaen, Basra Daghregister, 14 Jan. 1652. fol. 467; Chardin, *Voyages*, X, s.79.

Kaynaklar

- Abd 'Ali b. Nâsir al-Huwayzî, *Ta'rih al-imâra al-Afrâsîbiya aw halqat magqûda fi ta'rih al-Basra*, Baghdad, 1380/1961.
- Abdullah, Thabit A. J., *Merchants, Mamluks, and Murder: The Political Economy of Trade in Eighteenth-Century Basra*, Albany, 2001.
- Abu'l-Hasan b. Ibrâhîm Qazvînî, *Favâ'id al-safaviyah*, Maryam Mîr Ahmadî (ed.), Tehran 1367/1988.
- Al-Shaykh Fath Allâh b. 'Alwân al-Ka'bî, *Zâd al-musâfir wa labnat al-muqîm wa al-hâdir*, 'Alâ al-Dîn Fu'âd (ed.), ikinci edisyon, Baghdad, 1377/1958.
- Ali, Ali Shâkir, "al-Tanzîmât al-idâriya al-uthmâniya fi nisf al-thânî min al-qarn as-sâdis ashar", *Majallat Dirâsât al-Khâlij wa al-Jazîra al-Arabiya*, Kuwait, 25, 1983, ss.125-140.
- _____, *Ta'rih al-Îrâq fi 'abd al-'uthmânî 1638-1750 m. Dirâsa fi ahvâlîbi al-siyâsiya*, Bağhdad, 1980.
- Anonim (ed.) *A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVIIth and XVIIIth Centuries*, 2 vols, London, 1939.
- Azzawi, Abbas, *Îrâq bayn al-ihtilâlâyn*, 7 cilt, Bağhdad, 1372/1953.
- Bacque-Grammont, Jean-Louis, "Textes ottomans et safavides sur l'annexion de Bassora en 1546", *Eurasian Studies*, 3/1, 2004, ss.1-34.
- Bacque-Grammont, Jean-Louis, Viviane Rahme, Salam Hamza, "Notes et documents sur le ralliement de la principauté de Basra à l'Empire Ottoman (1534-1538)", *Anatolia Moderna*, 6, (1996), ss.85-96.
- Barkan, Ömer L., "Research of the Ottoman fiscal surveys", M. A. Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East: From the Rise of Islam to the Present Day*, London (1970), ss.163-171.
- Birken, Andreas, *Die Provinzen des osmanischen Reiches* (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B, Nr.13), Wiesbaden (1976).
- Boxer, C. R., *Commentaries of Ruy Freyre de Andrada*, New York (1930).
- Caskel, Werner, *Die Beduinenstämme im Nord und Mittelarabien und im Irak*, Wiesbaden (1952) (Max freiherr von Oppenheim, *Die Beduinen*, c.3).
- Carré, Abbé, *The Travels of the Abbé Carré in India and the Near East 1672-1674*, 3 cilt (eserin sayfaları tek bir cilt gibi numaralandırılmıştır), London (1948).
- Caskel, Werner, "Die Wâlî's von Huwezeh", *Islamica*, 6 (1934), ss.415-434.
- Chardin, Jean, *Voyages du chevalier Chardin en Perse et en autres lieux de l'Orient*, L. Langlès (ed.), 10 vols and atlas, Paris (1810-1811).
- Cordeiro, Luciano, *Dois capitães da Índia. Documentos ineditos entre os quaes diversas centidões autographas de Diogo de Conte*, Lisbon (1898).
- de la Boullaye, Le Gouz, *Les voyages et observations du Sieur Boullaye-de-la-Gouz*, Paris (1657; repr. 1994).
- de la Croix, François Petis, *Extrait du journal du sieur Petis, Fils, Professeur en Arabe, et secrétaire interprète entretenu en la marine renfermant tout ce qu'il a vu en fait en Orient*, in Ahmad Dourry Efendy, *Relation de Dourry Efendy, ambassadeur de la Porte Othomane auprès du Roi de Perse*, L. Langlès (ed.), Paris (1810).
- da Seine, Vincenzo Maria di S. Caterina, *Il viaggio all'Indie orientali*, Venice (1672).

- de Bourges, Jacques, *Relation du voyage de monsieur l'évêque de Beryte... par la Turquie, la Perse, les Indes etc.*, Paris (1666).
- de Gouvea, Antonio, *Relation des grandes guerres et victoires obtenues par le roy de Perse*, çev. A. de Meneses, Rouen (1646).
- de Thevenot, Jean, *Suite de voyage de Mr. de Thevenot au Levant*, vol.4 of *Voyages de Mr. de Thevenot en Europe, Asie et Afrique*, third edition, 5 vols, Amsterdam (1727).
- della Valle, Pietro, *The Travels of Sig. Pietro della Valle, a Noble Roman, into East India and Arabia Deserta*, London (1665).
- Dunlop, Hendrik (ed.), *Bronnen tot de geschiedenis der Oostindische Campagnie in Perzië, 1630-1638*, The Hague (1930).
- Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbas the Great*, Roger M. Savory (ed. ve terc.) (2 cilt tek cilt gibi numaralandırılmıştır), Boudier. Co. (1978).
- Faroqhi, Suraiya, *The Ottoman Empire and the World Around It*, London and New York (2004).
- _____, *Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans*, London (1994).
- Fitch, Ralph, "The Voyage of Master Ralph Fitch Merchant of London to Ormus...", Samuel Purchas (ed.), *Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes*, 20 cilt, Glasgow (1905-1907), III.
- Floor, Willem, Mohammad H. Faghfoory, *The First Dutch-Persian Commercial Conflict: The Attack on Qeshm Island, 1645*, Costa Mesa (2004).
- Foster, William (ed.), *The English Factories in India, 1624-1629*, Oxford (1909).
- Gaudereau, Martin, 'Relation de la mort de Schah Abbas roi de Perse et du couronnement de Sultan Ussain, son fils', letter 12 Aug. 1694, Anne Kroell (ed.), *Nouvelles d'Ispahan 1665-1695*, (Paris (1979)).
- Gollancz, Sir Hermann, (ed.) *Chronicle of Events between the Years 1623 and 1733 Relating to the Settlement of the Order of Carmelites in Mesopotamia*, London (1927).
- Gulbenkian, Roberto, "Relações político-religiosas entre os Portugueses e os mandeus baixa Mesopotâmia e do Cuzistão ne primeira metade do século XVII", Roberta Gulbenkian, *Estudios Históricas, II, Relações entre Portugal Irão e Médio Oriente*, Lisbon (1995), ss.325-420 (ss.361-371).
- Hamid, Tarik Nafi, "The political, administrative and economic history of Basra Province 1534-1638", PhD Dissertation, University of Manchester (1980).
- Hamilton, Alexander, *A New Account of the East Indies*, 2 vols, Edinburg (1727).
- Khoury, Dina Rizk, "Merchants and trade in Early Modern Iraq", *New Perspectives on Turkey*, 5-6 (1991), ss.53-86.
- Imber, Colin, "The navy of Süleyman the Magnificent", *Studies in Ottoman History and Law*, Istanbul (1996).
- Inalcik, Halil, "The Ottoman economic mind and aspects of the Ottoman economy", M. A.Cook ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East*, London (1970).
- Iskandar Beg Munshî Turkaman, *Dhbayl-i târikb-i 'âlam-ârâ-yi 'Abbâsî*, Khvânsarî Suhaylî (ed.), Tehran (1317/1938).
- _____, *Târikb-i 'âlam-ârâ-li 'Abbâsi*, Iraj Afshâr (ed.), 2 cilt (eserin sayfaları tek ciltmiş gibi numaralandırılmıştır), ikinci edisyon, Tehran (1350/1971).
- Ja'fariyân, Rasûl, *Safaviyah dar arsa-b-i dîn, farhang va siyâsat*, (3 cilt tek ciltmiş gibi numaralandırılmıştır), Qum (1379/2000).

- Longrigg, Stephen Hemsley, *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford (1925), yeniden basımı Reading (2002).
- Mandaville, John E., "The Ottoman province of al-Hasa in the sixteenth and seventeenth century", *Journal of the American Oriental Society*, 90 (1970), ss.486-513.
- Martineau, Alfred, (ed.) *Mémoires de Francois Martin, fondateur de Pondichery (1665- 1696)*, 3 vols, Paris (1931-1934).
- Masters, Bruce, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750*, New York (1988).
- Matthee, Rudi, "Iran's Ottoman diplomacy during the Reign of Shâh Sulaymân I (1077-1105/1666-1694), Kambiz Eslami (ed.), *Iran and Iranian Studies: Papers in Honor of Iraj Afshar*, Princeton (1998), ss.91-126.
- _____, "Mint consolidation and the worsening of the late Safavid coinage: the mint of Huwayza", *Journal of the Social and Economic History of the Orient*, 44 (2001), ss.505-539.
- _____, "The Safavid-Ottoman frontier: Iraq-i Arabs as seen by the Safavids", *International Journal of Turkish Studies*, 9 (2003), ss.157-174.
- McChesney, R. D., "The Central Asian Hajj-pilgrimage in the time of the early modern Empires", Michel Mazzaoui (ed.), *Safavid Iran and Her Neighbors*, Salt Lake City (2003), ss.129-156.
- Muhammad 'Ali Ranjbar, *Musba'sha'iyân. Mâbiyat-i fikrî-ijtimâ'î va farâyand-i tahavvullât-i târîkhî*, Tehran (1382/2003).
- Muhammad Ibrâhîm b. Zayn al-'Âbidîn Nâsirî, *Dastûr-i shabriyârân*, Muhammad Nâdir Nâsirî Muqaddam (ed.), Tehran (1373/1994).
- Muhammad Ma'sûm b. Khvâjigî Isfahânî, *Khulâsat al-siyar. Târikh-i rûzgâr-i Shâh Safî Safavî*, Iraj Afshâr (ed.), Tehran (1368/1989).
- Muhammad Tâhir Vahîd Qazvinî, *'Abbasnâmah ya sharh-i zindigânî-yi 22 sâlah Shâh 'Abbas-i thâni (1052-1073)*, Ibrâhîm Digqân (ed.), Arak (1329/1950).
- Muhammad Yûsuf Vâlah Qazvinî Isfahânî, *Khuld-i barîn. Îrân dar zamân-i Shâh Safî va Shâh 'Abbas-i dîvvum (1038-1071 h.q.)*, Muhammad Rizâ Nasîrî (ed.), Tehran (1380/2001).
- Mullâ Kamâl, *Târikh-i Mullâ Kamâl*, Ibrâhîm Dihgân (ed.), *Târikh-i Safaviyân*, Arak (1326/1950).
- Mullâ Jalâl al-Dîn Munajjim, *Târikh-i 'Abbasî ya rûznâmah-i Mullâ Jalâl*, Tehran (1366/1987).
- Murphey, Rhoads, *-Ottoman Warfare 1500-1700*, New Brunswick (1999).
- _____, "The resumption of Ottoman-Safavid border conflict, 1603-1638: effects of border destabilization on the evolution of state-tribe relations", *Orientwissenschaftliche Hefte. Mitteilungen des SFB 'Differenz und Integration'*, 5: Militâr und Integration, Halle (2003), ss.151-170.
- Nazmî-zâda Murtadâ Afandî, *Gulshan-i kebulafâ*, Mûsâ Kâzim Nûrsû (terc.) (basım yeri yok, basım tarihi yok).
- Pamuk, Şevket, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge (1999).
- Posch, Walter, *Der Fall Alkâs Mîrzâ und der Persienfeldzug von 1548-1549. Ein gescheitertes osmanisches Projekt zur Niederwerfung des safavidischen Persiens*, Marburg (2000).
- Richard, Francis, *Raphaël du Mans, missionnaire en Perse au XVIIe s.*, 2 vols, Paris (1995).
- Sayyid Ahmad Kasravî, *Târikh-i pânsadsâlah-i Khûzistân*, Tehran (1362/1983).

Slot, B. J., *The Arabs of the Gulf 1602-1784*, Leidschendam (1993).

Soucek, Svat, "Arabistan or Khuzistan", *Iranian Studies*, 17 (1984), ss.195-214.

Stewart, Devin, "The humor of the scholars: the autobiography of Ni'mat Allâh al-Jazâ'irî (d.1112/1701)", *Iranian Studies*, 22 (1989), s.47-81.

Teresia, P. Fr. Ambrosio A S. O.C.D., 'Relatione della missione di Bassora', *Analecta Ordinis Carmelitarum Discalceatorum*, 13 (1938).

Teixeira, Pedro, *The Travels of Pedro Teixeira*, William F. Sinclair (terc. ve şerh), London (1902).

Valentijn, François, *Oud and nieuw Oost-Indiën*, (8 cilt 5 cilt halinde basılmıştır), Dordrecht (1727).

YASA VE MOĞOL DÖNEMİNDE İRAN'IN HUKUK DÜZENİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ*

Mercan Nigehi**
(Çev. Reza Khalily***)

Sultan Muhammed Harezmsah İran'da kendi devletinin temellerini sağlamlaştırmaya çalışırken Timuçin diye birisi dağınık Moğol ve Tatar kabilelerini dizginleyip birleştirerek kendi imparatorluğunu kurmuş oldu¹. O, 1206 yılında büyük Kurultay² toplantısında, muhtemelen “*dünya hükümdarı*” demek olan Çinggis Khan lakabını aldı. Cengiz Han işte bu günlerde “*Yasa*” diye adlandırılan önemli ve müdevven birtakım yasalar koymuştur³.

Cengiz Han iktidarı elde ettikten ve Moğol hâkimiyet alanını genişlettikten sonra on beş yıl içinde (H. 600-615) Güçlük Han'a galip gelip Kuzey Çin İmparatorluğu, Pekin'i ele geçirmeyi ve İran'la komşu olmayı başardı⁴. Moğolların İran'a saldırısı Harezmsahlar devletinin gevşek temellerini kolaylıkla sarstı. Saldırganlar İran'da feci cinayetler işlediler. İran nüfusunun büyük bir kalabalığı katliama uğradı ve fıkıhçı, kadı, bilim müderris ve talebelerinin bir kısmı katledildi. Camiler, medreseler ve mahkemeler (*dârulkazâ*) hayvanların saklanması için kullanılan bir yere dönüştürüldü. Moğolların galibiyeti ve Yasa'nın egemen kılınmasıyla birlikte İran'ın hukuki yapısı birtakım dönüşümlere maruz kaldı. Bu dönüşümleri açıklamak için toplumun etkileyici zamansal, mekânsal, toplumsal, siyasi ve kültürel koşullarının yasaların vaz edilmesindeki etkisine dikkat etmenin gerekli olduğundan dolayı, bu girişten sonra, önce Yasa'nın nasıl ortaya çıktığını, tanım ve önemini işleyeceğiz; daha sonra da Moğol çağında İran'daki hukuki düzeni ve Yasa'nın içeriğini inceleyeceğiz.

---

* **Makalenin orijinal künyesi:** Mercan Nigehi, “Yasa ve Eser-i An ber Nizâm-i Huquqî-i İran der ‘Asr-i Moğol”, *Rüşd Amûzîş-i Târih*, 7. dönem, Sayı: 3, Bahar 1385 (2006), s. 48-54.

** Hukuk Tarihçisi.

*** Doktora Öğrencisi, *Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili Anabilim Dalı*, Göztepe-İstanbul / Türkiye, togrul.ata@gmail.com

¹ Murtaza Râvendî, *Târih-i İctimâî-i İran*, 1. cilt, Müellif yay., 1. baskı: 1364 (1985), s. 127.

² Moğol hanları genellikle yaylak ve kışlak ordugâhlarında hanedan reisini seçmek gibi önemli konular üzerine danışmak için şehzadelerini ve akrabalarını “*elçi*” adlandırdıkları elçilerle çağırırlardı ve bu gibi danışma toplantılarına Moğolca “*kurultay*” denirdi.

³ *Americana Encyclopedia*, s. 416-418, *Britanica Encyclopedia*, s. 1015.

⁴ Râvendî, *a.g.e.*, s. 127.

Yasa'nın Ortaya Çıkışı

Yasa'nın nasıl düzenlenmiş olduğu Cüveynî'nin *Târîh-i Cibangüşâ* eserinde şöyle zikredilmiştir: “*Cengiz Han... kendi düşüncesine uygun ve iktizasınca her işe bir kanun ve her maslahata bir buyruk koydu ve her suçta bir badd (ölçüsü sabit olan bir ceza [çev.]) ortaya koydu... O “yasa”lar ve hükümler toparlara kaydedildi ve ona Büyük Yasanâme dendi... O tayfaların anlaşmış olduğu ve aralarında yaygın olan kınanası gelenekleri ortadan kaldırdı ve akıl yoluyla övülenleri, beğenilen adetleri vazetti.*”⁵

Moğollar Cengiz Han'ın iktidarı elde etmesinden önce değişik gelenek-görenekler ve inanışlar (örfi hukuk) toplusuyla birlikte ilkel bir yaşam sürüyorlardı. Moğol kavmi yazılı gelenekle tanışmadıkları için bu örfi hukuk düzenlenmiş ve yazılı bir biçim kazanmamıştı. Cengiz Han geniş ve güçlü bir devlet kurmakla bu örfi hukukun bir kısmını reddetti, fakat büyük bir kısmını benimsedi. Bunun dışında, Cengiz Han'ın kendisi de birtakım hükümler ve kurallar belirledi, bunlara resmîyet kazandırdı ve bu hüküm ve kuralları yazmak için Moğol çocuklarının Uygur yazısını öğrenmelerini emretti. Böylece Moğol örfi hukuku ve Cengiz Han'ın buyrukları temelinde ve de Cengiz'in oğulları Ögeday ve Çağatay'ın işbirliği ile büyük kanun kitabı Yasa (Yasaq) yazıya geçirildi. Bu kanun kitabı yabancı ülkelerle ilişki, savaş, ordu taksimatı, mektup ulaştırma sistemi, vergi, veraset ve aile üyelerinin arasındaki ilişkinin nasıllığı konusundaki buyrukları içermektedir.⁶

Yasa kanunu Cengiz Han'ın hükmü ve vasiyeti üzerine Moğol dilinde demir levhalar üzerinde hakkedildi. Bir söylentiye göre bu yasaları ipek ve mücevher taş süslemeli kapakları olan iki veya birkaç deftere kaydetmişlerdi ve hazinelerde saklıyorlardı⁷. Cengiz Han Yasa kararlarını genellikle askerlerin güzergâhı sayılan ana yollardaki büyük taşlar üzerine oymalarını buyurdu. Bir söylentiye göre, Yasa'nın iri harflerle Pamir yaylasında büyük bir taş üzerine oyulmuş olan ilk maddesi şöyleydi: “*Gökte birden fazla tanrı olmadığı gibi, yerin de birden fazla tanrısı yoktur ve o tanrı da benim: Cengiz Han!*”⁸.

Yasa *keurultay*da en son hukuki kaynak olarak istinat edilmekteydi⁹.

Açıktır ki, çeşitli dönemlerin topluma egemen olan koşullar ve gerekliliklere uygun olarak vaz edilen kanunları gibi Yasa kararları da Cengiz Han çağına egemen olan koşullara uygundu. Dolayısıyla, sürekli Cengiz Han'ın çevresinde bulunan *bitikçiler* (kâtipler) onun buyruklarını yazıyorlardı. Bu buyruklar Han'ın ölümünden

⁵ Atamülk bin Muhammed Cüveynî, *Târîx-i Cibangüşâ-yı Cüveynî*, haz. Muhammed Qazvinî, Leiden: 1911-1937, c 1., s. 25.

⁶ Abbas İqbal Aştıyâni, *Târîx-i Moğol*, Emirkebir yay., 6. baskı: 1365 (1986), s. 78.

⁷ Musâhib, *Gulambüseyn*, Dâiretü'l-Ma'ârif-i Fârsî, 3. Cilt, Tarihsiz, s. 3346.

⁸ Joachim Barkhausen, *İmperatori-i Zerd-i Cengiz Xan ve Ferzendâneş*, Farsçası: Erdeşir Nikpur, Davenport yay., 1346 (1967), s. 71-72.

⁹ Bertold Spuler, *Târîx-i Moğol der İran*, Farsçası: Mahmud Mirâftâb, İlmî ve Ferhengî yay., 5. baskı: 1374 (1995), s. 375.

sonra toplandı ve kanun kitabının tamamlayıcısı olarak, Moğolca “bilim ve bilgelik” demek olan Bilik adı altında saklanmaktaydı¹⁰.

Yasa'nın Tanımı ve Önemi

Büyük Cengiz Yasanâmesi¹¹ önemli yargısal, divani, siyasi, mali ve askeri işleri kapsayan yasalar toplusuydu. Moğolca ve Uygurcada “*büküm ve ferman*” veya “*şahın büküm ve fermanı*” anlamında olan¹² Yasa sözcüğü, “*töre, kural ve kanun*” anlamında da kullanılmıştır¹³. Büyük Cengiz Yasanâmesi veya Cengiz Han Yasanâmesi veya Tuncin¹⁴ “*sakınmak ve yakinen bilmek*” anlamında¹⁵ ve Türkçe ifadesiyle “*Cengiz Tôresi*” veya “*Cengizhan Tôresi*” ise “*büküm ve kanun*” anlamında¹⁶ ve cezai, medeni ve idari hukukun kapsamlı bir toplusuydu¹⁷... Moğolca “*töre*” sözcüğü “*kavmi gelenekler ve atalar buyruğu*” anlamını da taşır¹⁸.

Yasa sözcüğünün kökü Arapça ve Farsça kitaplarda çeşitli biçimlerde “*yasa* (ياسا), *yasaq* (يسق), *yásâq* (ياساق) ve *yasâq* (يساق)” olarak aktarılmış olan “*dzasak*” sözcüğüdür... Bu kelimenin isim-fiil olan “*yasamişi*” sözcüğü de “*işeri yönetme ve siyaset*” anlamında yaygın bir deyim dönüşmüştür. Moğol tarihi kitaplarında, “*yasa*” sözcüğü ile birlikte “*yöntem, yol yordam ve töre*” anlamında “*yosun*” terimi de göze çarpar. Bu sözcük Moğol tarihi kitaplarında “*cezaya çarptırmak, cezalandırma ve [eski anlamıyla] siyaset*” anlamında da kullanılmış ve 19. yüzyıla kadar “*yasa*” işte bu anlamıyla Moğol kavimleri arasında yaygınmış¹⁹.

Yasa kendi katı ve haşin hükümleriyle Moğol rejimini korudu, bütün halkı bir kişinin itaatine ve emri altına soktu ve Cengiz Han'ın ilerlemesinin sebeplerinden biri oldu²⁰. Ayrıca, Moğol saldırılarından kaynaklanan aşırı yıkımlara rağmen fethedilmiş İran, Çin, Türkistan ve Rusya ülkeleri tek bir imparatorluğun ve

¹⁰ İqbal Aştıyâni, *a.g.e.*, s. 79.

¹¹ Yasanâme, yasaların toplanmış olduğu defter, kanun kitabıydı: “*Ve o yasaları ve bükümleri tomarlara kaydettiler ve ona Büyük Yasanâme dediler ve padişah soyundan olanların itibarlarının hazinesinde olur ve bir han tahta oturduğunda veya büyük bir ordu donatıldığında veya padişah soyundan olanlar toplanıp memleket maslahatını ve tedbirini başlatmak üzere bir araya geldiklerinde o tomarları hazırlar, işin binasını onun üzerine kurarlar ve orduların düzenlenmesi ve beldelerin ve şehirlerin tahripelerini bu yöntemle yürütürler*” (Cüveyni, *a.g.e.*, c 1, s. 17-18) [Çev.]

¹² Seyyid Hasan Emin, *Târîx-i Huquq-i İran*, Dâiretulmaârif-i İran-şinâsi yay., 1382 (2003), s. 299-300.

¹³ Dehxuda, *Lugatnâme*, s. 20949.

¹⁴ Emin, *a.g.e.*, s. 300.

¹⁵ İqbal Aştıyâni, *a.g.e.*, s. 78.

¹⁶ Musâhib, *a.g.e.*, s. 3346.

¹⁷ Emin, *a.g.e.*, s. 300.

¹⁸ İqbal Aştıyâni, *a.g.e.*, s. 78.

¹⁹ İqbal Aştıyâni, *a.g.e.*, s. 78.

²⁰ İqbal Aştıyâni, *a.g.e.*, s. 99.

ortak Yasa kanununun hükmü altına girdiler ve birtakım görevliler yollar, kervansaraylar ve yolcuların güvenliğini gözetlemeyi üstlendiler²¹.

Yasa Moğolların nezdinde oldukça kutsal ve saygıya layıktı²². Bu sözün onayında şunu söylemek mümkün: Cengiz Han kendi hayatı zamanında Çağatay'ı Yasa'nın uygulanması ve gözetilmesini denetlemek için görevlendirdi... Güyük Han Yasa'yı uygulamak için çok çaba gösterdi. Kubilay Kaan Yasa'yı gözetmeyi o kadar önemsiyordu ki, oğullarından birini ihanet suçu işlediği için yasa sopesıyla dövdü ve hapsedti. Timur ve onun halefleri döneminde Sultan Babür'e kadar bile Yasa kendi iktidarını korudu²³.

Yasa'nın İçeriği

Yasa'nın şerhine başlamadan önce şu noktayı dikkate almak gerekir ki, görünüşte Yasa kanununun içeriği araştırmacıların ellerinde mevcut değilmiş. Bu kanunun 22 maddesi Harold Lamb'ın kitabında İngilizce olarak verilmiş, Tahran Üniversitesi merhum hocası Gulamrıza Reşid Yâsemî tarafından [Farsçaya] çevrilmiştir²⁴. Şemsi 1368 [1989] yılında da Esedullah Âzâd, Pai-nan Rashid Wu'nun *Bağdad'ın Düşüşü ve Moğol'un Bağdad'daki Hâkimiyeti* kitabını çevirerek Yasa'nın 36 maddesini bu şekilde sıralamıştır:

1. Zina yapan kişi evli mi bekâr mı olduğuna bakılmaksızın idam cezasına çarptırılmalıdır.
2. Livata suçunu işleyen kişi de idam cezasına çarptırılmalıdır.
3. Bilerekten yalan söyleyen veya büyücülük yapan veya başkalarının davranışında casusluk yapan veya iki grubun çatışmasına müdahale eden ve bir grubun yardımıyla diğer grubun aleyhinde girişimde bulunan kişi de idam cezasına çarptırılmalıdır.
4. Suya ya da küle idrarını yapan kişi de idam cezasına çarptırılmalıdır.
5. (İtibarına dayanarak) ticari mallar alan ve iflas eden kişi, bu işe üç kez kalkışır ve başarısız kalırsa, idam cezasına çarptırılmalıdır.
6. Bir esire yemek ve giysi veren kişi bu işi esir tutanın izni dışında yaparsa idam cezasına çarptırılmalıdır.
7. Firari bir köle veya esiri bulup da sahibine veya esir tutana geri vermezse idam cezasına çarptırılmalıdır.
8. Bir hayvanı (kesip) yemek istediklerinde, ayaklarını bağlamalı, karnında bir yarık açmalı ve can verinceye kadar kalbini sıkmalılar; işte o zaman onun etini yiyebilirler. Fakat birisi bir hayvanın kesimini Müslüman usulünce yaparsa kendisi de katledilmelidir.

²¹ Râvendi, *a.g.e.*, s. 138.

²² Emin, *a.g.e.*, s. 300.

²³ Musâhib, *a.g.e.*, s. 3346.

²⁴ Harold Lamb, *Çengiz Han*, Farsçası: Reşid Yasemi, Emirkebir yay., 2. baskı: 1362, s. 195-198.

9. Savaşta, saldırıda veya geri çekilirken, birisinin heybe, yay veya yükü düşerse onun arkasındaki kişi onu almak ve sahibine geri vermekle yükümlüdür. Aksi takdirde idam cezasına çarptırılmalıdır.

10. O (Cengiz Han) hiçbir istisna gözetmeden **Ali Bin Ebûtâlib**'in²⁵ torunları, fakirler, Kur'an karileri, hukukçular, hekimler, âlimler, sofular, müezzinler ve ölü yıkayıcılara hiçbir vergi ve *avârızın* bağlanmamasına karar vermiştir.

11. O, bütün dinlere saygı gösterilmesini ve hiç birinin diğerine üstün tutulamamasını kararlaştırdı. O bu buyrukları Tanrı'nın rızası için çıkardı.

12. O, erleri başkalarının -birisini şehzade ve diğeri esir olsa bile- onlara ikram ettiği yiyecekleri yemekten sakınmalarını buyurdu; ikram edenin kendisinin bu yemeği tatması dışında. O, onları bir başkasının yanında onu yemeğe ortak etmeye davet etmeden bir şey yemelerini men etmiştir. O herkesi arkadaşından daha fazla yemek yemekten, üzerinde yemek pişirilen ateşe ve içinde yemek yenmiş olan kaba ayak basmaktan sakındırmıştır.

13. Yoldan geçen birisi yemek yemekte olan birilerinin yanından geçerken izin almaksızın (oturup) rahat etmeli ve yemek yemekte onlarla ortak olmalı, onlar da onu bu işi yapmaktan men etmemeliler.

14. O onları ellerini suya sokmaktan men etmiş, su almak için kap kullanmalarını buyurmuştur.

15. O onları büsbütün yıpranıncaya kadar elbise yıkamaktan men etmiştir.

16. O kimsenin bir şeyin temiz olmadığını söylemesini yasaklamış, her şeyin temiz olduğunu ve temizle temiz olmayan arasında fark gözetmemekte ısrar etmelerini buyurmuştur.

17. O onları bir fırkayı diğer bir fırkadan üstün tutmayı, tumturaklı ve vurgulu sözler söylemekten ve övünülecek lakaplar kullanmaktan men etmiştir. Sultan veya her hangi birisiyle konuşmak istediklerinde yalnız onun adını dile getirmeleri gerekir.

18. O torunlarına, sefere çıkmadan önce bizzat ordu birlikleri ve silahlarını gözden geçirip birlikleri savaşta bütün gereksinimlerine donatmalarını, hatta onlara gerekli olacak iplik ve iğneyi de esirgememelerini, muhtemel zorunlu alete sahip olmayan askerleri cezalandırmalarını buyurmuştur.

19. O, askeri birliklerle beraber sefere çıkanların karılarının erkeklerin yokluğunda ve savaş sırasında erkeklerin iş ve görevlerini üstlenmelerini buyurmuştur.

20. Savaşçılara seferden döndüklerinde sultana hizmet için birtakım özel görevleri yerine getirmelerini buyurmuştur.

---

²⁵ Metnin Farsçasında iki yerde de herhalükarda dizim hatası sonucu "علی بك، ابوطالب" biçiminde dizilen ad tarafımızdan düzeltilmiştir. (çev.)

21. Reayaya her yılın başlangıcında kızlarını, içlerinden bazılarını kendisi ve oğulları için seçmek üzere sultanın izlemesi için sergilemelerini buyurmuştur.

22. O, her bir askeri birliğin başına bir komutan atadı ve her bin yüz on er için bir komutan belirledi.

23. O, en yaşlı komutanlar bir suç ve kusur işlediklerinde kendisini bizzat kağanın elçisi ve mutlak yetki sahibine teslim etmeleri gerektiğini buyurmuştur. Elçi onun bütün *nöker*lerinden daha ast rütbede ise bile, elçi kağan tarafından belirlenmiş olan cezayı -onun ölüm fermanı olsa bile- uygulaması için onun ayağı önünde yere çökmelidir.

24. O, komutanların İlhan'dan başka bir kimseden emir almalarını yasaklamıştır. İlhan'dan başka birisinden emir alan kimse ölüm cezasına çarptırılmalıdır. İzinsiz biçimde makam ve rütbesini değiştiren kimse hakkında da idam cezası infaz edilmelidir.

25. O, hükümdarlara kendi hâkimiyet alanlarındaki bütün olaylardan zamanında haberdar olabilmeleri için sürekli posta [= *yam*] bağlantı kurma tesisler oluşturmalarını buyurmuştur.

26. O, oğlu Çağatay Han'a Yasa'nın doğru uygulanmasını denetlemesini buyurmuştur.

27. O, askerlerin dikkatsizlik ve gafletten dolayı cezalandırılmalarını buyurmuştur. Toplu av sırasında avın kaçmasına müsaade eden avcılarla sopayla dövmelerini ve özel durumlarda katledilmelerini emretmiştir.

28. Katil durumunda (katil cezası), kişi kan pahasını ödeyebilir; bu kan pahası bir Müslüman için kırk altın *balış*²⁶ ve bir Çinli için bir eşekten ibaretti.

29. Bir atı çalan kimse bulunduğu çaldığı atı aynı cinsten dokuz atla daha sahibine geri vermelidir. Bu ceremeyi ödeme gücü yoksa atların yerine mecbur oğullarını ödün vermeli; oğlu da yoksa onu koyun misali öldürürlerdi.

30. Cengiz Han yalan söylemeyi, hırsızlığı ve zinayı yasaklar; kendisini ve komşusunu sevmeyi buyurur. Adamların birbirine zarar vermemelerini ve kendi hatalarını bütünüyle görmezden gelmelerini emreder. Gönüllü olarak teslim olan ülke ve şehir halklarının kusurunu affetmelerini, Tanrı'yı kutsamak için adanan tapınakları vergi ödemekten muaf tutmalarını, tapınaklara ve hizmetçilerine saygı beslemelerini buyurmuştur.

31. Bu hükümleri çiğneyen ve aşağıdaki suçları işleyen kişi idam cezasında çarptırılmalıdır: Birbirini sevmemek, zina, hırsızlık, yalan tanıklık, ihanet ve yaşlılarla yoksullara saygı göstermemek.

²⁶ Balış: Moğol dönemi para birimlerinden biri. Cüveynî'ye göre altın balış 500 miskal altın ve gümüş, *Burhan-ı Katî*'a göre ise gümüş balış sekiz dirhem ve altıda bir gümüştü. (çev.)

32. O, yemeği ayağının altına alan kimse derhal ordudan ihraç edilmelidir diye kararlaştırdı. Bir ordu komutanının çadırının eşliğine ayak basan da ölüm cezasına çarptırılır.

33. İçki içmekten kendini alamayan kişi ayda üç kez sarhoşluk derecesinde içebilir. Bu ölçüyü aşarsa suçludur ve cezayı hak eder. Ayda iki kez sarhoş olacak derecede içerse daha iyidir; bu ölçü bir sefere düşerse daha da takdire layıktır ve hiç bir şekilde içki içmezse, bundan daha iyi ne var? Ancak böyle birisi nerede bulunabilir? Böyle birisi bulunursa, en yüksek takdir ve saygıyı hak eder.

34. Bir yatak arkadaşından doğan çocukları yasal saymalı ve onların miras payı babanın maldan belirlediği kadardır. Malvarlığı dağıtımı, büyük oğlanın küçük oğlandan daha çok pay alacağı biçimde yapılmalı, küçük oğlanın baba ocağının evinin ve eşyalarının sahibi sayılmalıdır. Evlatların büyüklüğü ve değeri onların annelerinin konumuna bağlıdır. Kadınlardan birisi diğer kadınlardan hep daha büyük ve daha önemli olmalıdır. Bu mesele genellikle o kadının evliliği sırasında belirlenmektedir.

35. Babanın ölümünden sonra oğul kendi annesi dışında babanın bütün eşlerini elde edebilir. Onlarla evlenebilir, ya da başkalarına eş olarak verebilir.

36. Yasal varisler dışında kimse hiç bir şekilde müteveffanın malvarlığını kullanma hakkına sahip değildir²⁷.

Yasa metninin Harold Lamb'ın kitabındaki metnin yukarıdaki metinle karşılaştırılmasından bazı ortak maddelerde birtakım farklılıklar göze çarpar. Birkaç madde de yukarıdaki metinde sıralanmamıştır. Bu maddeler de aşağıdaki gibidir:

- Yer ve göğü yaratan, yaşam ile ölüm ve varıllıkla yoksulluğun tek yetkili bağışlayıcısı, her şeye kadir ve kahir bir Tanrı'nın varlığına inanmanızı emrediyorum.

- Ordu (*qoşun*) erlerini onluk, yüzlük, binlik, on binlik bölüklere bölen yasa bütünüyle gözetilmelidir. Bu örgütlenmenin yararı ordunun kısa sürede teçhiz edilmesi ve birliklerin belirlenmesidir.

- Genel başkanlık makamından izin çıkmadan önce düşmanı yağmalamak idam gerektiren bir hatadır, fakat izin çıktıktan sonra erlerle rütbeliler arasında hak bakımından bir fark olmayacaktır ve kağanın tahsildarına belirli payı ödemek şartıyla herkes elde ettiğini kendisine tutma hakkına sahiptir.

- Kağan devletinin tebaalarından hiçbiri bir Moğol'u mülazım veya köle olarak alıp götüremez. Sayılı kişiler hariç, bütün bireyler istisnasızca rejimin hizmetinde olmalıdır²⁸.

Yasa kanunu dikkate alındığında Cengiz Han'ın kendisine tabi milletlerin mutlak itaati, Moğol kavimlerinin birliği, suçlunun acımasızca ve şiddetle

²⁷ Pai-nan Rashid Wu, *Suqût-i Bağdad ve Hukemrevâ-i Moğolan der İraq*, Farsçası: Esedullah Azad, Müessese-i Çap ve İntişarat-i Âstân-i Quds, Meşhed: 1368 (1989), s. 291-295.

²⁸ Lamb, *a.g.e.*, s. 196-197.

cezalandırılması ve adaletsiz ataerkil düzenini desteklemesindeki apaçık politikası açığa çıkmaktadır. Cengiz Han ticaret, daimi postayı oluşturma ve yolların güvenliğinin sağlanması gibi işler için özel önem atfediyordu. Moğollar savaşa ve savaş araçları ve donanımlarını korumaya ihtimam gösteriyorlardı. Kadınlar, kocaları savaşta bulunurken onların görevlerini yapmak zorundaydılar. Görünüşte Moğollar yemeği ve besinleri kutlu sayıyorlardı, nitekim yemek yapmak için kullanılan ocağın ve kapların üzerine ayak basmak yasaktı.

Bunun dışında, suyun da Moğollar için kutsallık taşıdığı ve suyu kirletmeyi suç saydıkları anlaşılmaktadır²⁹; nitekim Cengiz Han Moğolların elbiseleri bütünüyle kirlenmiş ve yıpranmışsa bile yıkamamalarını emretmiş, suya el sokmaktan da men etmişti. Ayrıca, suyu almak için kap kullanmak zorunlu kılınmıştı.

Görünüşte bütün dinler ve dinî fırkalar Moğolların katında eşit saygıya sahipti³⁰. Moğollar arasında fahri lakapların kullanılması yaygın değilmiş ve birisi izinsiz biçimde kendi makam ve rütbesini değiştirdiğinde idam edilirdi.

Moğol Çağında İran'ın Hukuki Düzeni

Moğol sultanı boyunca bütün İran'da Cengiz Yasası kanunu hâkim oldu ve sadece kişisel durumlar şeriat kurallarına tabi olarak kaldı. Moğol'un bu geniş ülkeye egemen olmasıyla İran'ın siyasi ve toplumsal yapısı temel değişimlere uğradı. Böylece M. 1219 / H. 615 yılı İran'da toptan hukuki dönüşümlerin başlangıç noktası olarak düşünülebilir ve bunun ardından İran'ın İslamiyet sonrası döneminde İslami şeriat hükümlerine itaat esasında tasarlanmış olan hukuki sistemi köklü değişikliklere uğradı³¹. Fakat bu değişimlere rağmen, eski hukuki düzen bütünüyle terkedilip dejenere olmadı. Bazı görüş sahipleri Cengiz Han'ın dinî taassubunun olmadığını ve Moğol devletinin belirleyici özelliklerinden birinin dinlerin özgürlüğü olduğuna inanırlar. Bu iddiayı doğrulamak için Cengiz Han'ın oğlu Ögeday'ın³² kardeşi Çağatay'ı Müslümanları Yasa kuralları üzerine davranmalarını zorlamaktan men ettiğini ifade ederler... Kendisi de defalarca Yasa'ya istinat eden Hülagü'nün zamanında iki türlü hukuk vardı. Argun Yahudi veziri Sa'düddeyle Müslümanlar hakkındaki dinî şeriat hukuku ve örfi hukukun itibarını onaylamış oldu³³. Ama buna rağmen öyle görülüyor ki, Moğol kanunları öbür kanunlara göre mutlak üstünlük ve egemenlik taşımaktaydı.

Yasa eski yüzyılların kanunlarının çoğu gibi suç ve ceza arasındaki orantısızlık ilkesini izlemekteydi. Cezaların şahsiliği ilkesi de işlemiyordu ve bazı hususlarda suçlu kişinin evlatları onun yerine cezalandırılıyor ve ya hasar ve

²⁹ Şirin Beyâni (İslami Nedüşen), *Din ve Devlet der 'Iran-i Abd-i Moğol*, 1. cilt, Merkez-i Neşr-i Dânişgâhi yay., 2. baskı: 1370 (1991), s. 128.

³⁰ Kavimler konusundaki eşitlik anlayışı da kayda değerdi: "*Cengiz Han Yasası şöyledir ki, bütün tayfaları bir bileler, birbirine karşı ayırım gözetmeyeler, [bu yoldan] sapmayalar*". (Cüveyni, *a.g.e.*, c 1, s. 18). [çev.]

³¹ Emin, *a.g.e.*, s. 299-300.

³² Farsçasında: "اکتای". (çev.)

³³ Spuler, *a.g.e.*, s. 337.

tazminat telafisi olarak davayı kazanan (*mabkûmun leh*) kişiye veriliyorlardı. Moğollar arasında en yaygın cezalardan birisi idam cezasıydı. Yasa kurallarına göre bazı fiillerin yapılması ya da bazı fiillerin yapılmaması cezayı gerektiriyordu. Yasa'nın bazı kuralları sırf bir yasak sayılıyor, cezadan ve cezaî uygulama garantisinden yoksundu. Yalan söylememek, yaşlılara saygılı davranmak ve başkalarını yemekte ortak etmek gibi bazı ahlaki meseleler Yasa kapsamında onaylanıp desteklenmekteydi.

Yasa kurallarına göre katil cezasının diğer suçlara göre daha hafif bir cezaya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemel Moğollar taammüden olan katil ile taksirle adam öldürme arasında bir fark gözetmiyorlardı ve kasten adam öldürme ile istenmeden yapılan katlin cezası aynıydı. Katil cezası kısas değildi, aslında sadece kan pahası ödeniyordu.

Cengiz Han Doğu ve Batı'ya yapmış olduğu seferlerde Müslüman milletlerin kalabalık nüfusu ve ilerlemelerinden haberdar oldu ve Müslümanlara diğer milletlere göre öncelikli bir konum verdi³⁴. Bu nedenle ya da Cengiz Han'ın başlangıçta Müslümanlara tam inancı olduğundan dolayı, bir Müslüman'ın diyetinin oranını kırk *balış* (her balış 500 miskal altın veya gümüştü), Hıtay (Çin) ahalisinin diyetini ise bir eşek olarak belirledi³⁵. Tabii ki, kan pahasının oranını belirlemekte görünüşe göre kadınla erkek arasında ayırım gözetmiyorlardı. Tereddüt doğuran bir nükte ise Yasa'da bir Moğol'un katli konusunda açık bir maddenin neden bulunmamasıdır, ama Moğol tarihi kitaplarının birinde Moğolların katlinin cezasının ölüm olduğu yazılıyor³⁶.

Moğollar kölecilik düzenini Moğol olmayan kavimlere uyguluyorlardı, ama Moğolları köleliğe almak yasaktı. Öyle anlaşılıyor ki, Moğollar suizan sahibi olup ötekilere karşı kötümser ve güvensiz kimselermiş. Belki de işte bu nedenle Cengiz Han adamlarını, onların huzurunda tatmadıkları takdirde kendilerine ikram edilen yemekleri yemekten men etti. Fakat bu emrin nedeni Moğolların hastalığa veya ölüme yakalanmasını önlemek de olabilir.

Moğollar eti helal olan hayvanların kesim yöntemi hakkında uymaları gereken birtakım gelenek göreneklere sahiplerdi ve Yasa'nın 8. maddesinin varlık nedeni muhtemel işbu geleneklerdi (Paşa Salih, 1383: 180). Moğollar oldukça hurafecilerdi ve şimşekten aşırı derecede korkarlardı³⁷. Şimşek çakarken korkudan kendilerini göle ve nehre atmaları bile mümkündü. Onlar suya el sokmanın suyun

³⁴ Beyâni, *a.g.e.*, s. 111.

³⁵ Muhammed bin Xâvendşâh Belxî Mirxand, *Ravzatu's-Safâ, tehzîb ve telxîs*, Dr. Abbas Zeryâb Hoyî, İlmî yay., 1. baskı: 1373 (1994), s. 883.

³⁶ Spuler, *a.g.e.*, s. 378.

³⁷ "Moğol Yasası ve inancında ilk şey şu ki, ilkbahar ve yazın gündüzün kimse suda oturmaz ve elini çayda yıkamaz ve altın ve gümüş kaplarla su almaz ve yıkanmış elbiseyi kıra sermez, çünkü onlara göre şimşek artar... Ve her yıl kavimden birisine şimşek çarparsa onun kabilesini ve evini ordudan çıkarırlar üç sene boyunca ve şehzadelerin ordusuna giremez, öylece onların sürüsünde bir hayvana çarparsa birkaç ay tutumları böyle olur." (Cüveynî, *a.g.e.*, c. 1, s. 161-162, 227). [çev.]

çalkalanmasına ve şimşeğe yol açacağına inanırlardı³⁸. Dolayısıyla Moğollar ellerini suya sokmaktan men edilmişlerdi ve su almak için kap kullanırlardı. Tabii ki suyu idrar, salya, kirli elbise yıkamak suretiyle kirletmek ve de bıçağı ateşe sokmak veya yemeği kaptan bıçakla almak yasaktı; çünkü Moğollar bunu yapmakla şimşek çakacağını düşünüyorlardı³⁹. Şimşekten şiddetle korkan Moğollar, şimşek çaktığında ve gök gürültüsü duyulduğunda sessiz sakin dururlardı⁴⁰.

Şamanist Moğollar öteki dinlerin takipçileriyle hoşgörülü davranıyorlardı ve Müslüman ruhani liderlerinin manevi nüfuz ve itibarından haberdar olduklarından ve bu nüfuzu kullanabilmek adına vakfedilen emlakten bir kısmını din adamlarının yetkisine devrettiler. Ayrıca Kur'an karileri, sofular, müezzinler, Ali bin Ebûtalib'in soyundan gelenleri vs. vergiden muaf kıldılar. Dikkat edilmesi gereken husus şu ki, dinî iman Moğollar arasında asla kök salmadı ve Cengiz Han din adamlarının muhalefetiyle karşılaşmamak için gereken girişimleri gerçekleştirdi. O, din adamlarını vs. vergi ödemekten muaf tutsa da, ancak dinî toplumların temsilcilerini devlet pozisyonlarından uzak tutmak ve yoksun bırakmakla pratikte din ile siyaseti ayırmaya koyuldu⁴¹.

Yasa kanunlarına göre, koyunların İslami adaba göre kesimi ancak kapalı ve saklı mekânlarda serbestti⁴².

Bildiğiniz gibi idam tarihin değişik dönemlerinde yaygındı ve Moğollara has değildi. Moğolların nezdinde, idam başı bedenden ayırmak, mahkûmun gövdesini ikiye veya birkaç parçaya ayırmak, mahkûmun bedeninin etini kesmek ve onun ağzına koymak biçiminde yapılıyormuş. Bazen mahkûmları vahşi hayvanlar ve yırtıcı köpeklerin önüne atıyor, ya da onları bedenleri kurtlanıncaya kadar yakıcı güneşin altında tutuyorlardı. Mahkûmları suda boğmak, yakmak, mahkûmun bedenine darbeler indirmek suretiyle öldürmek, mahkûmu yakıcı ateş üzerine asmak ve kızgın yağa batırmak da idamın diğer çeşitlerindendi. Çoğu durumda, maktulün akrabaları da katlediliyorlardı ve servetleri de zapt ediliyordu. Krallık ailesinin üyeleri kanları dökülmeksizin, boyunlarına kiriş bağlanarak ve haliya sarılarak boğulurlardı⁴³.

Moğollar dokuz sayısını kutsal sayarlardı⁴⁴; belki de bu yüzden hırsızlar çaldıkları nesnenin dokuz katını geri vermek zorundalardı.

Hükümdarın seçildiği zamanda yasaklı bölgeye girenler sivri uçlu oklarla vurulurlardı. Devlet görevlileri ülke haysiyetine aykırı davranır veya devlet

³⁸ Ali Paşa Salih, *Sergüzeşt-i Qânun / Mebâbisî ez Târîx-i Huqûq Dürnemâyî ez Rûzgârân-i Pîş tâ İmrîz*, Tahran Üniversitesi yay., 2. baskı: 1383 (2004), s. 181.

³⁹ Spuler, *a.g.e.*, s. 179.

⁴⁰ İqbal Aştîyâni, *a.g.e.*, s. 87.

⁴¹ Barkhausen, *a.g.e.*, s. 76.

⁴² Spuler, *a.g.e.*, s. 378.

⁴³ Spuler, *a.g.e.*, s. 378-379.

⁴⁴ Spuler, *a.g.e.*, s. 180.

büyüklerinin çoğuyla dalaşsalardı, görevden uzaklaştırılırdı ve işledikleri suçta uygun olarak para cezası ve benzerine çarptırılırdı. İsyancı şehzadeler ve komutanlar da sürülür veya hapsedilirlerdi.

Yeni ilhanın tahta oturduğu sırada veya hükümdarın hastalığı veya iyileşmesi durumunda hükümdar tarafından verilen af fermanı her türlü cezayı engellerdi⁴⁵.

“*Muhsana*” (evli kadın) zinası Moğol erkekleri ve kadınları arasında ender rastlanırdı ve iki tarafın ölüm cezasını gerektirirdi. Çocuklarla livata Moğollar arasında çok yaygındı⁴⁶.

Moğolların evlilik hukuku konusunda denebilir ki, erkekler kadını satın alıyorlardı. Gelin için belirli bir yaş belirlenmişti. Evlilikle birlikte kadın kocasının ailesinin üyeliğine girmiş olurdu ve kocasının ölümünden sonra bile baba evine geri dönemezdi; hatta kayınbiraderinin nikâhına girerdi veya adamın annesi o kadın olmayan çocuklarından biri onunla evlenirdi. Tabii adamın ailesi kadını başka bir erkeğin nikâhına geçirebilirdi. Birkaç çocuğu olan ve özellikle Moğol hanının ailesinden olan veya yaşları ilerlemiş olan anneler dul kalabilirlerdi. Sıradan ailelerde dul kadınları tekrar evlendirir veya ev işlerini yapmak için tutarlardı⁴⁷.

Elbette kaynakların birinde, Moğolların arasında nikâhın pek yaygın olmadığı, aslında birkaç kişinin bir kadınla birlikte olduğu ve bir çocuğu olunca babasının belli olmadığı yazılmaktadır⁴⁸. Moğol erkekleri sınırsız olarak çokeşlilik hakkına sahipti. Bütün kadınların çocukları özellikle sıradan ailelerde eşit haklara sahipti⁴⁹, fakat pratikte ve özellikle de hanın ailesinde gözde çocuklar diğerlerinden üstün konumdaydı. Anne, öz kız kardeş ve kız mahrem sayılırdı ve onlarla evlenmek yasaktı, ama üvey kız kardeş mahrem sayılmazdı⁵⁰.

Çocukların anne babaları tarafından nişanlanması [*beşik kesme*] yaygın bir olguydu. Yasa kurallarınca bu çocuklar nikâhtan önce ölselerdi bile ölümden sonra onları birbiriyle evli ilan ederlerdi. Bu durumda evlilik anlaşması ve müteveffayı simgeleyen bir bebek veya kâğıt üzerine çizilmiş resimler çeyiz (hizmetçiler, at ve diğer hayvanlar, elbise, para ve ev eşyası) ile birlikte ateşe atılırdı⁵¹.

Miras konusunda ana ilkelerden birisi, babadan geriye kalan malın en küçük çocuğa miras bırakılması ve en büyük oğlanın özel ve saygın bir durumda olmasıydı⁵². Muhtemel hükümdarın mirasıyla genel Moğol halkının mirası arasında

45 Spuler, *a.g.e.*, s. 380.

46 Spuler, *a.g.e.*, s. 392.

47 Spuler, *a.g.e.*, s. 391-392.

48 İqbal Aştıyâni, *a.g.e.*, s. 102.

49 “Moğol Yasası'nın sözü şöyledir ki, hercümerg sırasında var olan bütün kadınlar ve kızlar taarruzlarda ve karşılıklı taleplerde dokunulmaz tutulurlar.” (Abdullah bin Fazlullah Vassaf, *Târîx-i Vassâfu'l-Hazret*, haz. Muhammed Mehdevî İsfahânî, 5 cilt bir arada, Bombay: H. 1269, s. 136). [çev.]

50 Spuler, *a.g.e.*, s. 390-391.

51 Spuler, *a.g.e.*, s. 392.

52 Spuler, *a.g.e.*, s. 388.

fark vardı... Mirasçısı olmayan ölünün mirası müteveffanın hizmetkârları ve fakirlere dağıtıldı... Tarihî kaynaklarda, hükümdar ölenlerin mirası için belirgin bir talimat vermemiştir⁵³.

Cengiz Yasası'na göre, ilhana karşı isyan çıkaran yüksek dereceli devlet memurları ve kukla krallar hanın sarayında bulunan "yargu" (يارغو) diye mahkemede yargılanırlardı. Krallık hanedanına mensup şehzadelerin ve Moğol olamayan yüksek mevki sahiplerinin yargılanması da "yargu"da gerçekleşirdi. Bunun dışında, Moğol büyükleri arasındaki anlaşmazlıkla işbu yerde bakılırdı ve komşu ülkelerin ve Moğol düşmanlarının durumu hakkında yurtdışındaki elçilerden burada bilgi alınırdı. Moğol döneminde hükümdar en yüksek yargı makamı ve "yargu"nun yetkilendirici ve orada gündeme getirilebilecek davaların türünü belirleyen merciiydi ve sadece çok önemli ve hassas durumlarda diğer şehzadelere danıştırdı⁵⁴. *Yarguda* çıkarılan hüküm kesindi ve sadece hükümdar oyu değiştirmeye kadirdi⁵⁵. İki taraf arasındaki ihtilaflar üzerine *yarguda* görülen davalarda nadir olarak arabuluculuktan yararlanılırdı⁵⁶.

Duruşmalarda ortak bir yöntem kullanılmıyordu. Kimi zaman yüksek dereceli devlet makamlarından birisi "yarguçı" olarak atanır, ihtilaf konusu olan hususlara bakmaya görevlendirilirdi⁵⁷. Özel durumlarda emîrler kendileri bizatihi duruşma oturumunu yönetirlerdi. Duruşma oturumunun tutanağı düzenlenirdi. Sanıktan işkence aracılığıyla itiraf almak caizdi⁵⁸.

Bazı hususlarda sanıklara savunma avukatı da tahsis edilirdi. Davanın açılma sebepleri tanıkların şهادetine dayalıydı. Şikâyetçi olan kişi kendi iddiasını ispatlamak için tanık getirmek zorundaydı. Atfedilen ithamın ispatı durumunda - özellikle çoğu zaman *yarguda* bakılan büyük suçlar bağlamında- mahkûm edilen kişinin can ve malı davacıya ait edilirdi. Bu durumda, davacı hükümlüyü öldürebilir veya serbest bırakabilirdi. Ama davacı sanığa atfedilen suçlamayı ispatlayamasaydı, ölüme mahkûm edilirdi ve bu hüküm çoğu zaman gerçekten infaz edilirdi⁵⁹.

Erkeklerin tanıklığı ve yemini kadınların tanıklık ve yemininden daha değerliydi. Kölenin efendisine karşı iddiası, iddianın ispatı ortada olmadığı sürece, mesela çalıntıyı gösterilmedikçe dinlenmezdi. Efendileri ile yatan cariyelerin tanıklığı dinlenmezdi⁶⁰.

⁵³ Spuler, *a.g.e.*, s. 389.

⁵⁴ Spuler, *a.g.e.*, s. 382.

⁵⁵ Spuler, *a.g.e.*, s. 382-383.

⁵⁶ Spuler, *a.g.e.*, s. 383.

⁵⁷ Spuler, *a.g.e.*, s. 384.

⁵⁸ Spuler, *a.g.e.*, s. 384.

⁵⁹ Spuler, *a.g.e.*, s. 383.

⁶⁰ Barkhausen, *a.g.e.*, s. 74.

hukuki ilke olarak kabul ediyorlardı. Dolayısıyla bir süre sonra resmi mahkemeler icra gücünü ve yetkisini yitirdi⁶⁶.

Sonunda, Gihatu Moğollar nezdinde gündeme getirilen davalara yönelik sayısız tecavüzler ve tarafsızlığın gözetilmemesi nedeniyle ilk defa olarak bir kişiyi, daha önce İlhanlı sarayında bulunmayan “*kādīnluksāt*”lık makamına atamaya karar verdi. Fakat bu emir mahiyette değil, görünüşte olan bir değişim olduğundan halkın hukuki işlerinde bir değişiklik oluşmadı ve insanlar yine de bu mahkemelerde davayı gündeme getirme cesaretine sahip değildi⁶⁷.

Ondan sonra, Gazan Han Herat valisi Fahreddin’in çabasıyla ülkenin yargı sistemini yeniden gözden geçirdi ve Moğolların İslam dinini benimsemesi de bu reformların zorunluğunu daha da belirginleştirdi. Dolayısıyla, ilhanın emriyle yargı mahkemelerine avam, önde gelen divan memurları ve yüksek dereceli devlet makamlarının arasında açılan davaları görme yetkisine sahip olan kimseler atandı. Bu mahkemelerdeki davalara bakma ve hüküm çıkarma işlemi ücretsizdi⁶⁸.

Sonunda, şu meseleyi de açıklığa kavuşturmak gerekir ki, Cengiz Han’ın değerli ve ebedî bir kanun ve devlet düzeni ve töresi kurmaya dayalı inancına⁶⁹ rağmen hiçbir yerde Yasa’dan bir iz kalmadı ve çağımızdaki Moğollar bile ondan habersizler. Buna ek olarak, Cengiz’in bütün buyrukları kayda geçmedi ve sadece bir kısmına erişilmektedir. Fakat dikkate alınmalıdır ki, Cengiz Yasası uzun bir süre Moğollar arasında kanun koyuculuğun temeli sayılıyor ve tam şiddet ve acımasızlıkla uygulanıyordu. Bu yasa hızla Cengiz İmparatorluğu’nun tamamına hâkim oldu ve sonuçta Moğollar arasında katil, sahtekârlık ve zina oranını şiddetle azalttı. Üstelik Yasa sayesinde aristokrat düzen tam ve nihai olarak insicama kavuşup pekişti. Öyle bir düzen ki, sıradan halkın omuzları üzerinde ağır bir yükü ve mütemadi savaşlar sonucunda kölelerin sayısı daha da artmak üzereydi⁷⁰.

Kaynakça

- Barkhausen, Joachim, *İmparatori-i Zerd-i Çengiz Han ve Ferzëndâneş*, Farsçası: Erdeşir Nikpur, Daverpenah yay., 1346 (1967).
- Belxî, Muhammed bin Xâvendşah, *Ravzatu’s-Safâ, tebzîb ve telxîs*, Dr. Abbas Zeryâb Hoyî, İlmi yay., 1. baskı: 1373 (1994).
- Beyânî (İslami Nedûşen), Şirin, *Din ve Devlet der ‘İran-i Abd-i Moğol*, 1. cilt, Merkez-i Neşr-i Dânişgâhi yay., 2. baskı: 1370 (1991).

⁶⁶ Spuler, *a.g.e.*, s. 385-386.

⁶⁷ Spuler, *a.g.e.*, s. 387.

⁶⁸ Spuler, *a.g.e.*, s. 387.

⁶⁹ “*Ve hiç bir mablâkun tasavvurunda yok ki, Çinggiş Han’ın kadim Yasa’sı değişip dönüştürsün*” bk. Cüveynî, *a.g.e.*, c 1, s. 17 ve 149; c 2, s. 235. [çev.]

⁷⁰ Vladimir Tsef, *Çengiz Han*, Farsçası: Şirin Beyânî (İslami Nedûşen), Esâtir yay., 1. baskı: 1363 (1984), s. 112-113.

- Cüveyni, Atamülk bin Muhammed, *Târîx-i Cibangüşâ-yi Cüveyni*, tashih: Muhammed Qazvîni, 3 cilt, Dünyâ-yi Kitap yay., 1. baskı: 1375 (1996).
- Emin, Seyyid Hasan, *Târîx-i Huqûq-i İran*, Dâiretulmaârif-i İran-şinâsi yay., 1382 (2003).
- İqbal Aştıyâni, Abbas, *Târîx-i Moğol*, Emirkebir yay., 6. baskı: 1365 (1986).
- Lamb, Harold, *Çengiz Xan*, Farsçası: Reşid Yasemi, Emirkebir yay., 2. baskı: 1362 [Aslı: *Genghis Khan or the Emperor of All Man*, ilk yayınlanma tarihi: 1927].
- Rashid Wu, Pai-nan, *Suqût-i Bağdad ve Hükûmrevâi-i Moğolan der İraq*, Farsçası: Esedullah Azad, Müessesesi-i Çap ve İntişarat-i Âstân-i Quds, Meşhed: 1368 (1989) [Aslı: *The fall of Baghdad and the Mongol rule in al-'Irâq*, Ph. Diss., University of Utah 1974].
- Râvendî, Murtaza, *Târîx-i İctimâi-i İran*, 1. cilt, Müellif yay., 1. baskı: 1364 (1985).
- Salih, Ali Paşa, *Sergüzeşt-i Qânun / Mebâhisî ez Târîx-i Huqûq Dürnemâyî ez Rûzgârân-i Pîş tâ İmrûz*, Tahran Üniversitesi yay., 2. baskı: 1383 (2004).
- Spuler, Bertold, *Târîx-i Moğol der İran*, Farsçası: Mahmud Mirâftâb, İlmi ve Ferhengi yay., 5. baskı: 1374 (1995) [Aslı: *Die Mongolen in Iran: Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220-1350*, Berlin: Akademie-Verlag, 1955].
- Tsef, Vladimir, *Çengiz Xan*, Farsçası: Şirin Beyânî (İslami Nedûşen), Esâtir yay., 1. baskı: 1363 (1984).
- Musâhib, *Gulambüseyn*, Dâiretü'l-Ma'ârif-i Fârsi, 3. Cilt, Tarihsiz.
- Americana Encyclopedia.*
- Britanica Encyclopedia.*
- Dehxuda, Lügatnâme.*

François Georgeon, Nicolas Vatin ve Gilles Veinstein (edt.), *Dictionnaire de l'Empire Ottoman*, Paris: Éditions Fayard, 2015, 1352 shf., ISBN: 9782213626819.

Dictionnaire de l'Empire Ottoman farklı ülkelerden 175 uzman yazarın kaleme aldığı 720 madde içeren ve 2015 yılında Fransız dilinde yayımlanmış bir Osmanlı İmparatorluğu sözlüğüdür. Titizlikle hazırlanmış bir yer, kavram ve şahıs indeksi ile 25 harita bulunduran eser, Elisabetta Borromeo'nun katkılarıyla François Georgeon, Nicolas Vatin ve Gilles Veinstein'in editörlüğünde vücuda gelmiştir. Çalışma, tespit edebildiğimiz kadarıyla Fransızca neşredilen ilk Osmanlı İmparatorluğu/tarihi sözlüğü olduğu için başlı başına önem taşımaktadır.¹

Kurumlar, siyasi olaylar, hükümdarlar, terimler, bölgeler gibi kategorilerde böylesi bir eserde beklenen temel maddeler, gerektiğinde antik döneme kadar uzanacak ya da günümüze varacak kadar geniş bir kronolojik aralıkta ve kimi zaman maddeler arasında bakış açısı farklarıyla başarıyla kaleme alınmıştır. Bazı maddeler dönem ya da konuya göre farklı kısımlardan oluşmakta, bazı durumlarda ise yan madde olarak nitelenebilecek maddeler yer almaktadır. Örneğin "Milliyetçilik (Balkan ve Anadolu eyaletleri)" maddesinde "Yaklaşım," "Yunan milliyetçiliği," "Bulgar milliyetçiliği," "Sırp milliyetçiliği," "Arnavut milliyetçiliği," "Makedonya sorunu," "Ermeni milliyetçiliği" ve "Türk milliyetçiliği," kısımları yer alırken "Arap milliyetçiliği" ayrı bir yan madde olarak kaleme alınmıştır. Kimi maddelerde dönem ya da konuya göre oluşturulmuş kısımları farklı uzmanların yazdığı görülmektedir. Misal vermek gerekirse "Araplar" maddesinin "XVI. Yüzyıl-1780" kısmı Benjamin Lellouch tarafından, "XVIII.-XX. Yüzyıllar" kısmı Henry Laurens tarafından yazılmıştır.

Sözlükte kültür alanına ayrılan maddeler başlı başına dikkat çekmektedir: "Edep," "alaturka/alafranga," "sakal," "kütüphaneler," "taki," "alkolsüz içecekler," "şarap ve diğer alkollü içecekler," "kahve ve kahvehaneler," "karikatür," "ayakkabı," "mezarlıklar," "başörtüsü/başın örtülmesi," "mutfak/yemek pişirme," "çocuk," "aile," "kadın," "bayramlar," "oyunlar," "Yahudi kültürü," "kabadayı," "güreş," "büyü," "hastalıklar," "marjinaler," "ölüm," "müzeler," "fakirler," "kehanette bulunma," "cinsellik," "spor," "halı," "lale" ve "kıyafet" bu kapsamda zikredilebilecek maddelerdendir. Ayrıca "feminizm," "Kızıl elma," "pozitivizm" gibi düşünce tarihe ait; "frankofonluk," "Arap edebiyatı," "İran edebiyatı," "edebi tercüme" gibi dil/edebiyat kategorisinde; "Karagöz," "fotoğraf," "heykel," "dans" gibi sanat sahasında; "Martin Luther," "Amerika," "Paris," "Toskana," "Japonya" gibi Osmanlı bağlamında Osmanlı dışı dünyaya dair girdilerin varlığının altı çizilmelidir.

¹ Rusya'nın İzmir'deki Konsolosu C. Mostras'ın 1863'te kaleme aldığı ve 1873'te yayımlanan *Osmanlı İmparatorluğu Coğrafyası Sözlüğü* (C. Mostras, *Dictionnaire géographique de l'Empire Ottoman*. Petersburg: Academie Imperiale des Science, 1873) Fransızca olmasına rağmen 19. yüzyıla ait olup spesifik bir kapsama sahip olduğu için bu değerlendirmede bulunmak mümkündür.

Habeş Eyaleti, Aden gibi imparatorluğun “çevre”sine fevkalade isabetli bir oranda yer verilen çalışmada “Merkez-Çevre,” “Merkezi İdare ve Taşra İdaresi” maddeleri ayrıca yer almaktadır. İmparatorluğun çoklu yapısını başarılı bir surette yansıtan, gayri-Türk ve gayri-Müslim unsurlarının özellikle toplumsal ve kültürel tarihlerine ayrılan içerik, çalışmaya ayrı bir zenginlik katmaktadır: “Alfabeler,” “diller” gibi maddeler bu bağlamda anılabilir. “Hayvanlar” maddesi haricinde “at,” “Ankara keçisi,” “köpek,” “avcı kuş yetiştiriciliği” maddeleri, hayvanların hem kültürel hem iktisadi yönünü başarılı bir şekilde irdeliyor. “Masonluk,” “Dönme,” “Siyonizm” ve “Sabetay Sevi” maddeleri sıkça tartışma konusu olan ve bilgi kirliliğinin çokça olduğu konularda tarihsel olguları net bir şekilde ortaya koyarak ciddi bir ihtiyacı gideriyor. “Arşivler,” “çöküş düşüncesi,” “tarihçiler ve vakanüvisler,” “Osmanlı İmparatorluğu Tarihyazımı” maddeleri ise akademik çalışma sahasının kendisiyle ilgili doyurucu maddeler olarak karşımıza çıkıyor.

Önsözde belirtildiği üzere sözlüğün neşir süreci –çalışmanın hacimli ve uluslararası oluşuyla uygun olarak- oldukça uzun olduğu için her maddenin sonunda yer alan seçili kaynakçalarda yakın tarihli, kıymetli bazı tetkik eserler maalesef yer almamaktadır. Cildin başında yazarlar listesi olması rağmen ne bu listede, ne de indekste hangi yazarın hangi madde ya da kısmı yazdığı belirtilmemiş durumdadır ki bu bir eksiklik olarak görülebilir. Sözlükle ilgili bir diğer eleştiri konusu da Ermeni Meselesi ile ilgili yalnızca ve yalnızca Osmanlı Ermenilerinin 1915’te “soykırım”a (“Ermeni Soykırımı” ayrı madde olarak ele alınmıştır) ve muhtelif zamanlarda “katliam”lara maruz kaldıkları şeklinde kabaca özetlenebilecek iddialara yer verilmiş olmasıdır. Hem doğrudan Ermenilerle ilgili maddelerde hem de Ermenilerin zikredildiği çok sayıdaki diğer maddede söz konusu olan bu tercihin, Fransızca Osmanlı/Türkiye çalışmaları dünyasına bir süredir hâkim olan teksesli tutumla son derece uyumlu, şaşırtıcı olmayan bir durum olduğu belirtilmelidir.

Osmanlı çalışmalarında literatürün ulaştığı aşamayı tarihyazımındaki çağdaş metot, yaklaşım ve kavramları da yansıtacak şekilde tek cildin izin verdiği ölçüde (fakat gerektiğinde ansiklopedik olabilecek maddelere yer vererek) ortaya koyan sentez çalışmanın, başta İngilizce ve Türkçe olmak üzere dünya dillerine tercümesinin hem ilgili genel okuyucuya hem de bu alan çalışan uzmanlara faydalı olacağı ifade edilebilir.

Yasin Özdemir*

* Arş. Gör., *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü*, 35620, Balatçık, Çiğli - İzmir / Türkiye, yasin.ozdemir@ikc.edu.tr